

Истиқлол қаҳрамонлари

**АБДУРАУФ
ФИТРАТ**

**ТАНЛАНГАН
АСАРЛАР**

АБДУРАУФ
ФИТРАТ

**ТАНЛАНГАН
АСАРЛАР**

III ЖИЛД

ДРАМАЛАР,
ПУБЛИЦИСТИК МАҚОЛАЛАР

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 2003

Таҳрир ҳайъати:

*Озод Шарафиддинов, Наим Каримов, Бегали Қосимов,
Дилором Алимова, Суннат Аҳмедов, Шуҳрат Ризаев*

Атоқли ўзбек адаби Фитрат адабиёт, санъат ва илм-фяннинг турли соҳаларига оид бой мерос қолдирган. Ушбу жилдан адабнинг «Чин севиш», «Ҳинд ихтиолчилари», «Арслон» ва «Восеъ қўзғолони» драмалари ҳамда истиқлол орзуси билан йўғрилган публицистик мақолалари ўрин олган.

**Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи:
филология фанлари доктори,
профессор Ҳамидулла Болтабоев**

**Масъул муҳаррир: филология фанлари доктори,
профессор Бегали Қосимов**

Ф 71

Фитрат Абдурауф.

Танланган асарлар: Ж. III. Драмалар, мақолалар / Таҳрир ҳайъати: О. Шарафиддинов, Н. Каримов, Д. Алимова ва бошқ.: Изоҳлар муаллифи: Ҳ. Болтабоев; Масъул муҳаррир: Б. Қосимов. — Т.: «Маънавият», 2003. — 256 б.

ББК 84 (5У)6

**Ф 4702620204—31
M25(04)—02 16 — 02**

© «Маънавият», 2003

ДРАМАТИК АСАРЛАР

ЧИН СЕВИШ

**Ҳинд ихтиолчилари турмушиндан олинган
5 пардали ишқий-ҳиссий фожиадир**

КИМ САЛАР

Нуриддинхон — файласуф табиатли, 35 яшар ўқумиш(ли) бир йигит. (Ҳинднинг ўртаҳолли кишилариндан.)

Аҳмадхон — 25 яшар ўқумиш(ли) бир йигит (Нуриддиннинг ииниси.)

Сарвархон — ўқумишли бир йигит (Нуриддиннинг ўртоғи.)

Зулайҳо — 16 яшар, ўқумиш(ли) бир қиз.

Фотимахоним — Зулайҳонинг онаси.

Каримбахшхон — Зулайҳонинг отаси.

Зайнаб — хизматчи хотун.

Раҳматуллоҳхон — ўқумиш(ли) бир бойбача (25 яшар).

Вилям — инглиз юзбошиси.

Зиндончи, чериклар¹ юзбошилари.

Айюбхон, Шерхон, Гуломҳайдар — Раҳматуллоҳхоннинг ўртоқлари.

Шукруллоҳ — Раҳматуллоҳхоннинг хизматкори.

Воқеа Ҳиндистоннинг Дехли шаҳрида

БИРИНЧИ ПАРДА

Эрта билан Учмоҳ кўрунишли бир боғча. Ўртада узун бир мосонинг теграсинда ўрундиқлар қўйулган. Оғоч тагинда қўйилган бир ўрунди-

да Зулайҳо қизил ипакли бир кўйлақ билан ўтурибдир. Кўлинида

кичкина бир битик.

Зулайҳо. Кўб қизиқ ҳоллари бор шу Нуриддиннинг!.. Надир тангри? Бояқиши йигит тушунчадан айрилмоқдадир... ўйладидир... ўйладидир!.. Нечун ўйладидир? Бошқалар каби нечун кулиб ўйнамайдир? Дарди нима? Нима истайдир? Буларни тангридан бошқа ким биладир?..

Онам эсли бир хотундир. Бир кишини кўрдими, юрагинда яшурин бутун тушунчаларини онглаб олар. Бироқ Нуриддинга келгач, онам даҳи шошиб қолади. Онамнинг айтишига қараганда, Нуриддин бир кишини севган эмиш. Шунинг хаёлига берилган эмиш... Кимни?.. Мана шунисини онам даҳи онгламай қолмиш!..

Йигит бизнигига келадир... Нечун? Мархум отасининг қалин ўртоғи бўлған дадамни кўрмак учун келатургандир?! Бироқ отамга салом бериб, онамнинг қўлини ўпгандан кейин, бир ерда ўтурадир... ўтурадир... ўтурадир... Отам: «Қалайсан, ўглим» дегач, куч билан «Тангрига шукур» дея оладир. Онам бу ҳолни кўриб: «Ўглим, Нуриддин, бироз гапурсанг-чи? Нечун бунча қайфуриб турасен?» дедими, иш битди. Икки кўзи икки булоқ каби вижирлаб ёш чиқарадир. Сонийким, бизга гапурмаслик учун деворға қарайдир. Ёслигини чиқариб кўзларини артгандан кейин ота-онамнинг кўлларини ўпиб чиқиб кетадир. Бу ҳолдан онамнинг юраги эриб қоладир. Отамға қараб, мунгли бир товуш билан «Бечора йигит, дарди ёмон» дейди... Отам йифлар бир товуш билан «Нима қилай ...дардини англатмаса... Дардини англасайдим, чорасиға киришар эдим» деб жавоб қайтарадир. Лекин бу бечоранинг дардини ким онглар?.. Онамнинг сўзига қарағанда, Нуриддин бир кишини севган эмиш... Кимни? Буни билиб бўлмайдир. (*Қўлини кўкрагига қўйиб.*) Тўғриси, меним-да юрагим шу йигитнинг ҳолиға ёна бошлади. Унинг кўзёшларини кўриб, меним-да йифловим келадир. Шунга ёношмоқ², гапурмак, дардини онглаб, кўнглини овутмоқ истарам, бироқ менга сира гапурмайдир!..

Ўтган жума куни онам Зайнабни олиб ҳаммомга кетмишди. Уйда мен билан отам турар эдик. Нуриддин келди. Отам уни ёнимға қўйиб, жумъя намозига кетдилар. Мен вақтни ғанимат топиб, Нуриддинга ёндошдим, ҳолини сўрдим, гапурдим, бир нарса онглаётмадим. Тушунди, ўйлади, йифлади. Мен ҳам чидай олмадим, йифладим. Кўрдимки, бўлмайдир, сўзни бошқа тарафга кўчирдим: «Ўқуғали китобларингиз борми?» дедим. «Бор» деди. «Биронтасини менга берингиз» дедим. Шуни эшифтгач, кўзлари қоронғу кеча чақинлари каби ялтилаб кетди. Шу сўзимдан бироз суюнганини сездим. Лекин яна эски ҳолиға қайтиб қолди. Отам келгач, рухсат олиб кетди. Шу кундан бери юрагимда буюк бир армон туғилди. Ишқилиб, Нуриддинни севинтирумак фикрига тушдим.

Тунов куни шу китобни берди. (*Китобнинг бир мақоласини очиб*). Мана шу ерда бир шеър ёзилмиш. Ўтли бир шеър ўқуғанча, ҳар бир сўзи чўф, олов каби юрагимга ёпишадир. Ёзув ўзиники, шеър ўзиники. Шеърнинг билдиридиги аҳвол ҳам ўзиники (*шеърни ўқий бошлар*):

БИР ОЗ КУЛ¹.

Кўз ёшларим бугун тағин оқарми?
Қизил гулим ўзгалара кулар-да,
Гўзал қушим учеб-учиб ўтар-да,
Кулибина мен сари ҳам боқарми?

Кизил гулим, — борлиғимни(нг) сultonи!
Жоним, сенинг хаёлингдан кучайди
Юрагимнинг энг қимматли армони,
Нечун менга марҳаматинг озайди?

Икки кўзим, малак юзим, севдигим,
Жонлар сенинг юзгинангдан айлансин.
Кизил гулим, қора кўзим, малагим,
Дунё сенинг бокишингдан ўргулсин.

Қандоқ қиласай, юзингга ҳеч боқолмам,
Кўнгил дардин оёғингфа тўколмам.
Тупроқ каби ииқилмишам йўлингда,
«Малак юзим, ҳолимни сўр!» деёлмам.

Истар эсанг, менга келиб гапурма,
Ёнимда ҳеч ўтурма!
Ёлғиз йиғлаб турганимни узоқдан
Кўрганингда... марҳамат эт, бир оз кул.

(*Китобни юрагига босиб.*) Оҳ, Нуриддин, кимга айтасан
буни? Сен йиғлар экансан, ким кулсин? Йўқ, янгила-
сен, хон!.. Сен йиғлар экансен, бутун дунё йиғлар...

Оғочлар орасидан бир кишининг келтанини кўриб, китобини мосоға
қўяр. Бир оздан сўнг Раҳматуллоҳон оврупача кийинган ҳолда келар.

Зулайҳога тугал бир куллуқ қилғандан сўнг, келиб кўришар.

Раҳматуллоҳон: Хоним, қандай яхши бир ҳолин-
гиз бор!..

Зулайҳо. Шундайми?

Раҳматуллоҳ. Учмоҳ каби бир боғчада, яшил яп-
роқларнинг ингичка кўлагалари остинда япроқлардан ўтиб
тушган қуёш ёруғи каби ўтуришингиз дунёдаги энг яхши
кўрунишларнинг биринчисидир. Шунча гул туслари билан
булбул ўқушларига боқмай, китоб мутолаасиға берилишин-
гизни кўрганлар, туришингизни тасвир этмак учун танг-
ридан шоирлик истайлар.

Зулайҳо. Ҳа, янами шоирлиғингиз тутди, хон?

Раҳматуллоҳ. Кечирасиз, сизнинг шу турушиңгизни тасвир этиб, бутун дунё кишиларига билдира олмоқ учун шоир бўлмоқ керак эмиш, шоир бўлғаним учун тангрига шукур қиласен.

Зулайҳо. Кўб яхши, шоирлиқ буюк бир ҳунардир.

Раҳматуллоҳ. Бироқ шоирларнинг-да, энг буюги ўз шеърларини сиз қабиларга ўқута олғани бўлса керак.

Зулайҳо. Чин шоирларнинг булбул ўқушлари каби юракдан қўбған шеърларини ким ўқумас?..

Раҳматуллоҳ. Шу эрта билан сизнинг қуёшдан бурун чиқиб, шу боғчада ўтуришиңгизни кўрган гуллар, оғочлар ва япроқларнинг ҳар бири даҳи бир шоир бўлған ва ҳар бирининг юрагиндан турли шеърлар қўбған бўлса керак. Бироқ, ишонмайинким, буларнинг шеърларини ўзингиздан бошқа кимса онгламағандир.

Зулайҳо. Хон соҳиб! Эрта билан боғча қопусидан келасиз, бирор муҳим хизматми бор?

Зулайҳонинг бўйла муносабатсиз сўзидан Раҳматуллоҳнинг кайфи қочған каби бўлса ҳам сўзини яна эски йўлда юритмоқчи бўлур.

Раҳматуллоҳ. Биласизки, эрта билан боғга гул термак учун келарлар.

Зулайҳо. Афу этасиз, хон соҳиб! Отамни кўрапга келган бўлсангиз, уйдадирлар.

Раҳматуллоҳ (ўзини йигиштириб). Борми? Мен ҳам у кишини кўрмакчи эдим.

Зулайҳо. Буюринг, Зайнабға билдиринг, хабар берсун.

Раҳматуллоҳ. Бош устина, хон, хоним! (*Уйга кириб кетар.*)

Зулайҳо. (*Раҳматуллоҳнинг кетидан қарағандан кейин.*) Қизиқ ишлари бор шу йигитларнинг!.. Совуқми, совуқ. Нуриддиннинг бу китоби мана шундай йигитларнинг совуқ кулмаки учун ёзилған эмиш, тўғридир. Булар гўзал кийинмак, гўзал кўринмак, яхши юрмак ва яхши гапурмак учун кўб тиришалар, лекин бу ишларнинг бирортаси ҳам яхши бир тушунча эмас. Буёвға олданур қизлардан бирини олдамоқ учундир. Шу китобдаги ҳикоятда шундай бир ишни кўрсатадир. Мана шундай майин қилиқли бир йигит онгсиз бир қизни ёлғон сўzlари билан олдаб олғандан кейин уни қўйиб, бошқа бирининг кетидан тушған, уни ҳам олғандан сўнг яна бошқасиға тузоқ қурған эмиш.

Зайнаб бир суфра ўртусини олиб келар, Зулайҳо салом берар. Китобни остдан олиб, ўртуни ёйтандан сўнг яна китобни қўяр.

Зайнаб. Самовар қайнади, хон соҳиб, чойни боғчада ичгайми?..

Зулайҳо. Келган қўноқни кўрдингми?!

Зайнаб. Раҳматуллоҳонними?

Зулайҳо. Ҳа!

Зайнаб. Кўрдим. Хон соҳиб билан-да кўришди (*кетар*).

Зулайҳо (ўзи.) Демак, бу чой зиёфати унинг учун?..
(Зайнаб чой асбобини келтирас.) Ҳа, сен бошқа нарсаларни кетур, мен буларни тузатайин.

Зайнаб кетургандарини қўйиб кетади. Зулайҳо истиканларни тузатиб турар. Зайнаб самоварни келтириб қўя берар.

Келдиларми?

Зайнаб. Ҳозир келарлар. (*Чиқиб кетар*.)

Эшиқдан Фотимахоним, Каримбахшон, Раҳматуллоҳ кириб келалар.
Зулайҳо салом берар.

Каримбахшон. Мана, қизим ҳам шу ерда эмиш.
Қўб яхши. (*Раҳматуллоҳга ер кўрсатиб*.) Буюринг, ўғлим.

Раҳматуллоҳон ўтирас. Каримбахшон билан Фотимахоним ҳам ўтиарлар. Зулайҳо чой сузид берадир.

Каримбахшон (*Раҳматуллоҳга*.) Қани, ўғлим, нима хабарлар бор? Англиз газетларинда бирор нарса ёзилғанми? Бизнинг Ҳиндистон тўғрусинда нималар дейлар?

Раҳматуллоҳ. Аҳвол кўб яхши борадир, хон соҳиб. Ҳиндустонга эрк бермакчи эканлар, «Таймс» газетаси ҳам Ҳиндустонга эрк беришни кераклик топадир.

Каримбахшон. Ў... кўз тегмасин, яна бирор ёмон тушми кўрдилар?..

Раҳматуллоҳ. Хон соҳиб, оврупалиларда адолат тушунчалиси кучлидир. Ҳусусан, англиз миллати кўб эркчидир. Ҳиндустон эркина қарши турмаслар, деб ўйлаймиз.

Каримбахшон. Янглишасиз, ўғлим. Адолат тушунчалиси деган нарса Оврупа юрагина кирмас, бу ўғури қуш у қоронғу ерларда янглишиб кирса ҳам бўғулиб қолар, яшай олмас.

Раҳматуллоҳ. Оврупада билим ошиб кетгандир. Билими шунча ошган улуснинг юрагинда адолат яшай олмасми?

Каримбахон. Оврупада билимнинг ошганини билмаған борми? Оврупада билим бор, лекин инсоф йўқ. Оврупанинг билими қоплоннинг тиш-тирноғи каби бир нарсадир. Кучизларни йиртиб емак тўғрисинда қўб иш кўзламишдир.

Фотимахоним. Хон, сизнинг қўб қизиқишиларингиз бор.

Каримбахон. Нима қилдуқ, қани?

Фотимахоним. Бу кунгача Оврупада ўқумоқни мақташдан тилингиз тинмас эди. Оврупа билимларини ўрганмакни керак топқон эдингиз, букун у сўзларингиздан қайтиб қолибсиз.

Каримбахон (кулиб). Қайтғаним йўқ. Оврупа билимларини ўрганмак, албатта, керакдир. Оврупада ўқумоқ, овруполиларни инсофли, адолатли деб мақтамоқ учун эмас, унлардан ўзимизни сақлағани, тишли, тирноқли бўлмоқ учун керакдир. Бирда шуни билмак керакки, инсофсизлик билимда эмас, Оврупададир. Оврупада ўрганиб келган билимларни кишилик дунёсининг юксалиш ва тинчлиги йўлига ишлатмак қулайдир. Бутун Оврупа мусулмоннинг ёвидир, ёвларнинг энг буюги, энг қўрқинчлиси англиздир. Буни билмак ҳар бир мусулмон учун керакдир.

Раҳматуллоҳ. Мен Англетараада⁴ шунча ўқудим, ўқучилари, ўқутучилари, ёзучилари, файласуфлари билан кўришдим. Бирортасидан сиз айтган ёвлиқни сезмадим.

Каримбахон. Англизнинг буюк ҳунари шундадир. У бизнинг энг ёмон ёвимиз бўла туриб, ўзини энг яхши дўстимиз каби кўрсатадир. Гольдстоннинг Қуръонни кўрсатиб: «Бу бор экан, биз яшай олмаймиз» деганини билмаған борми?

Раҳматуллоҳ. Хон соҳиб, ёлғуз Гольдстоннинг янглиш сўзи учун бутун англизларга ёмон қарамоқ тўғри бўлмаса керакдир? Англиз ҳукуматининг пойтахтинда «Иттиҳоди ислом» жамияти бор. Англиз катталариндан йилда иккичаси мусулмон бўлиб турадир. Бу янги мусулмон бўлған англизлар ўзлари учун мачит ясайдилар. Мана шу ишлар кўрсатадирким, англизлар мусулмон ёви эмаслар.

Каримбахон. Янглишасиз, ўғлим! Англизларнинг мачит ясамоқлари Каъбани бузмоқ учундир. Кўп алданманг. Йилда бир-икки улуф англизнинг мусулмон бўлиши ҳам ёлғондир. Бундан неча йил бурун Султон Абдулҳа-

мид⁵ замонида бир инглиз Истанбулға келмиш, мусулмон бўлмиш. Абдулҳамиддан «Лондонда шайх ул-ислом вакили» деган мансаб олиб кетмиш эди. Биз қўб вақт: «Лондонда шайх ул-ислом вакили кимга керак экан» деб кулган эдик. Сўнгра англадикким, бу-да ўйин эмиш. Англизлар бутун ислом ҳукуматларини битирғандан кейин ислом халифалигини ўз қўллариға олмоқ учун йўл очиб турар эмишлар. Англизларға ишонмоқ ўзимизни битирмақдир. (*Эркисизгина қўлни узатиб, китобни олар, бир муқовасини очиб шеърни кўрар, эс қўюб ўқий берар.*)

Фотима. Яна мутолааға бериладилар.

Каримбахшон (*Зулайҳога*). Қизим, бу китоб кимники?

Зулаихо. Қайси куни Нуриддинхондан бир китоб истаган эдим, шуни юбормиш.

Раҳматуллоҳ. Албатта, яхши бир китоб бўлса керак, хон соҳиб! (*Олиб кўрмак учун қўл узатмоқчи бўлур.*)

Каримбахшон (*китобни ёниб қўяр*). Билдигингиз рўмонлардан биридир.

Зайнаб кирав, янги келган бир кишининг карточкасини келтириб Каримбахшонга берар.

Каримбахшон (*карточкани ўқиб*). Айт, буюрсинлар (*Зайнаб чиқар, Раҳматуллоҳга.*) Сарвархон келмиш. Танийсиз-а?..

Раҳматуллоҳхон. Албатта, хон соҳиб, танимайми уни?

Каримбахшон. Яхши бир йигитдир. Оврупада таҳсили ҳам яхши бўлған эмиш.

Сарвархон салом бериб кирав.

Мана, келди ўзи. Кел, ўғлим, кел. (*Кўришадирлар, ер кўрсатиб.*) Буюр, ўғлим.

Сарвархон ўтирав. Раҳматуллоҳ унинг келишидан мамнун бўлмағанга ўшаб турар.

Кўролмай қолдик, қаерда қолдинг, ўғлим?

Сарвархон. Афу этасиз, хон соҳиб! Бу дафъа зиёратингизга қўб кеч келдим.

Каримбахшон. Ҳар гуноҳингни афу эта оламан. Лекин шу келмасликни афу эта олмайман: гуноҳинг кўб улуғдир. (*Кулар.*)

Сарвархон. Хон соҳиб, сизнинг афуингиз буюкдир, буюк афулар буюк гуноҳлар учундир. Кичкина гуноҳларни афу этмак ҳар кимнинг қўлидан келадир.

Каримбахшон. Сен кўб мантиқ сотасен, Сарвархон. (Зулайҳога.) Ҳайда қизим, бунга чой бер.

Сарвархон. Куллуқ, тақсир!

Зулайҳо чой берар.

Каримбахшон. Сарвархон, янги хабарларни эшитмадингми?

Сарвархон. Йўқ, қандай хабарлар эмиш?

Каримбахшон. Англизлар Ҳиндустонға эрк берар эмишлар.

Сарвархон. Қўрқарам, Ҳайдаробод, Деҳкан, Туркия ила Афғонистон ҳукуматини ҳам битурмакчи бўлмағайлар.

Каримбахшон. Ишонмайсан-а?

Сарвархон. Хон соҳиб, англизларнинг текин эр克拉ри бор эса Ирлонияга⁶ берсунлар.

Раҳматуллоҳ (буюк бир катталик билан). Бугун дунёning энг улуғ газети бўлган «Таймс» даҳи шуни ёзадир.

Каримбахшон. Бунга нима дейсан?!

Сарвархон. Хон соҳиб! Биз мусулмонлар, ёлғузнина алданмоқ учун дунёга келибмиз, чоги... Бўйла ишчимиз, мулламиз, шогирдимиз, ёзучимиз, ўқитучимиз, шоиримиз, файласуфимиз, каттамиз, кичигимиз Оврупанинг газетига, китобига, сўзига, ишига, қонунига, воизига, олтуни, қизилиға алданмоқдан бўлак ишни билмайдир... «Таймс» демиш эмиш. Дея берсин. «Таймс»нинг мусулмонларни алдамоқдан бошқа иши борми? Бутун Оврупанинг ройиши бизни алдамоқ эмасми?

Раҳматуллоҳ. Оврупа бизнинг устозларимиздир. Мен билан сиз нима ўрганмиш эсак, Оврупадан ўргандик. Оврупанинг фазилатини инкор этмак бизга ёқмас.

Сарвархон. Мен нима дедим? «Оврупадан бир нарса ўрганмадим» деган ким? Мен ҳар нарсани Оврупадан ўргандим. Оврупанинг инсофислизигини-да ўзиндан ўргандим. Мен Оврупанинг фазилатини инкор этмаям. Оврупанинг буюк бир фазилати кучсизларни алдаб, қонларини эммақдир. Оврупада инсоф ва адолат деган нарса йўқдир.

Раҳматуллоҳ. Нима қилди, инсофисиз бўлиб?!

Сарвархон. Нима қилдими? Буни онгламоқ қуай? Франса Тунис ўлкасини турк ҳукуматидан тортиб олди⁷. Букун Тунис арабларининг энг буюк шайхи бир франсўз

итига тош отгани учун осиладир. Буми инсоф?! Жова ўлка-синдаги Фламанг килисоларинда⁸ кунда неча йўлда қўнғироқ чалинар экан, мусулмон мачитлариңда аzon ўқумоқ қатағондир. Жова мусулмонлари намоз вақтларини белгиламак учун икки тахтани бир-бирига урарлар. Буми фазилат?! «Тираблуси ғарб»да нонини сувга ботириб егандан кейин девор кўлгасинда узаниб, тангрисиндан бошқа нарса тушунмаған ёзугсиз араб Италия тўплариға боғланадир. Буми илм?!

Каримбахшон. Кўб узоқларға тушдинг, ўғлим! Бутун англизларни тўйдириб турган Ҳиндустаннинг ерли улусиндан йилда неча мингларчаси очликдан ўлиб кетадир. «Буми инсоф» десанг-чи? Бутун Оврупада англиздан ёмонроқ ёвимиз йўқдир. Шунинг учунми, неча сиёсий кишилар, мусулмоннинг англиздан кутулиш учун Олмон кучофина олинишини лозим топмиш эдилар.

Сарвархон. Хон соҳиб! Мусулмонлар учун Оврупанинг қайси давлати фойдалидир, деб тушунмак янглишдир. Менга қолса, биз бутун мусулмонлар мундан кейин мана шундай тушунамиз. Оврупадан фойда кутайликми? Йўқми? Албатта, барчамиз шу тушунчанинг бир ёғинда тўплана олмасмиз. Буюк бир бўлагимиз: «Йўқ, Оврупадан бизга фойда йўқдир» деб ишнинг ичиндан чиқалар. Бир бўлагимиз бутун умидларини уза олмай: «Оврупадан фойда кутайлик, лекин англизданми, олмонданми эмас, бутун Оврупанинг социалистлариндан» деб қолалар.

Фотима. Файласуфни кўринг! Сен ўзинг қайси бўлагинда қолурсен?!

Сарвархон. Мен, албатта, биринчи бўлакда қолурман. Чунки Оврупадан фойда кутганлардан эмасман.

Фотима. Сенинг бу файласуфликларингни кўргач, эсимга тушди, бизнинг файласуфимиз Нуриддин нечун келмайдир.

Каримбахшон. Ҳа, дарвоқеан, Нуриддин қалайдир? Ҳеч кўрасенми?

Сарвархон. Оқшом шунинг ёнинда эдим, билганингиз каби турадир. Ўзгариш йўқ.

Зулайҳо эс кўяр.

Каримбахшон. Нимадир бу йигитнинг кори?

Сарвархон. Кимсага билдиримайдир?

Каримбахшон. Ўзи ишлайдирми, йўқми?

Сарвархон. Бурунғидан ортиқ ишлайдир. Бир, икки китоб ёзди, шеърлар ёзиб турадир. Ёлғиз қайфуси узулмай-

дир, ишларни битиргандан сўнг бир қўлтиқда туриб тушунмақдан бошқа нарсани билмайдир. Йиғлаған чоғларида бўладир.

Каримбаххон. Сен ўзинг нима дейсан? Бирор нарса сездингми, шунинг ишиндан?!

Сарвархон. Сезсам-да, фойдаси йўқ, негаким, очик бир нарса ўртада йўқдир.

Каримбаххон. Ёзувлариндан бирор нарса чиқмайдирми?

Сарвархон. Шу ёзувлариндан бир нарса чиқармоқ бўлар: у-да, усти ёпиқ бир нарса!

Каримбаххон. Масалан, шеърлариндан...

Зулайҳода ўзгариш.

Сарвархон. Менда шу шеърлариндан бир нарса сезганмен. Нуриддин ишқ йўлида кўб шеър ёзадир.

Каримбаххон. Ўзидан сўрамайсенми?

Сарвархон. Сўрамоқ билан айтмайдир?

Фотима. Бечора Нуриддин.

Каримбаххон. Тангри кўмакчиси бўлсин! Зулайҳо, хонларга чой берсанг-чи?

Раҳматуллоҳ. Етар, рухсат берсангиз кетайин.

Сарвархон. Менга ҳам рухсат берсангиз, хон соҳиб!

Каримбаххон. Шундайми? (*Раҳматуллоҳ ва Сарварга қўл бериб хайрлашадир.*)

Фотима (*Раҳматуллоҳнинг қўлинни олиб*). Хон! Бу кун тузукроқ кўриша олмадик: гурунгимиз бутун фалсафа билан ўтди. Яна келурсиз, албатта?

Раҳматуллоҳ. Албатта, келаман, хоним!

Сарвар. Хай (р).

Каримбаххон. Хай, яхши кетингиз!

Сарвархон, Раҳматуллоҳ. Яхши қолингиз.

Сарвархон билан Раҳматуллоҳ кетарлар.

Каримбаххон. Қизим, бориб Зайнабни чақир. Келиб буларни йиғиштирун

Зулайҳо китобни олиб кетар.

Фотима. Хон соҳиб! Мирзо Раҳматуллоҳнинг ишини нима қиласиз?

Каримбаххон. Бир оз сабр қилиш керак, хоним!

Фотима. Сабрнинг бир сўнги йўқми?! Бундан яхшироқ куёвни қаердан топармиз? Улуф ва бой кишининг ўғли, ақчаси милйўндан ошған.

Каримбахон. Отасининг улуғлиғига ишім йўқ: қиз отасига берилмас, берилса күёвга берилур. Оқласининг милийўндан ошғанига қараманг! Қизимиз сотилмас.

Фотима. Сиз нимасига қарайсиз?!

Каримбахон. Мен ўзига қарайман!

Фотима. Ўзига нима бўлубдир, ёмонми?!

Каримбахон. Менга мақбул. (*Кулиб.*) Лекин у мени эмас, қизимни истайдир.

Фотима. Онглаёлмадим.

Зайнаб кириб, чой асбобларини олиб кета берар.

Каримбахон. Демак, истарамки, қизимизга ҳам мақбулми, йўқми? Шуни билмак керак.

Фотима. Албатта, мақбулдир. Бўлмаса, сиз икки сўз билан уни йўлға кетирадисиз.

Каримбахон. Хоним! Бир оз сабр қилсак, Раҳматуллоҳдан ҳам яхшироқ чиқиб қолса керак.

Фотима. Кимdir у.

Каримбахон. Масалан, Нуриддин!..

Фотима. Эҳ-ҳее... у қайфу тўлимигами⁹ қиз берарсиз?

Каримбахон. Қизимизни олғач, қайфуси битмасми?

Фотима. Яна онглай олмадим?

Каримбахон (кулиб). Жоним! Бугун нега онглаёлмас бўлиб қолдинг? «Нуриддин бир қизни севмишдир» деган сен эмасми эдинг?

Фотима. Албатта, бир кишини севмишдир, лекин Зулайҳони эмас!..

Каримбахон. Зулайҳонинг қўлиндағи китобнинг муқовасинда бир шеър ёзилмишдир. Китоб Нуриддинники эмиш. Шеър ҳам уники. Мен шуни ўқигач, кўб яхши кўрдимки, Нуриддиннинг севгилиси бизнинг қизимиздир.

Фотима. Тангри кўрсатмағай. Нуриддин қизимизни истаса ҳам, қиз уни истамас. Негаки...

Каримбахон (сўзини кесиб). Уни билмайман, ёлғиз шуни истайманки, сабр қилинг. Нуриддин Зулайҳони истамаса, Раҳматуллоҳфа рози бўлса, Раҳматуллоҳнивидир. Йўқса, сабр қилиш керак. Ҳайда, кетайлик...

Фотима (тuriб). Ҳар ҳолда қизимизни Раҳматуллоҳфа бериш керакдир.

Чиқиб кетарлар.

Парда тушар.

ИККИНЧИ ПАРДА

Кечада Раҳматуллоҳнинг уйи. Оврупача ясанған Раҳматуллоҳ ёзув мососи ёнинда китоб ўқиб турар.

Раҳматуллоҳ (китобни ёниб қўяр, бир қўли билан кўқрагани тутиб). Уф... Нима қиласай-а? Шу қизни олмай қолған киши қандай яшар экан?.. Қўлимдан келганини қилдим. Фотимахонимга ёлвордим, кўб армуғонлар, ҳадялар бердим. Зайнаббига ҳам ҳар кўрганимда эллик, олтмиш рупия оқча бериб турибман. Қизнинг ўзи билан кўришганда ҳам қанча шоирона сўзлар айтаман... Ёниб шеърлар ўқийман. Қайси кун йиғлаганим ҳам бор. Фотимахонимга дардимни англата олдим. Бу хоним қизини мендан бошқа кимсага бермас. Зайнаббига ҳам қизни менга исиндургани тиришмоқчи бўлди. Лекин қизнинг оғзидан бирор сўз ололмадим. Шунча қиласен, оғиз очмайдир. Тош каби турадир, вассалом.

Шукруллоҳ киради.

Шукруллоҳ. Хон соҳиб, Айюбхон келдилар.

Раҳматуллоҳ. Ёлғузми?

Шукруллоҳ. Фуломҳайдар ҳам бор.

Раҳматуллоҳ. Кўб яхши, келсунлар. (*Шукруллоҳ чиқар. Раҳматуллоҳхон ёзув мососиндан лампани олиб, ўртадаги мосога қўяр.*) Кўб яхши бўлди, шуларнинг келишлари. Бир оз гурунглашиб олайлик, энди.

Айюбхон билан Фуломҳайдар салом бериб киравлар.

Айюбхон. Ишларингиз лат емагай, хон соҳиб!

Кўришурлар.

Фуломҳайдар. Сиз туташ уйдами ўтирасиз, хон соҳиб? Ташқари чиқмоқ, боғчаларда кезмоқ йўқми?

Раҳматуллоҳ. Ҳар кун чиқар эдим, ўртоқ! Шу кун недандир чиқолмай қолдим.

Айюбхон. Шоирнинг ҳоли шудир! Бир шеър ёзгуси келдими, соатларча уйда қамалиб турадир, чиқмайдир. Шу кун чиқмағандан Раҳматуллоҳхоннинг ҳам бир шеър ёзғани онглашиладир.

Раҳматуллоҳ. Тўғридир. Бир вақтлар шеър ёзмоқ учун ҳам қамалиб қолғаним бор. Лекин шу кун шеър ёзмоқ учун қолмадим. Шу кунларда шеър этмак учун ёзғичим ҳам юрмайдир.

Ғуломҳайдар. Нечун? Қани, яна нима бўлди?

Раҳматуллоҳ. Нима бўлсун, ишқ-да?

Айубхон. Ҳо-ҳо-ҳо... Шоирларнинг ёзғичини юритган ишқдир! Ошиқ бўлғанинг учун шеър айта олмас ишми бу!?

Раҳматуллоҳ. Кулма, қардош! Ҳолим қўб ёмонлашиб қолған, шу қизни олмоқ тушунчаси миямни тўлдирмиш. Шундан бошқа нарсани ўйлаёлмайман. Шуни ололмасам, ўлиб қолурман. Ўлиб қолмасам-да, ўзимни ўлдиришим аниқ...

Ғуломҳайдар. Тангри тўзим берсин.

Раҳматуллоҳ. Юракка бир олов тушған. Бутун бағрим ўртнадир. Ўтурсам-да, ухласам-да, уйғонсам-да, эсимда ёлғуз шу қизни олмоқ...

Айубхон. Эй... жоним! Қиз сендан бунча узоқ эмаску? Онаси Фотимахоним сени ўз боласи каби севар эмиш. Бу ерда ёниб, битиб турғунча уйлариға бор, ўтири, гапур, кўриш.

Раҳматуллоҳ. Бул тинарнинг¹⁰ унуми йўқ. Қизни кўриб гапура олмамиш? Юрагимнинг олови ортиб кетадир.

Ғуломҳайдар. Нима қилмоқчисиз?

Раҳматуллоҳ. Қизни олмоқ керак, ўртоқ! Бошқа йўл йўқ.

Айубхон. Бунинг-да йўли шу: бориб-келаберсанг бир кун ўзини ёлғиз қўрасен, дардингни англатурсен. У ҳам қиздир, севмак, севилмак истайдир. Сенинг юрагингда чин севиш белгиларини кўрдими, у ҳам сева қолар.

Раҳматуллоҳ. Қўй, ўртоқ! Сен мени шундай қуруқ сўзлар, бўш фалсафалар билан овутасен. Сўзи кўб, иши оз файласуфларни кўрмакчилар, келиб сени кўрсунлар.

Айубхон. Меним қанча сўзим бор эса, шунча ишимда бор.

Раҳматуллоҳ. Қани ишингиз?

Айубхон. Ўтган ҳафта шу ердан чиққандан сўнг Ка-римбахшон билан кўришдим. Дардингизни онглатдим. Илмингиз, фазлингиз, бойлигингизни мақтадим. У киши — дунё кўрган қари киши — дунёнинг қай бир ишини етмиш беш йўла санаб кўрган. Бизнинг сўзимиз билан ишламайдир.

Раҳматуллоҳ. Нима деди?

Айубхон. Буюк бир оғирлиқ билан сўзларимни тинглади. «Ўғлим, — деди, — Раҳматуллоҳни ҳаммангиздан

яхшироқ ўзим биламан. Уни менинг ёнимда мақтаманг. Мен Раҳматуллоҳонга бутун борлиғимни берарға ҳозирман, уни севаман. Зулайҳонинг онаси эса қизини Раҳматуллоҳдан бошқа кимсага бермакчи эмас. Мен-да шунга кўнган. Лекин, биласизким, эрга бермоқ тўғрисида эрк ва ихтиёр қизнинг ўзиндадир. Бир қизни бир йигитга кучлаб юборурға ота-онанинг ҳақлари сира йўқдир. Бизнинг ишимиз — қизимиз ёқтирган йигит тўғрисинда қизимизнинг фойдасин кўзда тутиб тушунмак. Қизимиз ўзига заарли бир йигитни сайлаган бўлса, унга мантиқий ўгитлар бермакдир». Бу сўзларни эшитгач ўладим, қолдим.

Раҳматуллоҳ. Бўйла узун фалсафалар билан менинг ишим йўқ. Аҳмоқ Каримбахшон менинг ким эканимни билмаган. Мен Зулайҳони ололмасам, бу дунёда тура олмам. Истар эса яхши билан, оқча билан, йўқса ёмонлик билан оларман. Сира йўл топа олмасам, ўзини у дунёға юборгандан сўнг қизини олурман.

Ғуломҳайдар. Ўртоқ! Иш унча қийин эмас. Фотимахоним қизини сизга бермакчи эмиш. Каримбахшон-да бунга кўнган эмиш, қизларнинг тилини оналар билалар. Мен шундай англайманким, Фотимахоним қизини бу ишга кўндирадир.

Айубхон. Мен-да шуни дейман! Қизнинг ота-онаси ёқтирган, қизнинг ўзи билан кўришиб тур, бошқа чора йўқ.

Раҳматуллоҳон чингироқни босар, Шукруллоҳ кирап.

Раҳматуллоҳ (*Шукруллоҳга*). Ҳайда, қардош! Юраларимиз туташиб қолди. Сувинг бўлса, кетур, бир оз сипкарайлиқ.

Шукруллоҳ. Ҳозирдур, хон соҳиб!

Раҳматуллоҳ. Кетур.

Шукруллоҳ. Хўб. (*Чиқар*.)

Раҳматуллоҳ. Орқадошлар! Бу кеча бир ерга чиқиш йўқ. Шу ерда гурунглашамиз.

Айубхон. Биз, шу ерда қолмоқ учун келган эдик.

Шукруллоҳ бир патнусда чоғир шиshalари билан аёғлар қўйиб, келтирап. Ўртага қўйиб кетар.

Раҳматуллоҳ (*аёғларни қўя туриб*). Буюринг, орқадошлар!

Айубхон билан Ғуломҳайдар аёғларни оладилар. Раҳматуллоҳ ҳам олар.

Айубхон. Зулайҳонинг соғлиғига!

Раҳматуллоҳ. Зулайҳонинг ишқиға! (*Ичарлар.*) Оҳ орқадошлар, ишқнинг на ёмон ҳоллари бор!.. Кўзларим кўр бўлай эди-да, шу Зулайҳони кўрмая эдим. (*Аёғларни тўйлдирур.*)

Айюбхон. Бошда, албатта, қийин кўринур. Тўй қилиб, севгилингизни уйга келтургандан кейин барисини унутарсиз.

Аёғларни оларлар.

Фуломҳайдар. Раҳматуллоҳхон билан Зулайҳонинг тўйлари учун.

Ичарлар. Шукруллоҳ кирав.

Раҳматуллоҳ. Кел, ўртоқ!

Шукруллоҳ. Шерхон келмиш.

Раҳматуллоҳ. Келсун. Унинг учун-да бир аёф келтириш.

Шукруллоҳ. Хўб (*чиқар*).

Фуломҳайдар. Бу Шерхон яқинда янги бир ишгами кирмиш?

Айюбхон. Аскарлиғи бор.

Фуломҳайдар. Ундан бошқа?

Раҳматуллоҳ. Яширин полис бошлиғина кирмакчи бўлмиш.

Шерхон салом бериб кирав, ўтирганлар жавоб қайтарадилар.

Шерхон. Бахтимдан ўргилай, ўғурули бир соатда келибман.

Кўришадилар.

Раҳматуллоҳ. Буюринг, ака. (*Ер кўрсатур. Шерхон ўтирадир. Раҳматуллоҳ аёғларни тўйлдирап экан.*) Хуш келдингиз.

Шерхон. Хуш кўрдик.

Аёғларни оладилар.

Айюбхон. Бу кеча Зулайҳодан бошқа кимсанинг отига ичмаймиз.

Раҳматуллоҳ. Эсон бўл!

Фуломҳайдар. Зулайҳонинг соғлиғига.

Ичадилар.

Раҳматуллоҳ (*Шерхонга*). Қани ака, нима гаплар бор?!

Шерхон. Бу кунга яхши эди, эртадан бошлаб бир оз тинчсизлиқ бўлса қерак.

Барчалари. Нечун, нечун?

Шерхон. Шу кун тилфиром олдик. Пешовар шахрининг полис бошлигина бомба ила уриб қочмишлар. Эрта кечдан бошлаб бизнинг шахримизда ҳам уруш ҳолати эълон қилинар.

Айюбхон. Пешоварда бир кишини ўлдирмишлар деб Дехлидами уруш ҳолати эълон этарлар. Бу қандай иш?!

Раҳматуллоҳ. «Бир кишини ўлдирмишлар» дема ўртоқ! Бир англизни ўлдирмишлар. Полис бошлиғи бўлған бир англизни! Албатта, катта бир ишдир.

Айюбхон. Сўзингизни онглаёлмадим. Полис бошлиғи бўлған бир англизни «киши» дея оламизми?

Раҳматуллоҳ. Яъни бир ҳукумат кишисини ўлдирмишлар, сиёсий бир қон тўкилмиш.

Айюбхон. Онгладиқ. Лекин бу қон Пешовардами тўкилмиш, Дехлидами?

Раҳматуллоҳ. Пешоварда.

Айюбхон. Унинг ўчини Дехлиданми оларлар?

Раҳматуллоҳ (аёғларни тўлдириб). Булар сиёсий ишлардир, бўйла қоронғу ерлари кўб бўлур.

Аёғларни оларлар.

Айюбхон. Сиёсий ишларнинг қоронғу ерлари учун.

Кулишиб ичарлар.

Раҳматуллоҳ. Демакки, бундан кейин кечаларда чиқмакни қатағон қилдингиз-а?..

Шерхон. Қатағон қилдик, кимсани қўймаймиз.

Фуломҳайдар. Уйимизда тинчгина ўтирганга қўясизми?

Шерхон. Уни тангри биладир. Ҳар ҳолда эрта-кечдан бошлаб уйингиздан чиқмассиз?

Фуломҳайдар. Нечанчи соатдан?

Шерхон. Соат тўққиздан тонг отарғача кўчада кўринган киши англиз эса, эртагача сақланғандан кейин қўя берармиз. Ҳиндустонлик-да эса турмага юбориб, бир ой қамармиз.

Фуломҳайдар. Оҳ-о! Бир англиз билан бир ҳиндустонлик орасида шунча айирма борми?

Айюбхон. Жоним! Бу-да сиёсий ишлардағи қоронғуликларнинг биридир. Нима дейсан?

Фуломҳайдар. Бу оврупалилардаги виждан қоронғуликлариндандир. Улар ўзларини туташ юқорида тутиб, бизни тубанга уралар.

Шукруллоҳ кирап.

Шукруллоҳ (*Раҳматуллоҳхонга*). Зайнаббиби келмиш.

Раҳматуллоҳ (*төлба бўлиб турар*). Ҳозир чиқаман.
Айюбхон. Яхши бир хабар бўлгай...

Раҳматуллоҳ. Ким билар?! (*Чиқар*)

Шерхон. Ўртоқлар, мен-да сизларга ияриб Зулайҳонинг отига чоғир ичдим! Лекин ўзини танимайман, кимдир у?!

Айюбхон. Раҳматуллоҳнинг севгилиси.

Шерхон. Кимнинг нимасидир у?

Айюбхон. Каримбахш соҳибнинг қизи.

Шерхон. Ҳа, онгладим. Раҳматуллоҳ яқинда бу қизга совчи юборғанми?

Айюбхон. Юборған.

Фуломҳайдар. Раҳматуллоҳни чақирган шу хотун ҳам шу иш учун келди.

Шерхон. У қизни Раҳматуллоҳхонга бермаслар.

Айюбхон. Сиз қаердан биласиз.

Шерхон. Меним хотуним Каримбахш соҳибникуга кетиб-келадир. Шу айтди.

Фуломҳайдар. Қани, гапирингчи, қандай бўлибдир?

Шерхон. Ўтган куни Каримбахшон билан хотуни шу иш учун урушмишлар. Хотун қизини Раҳматуллоҳхонга бермакчи эмиш. Каримбахшон бунга кўнмамиш. «Қизими Нуриддиндан бошқа кишига бермам» демиш.

Фуломҳайдар. Ўйла эса бу хотун-да яхши бир хабар келтирмаган бўлса керак?

Шерхон. Ким билар?!

Раҳматуллоҳон қайгули бир ҳолда қўлида бир қофозни букиб келар, ўрнига ўтириб «уфф» деб бошини қўллари орасига олар.

Айюбхон. Қани, нима бўлди?!

Фуломҳайдар. Хат кимдан, ўртоқ?!

Раҳматуллоҳ (*бошини кўтариб*). Сўраманг, қардошлар!

Айюбхон. Нима бўлди, айтсанг-чи?

Раҳматуллоҳ (*сингирли узоқларга қараб*). Аҳмоқ Ка-
римбахш!

Мен бу ишга йўл берар эканманми?

Айюбхон. Жоним, нима бўлди? Нечук айтмайсан?

Раҳматуллоҳ. Фотимахоним ёзib юбормиш.

Ғуломҳайдар. Нима ёзмиш?

Раҳматуллоҳ. Каримбахшхон қизини менга бермакчи эмас эмиш.

Айюбхон. Нечун?

Раҳматуллоҳ (*ёзувни хонга ташлаб*). Мана, ўқинг!

Айюбхон (*ёзувни ўқур*). «Ўғлим, Раҳматуллоҳон! Қизимни сенга бергали бор кучим билан тиришдим. Бундан кейин-да тиришарман. Бироқ хон соҳиб бунга кўнмайдир. «Нуриддинхон бор экан, қизимни бошқага бермам» деб турадир. Шуниси яхшиким, Нуриддинхон-да бу кунгача қизимга совчи юбормади. Хон соҳибни шу ишга кўндиришак учун бирор йўл топғайсиз деб, ўзингизга билдиридим».

Раҳматуллоҳ (*қўлини мосога уриб*). Йўли қулай. Каримбахш билан Нуриддинни у дунёга юборамиз. Иш битар.

Шерхон. Бундан бошқа йўл йўқ!

Ғуломҳайдар. Нуриддиннинг нима ёзуғи бор? У қизни истамаган эмиш-ку?

Раҳматуллоҳ. Эшитмадингизми, у бор экан, қиз менга берилмас эмиш.

Айюбхон. Бу тўғруда бизга Шерхоннинг кўмаги керак.

Раҳматуллоҳ. Ўртоқ, Шерхон? Бу ишни қиласизда...

Шерхон. Қўлимдан келган хизматни сиздан аяганим борми?

Раҳматуллоҳ. Эсон бўл, қардошим! Хизмат ҳақингни унутмам.

Шерхон. Эсонлик керакдир, хон соҳиб!

Айюбхон. Сен қандай тушунасен, Шерхон, нима қилмоқ керак?

Шерхон. Қулайдир, хон соҳиб, полис бошлиғига бориб, Пешовар шаҳриндағи полис бошлиғини ўлдурғанлар билан Нуриддинхоннинг танишлиғи бор десам, иш битар. Нуриддин турмага юборилур.

Раҳматуллоҳ. Офарин, Шерхон!

Шерхон. Турмага кетдими, у ёфи қулайдир. Ўлдириб юбормак ҳам, чурутуб битирмоқ ҳам бўлур.

Раҳматуллоҳ. Бор бўл, ўртогим! Турмага юборгандан кейин, ўлдирмак керак.

Шерхон. У ёфи қулайдир.

Фуломҳайдар. Ҳай, эмди менга рухсат.

Раҳматуллоҳ. Кетасизми, қардошим?

Фуломҳайдар. Кетаман, ўртоқ.

Раҳматуллоҳ (*туриб*). Буюринг.

Айюбхон (*туриб*). Ҳай, эмди.

Кўришиб чиқарлар, Раҳматуллоҳ билан Шерхон қоларлар.

Раҳматуллоҳ. Келинг, Шерхон, эмди сиз шу ишни бўйнингизга оларсиз.

Шерхон. Ол, десангиз, олармиз.

Раҳматуллоҳ (*қўлтуғидан бир таянч қоғоз чиқариб, бармоқлари орасинда ўйнаб туриб*). Орқадош, менга қолса, шу одамни ўлдирмак йўлини топ, турмага юбормак учча пишиқ бўлмас.

Шерхон. Қўлимдан келган хизматни қиласман, хон!

Раҳматуллоҳ. (*Банка қоғозини бериб*.) Мана бунда хизмат ҳақингиз, икки минг рупиялик банка қоғози. Яна кўришурмиз.

Шерхон (*қоғозни олиб*). Эсон бўлингиз. Ҳай, эмди. (*Қўл берар*.)

Раҳматуллоҳ (*қўл бериб*). Ҳай, яхши борингиз.

Шерхон. Яхши қолингиз. (*Кетар*.)

Раҳматуллоҳон уни узатурға чиқар.

Парда тушар.

УЧИНЧИ ПАРДА

Кундуз. Нуриддинхоннинг иш уйи, китоб билан тўла икки дўлоб¹¹, ўртада бир мосо, девор ёнида ёзув мососи, устида бир электрик лампаси-да ёзув тақвими ва Нуриддиннинг ёзувлари турадир.

Аҳмадхон ўртадаги мосо ёнида китоб ўқиб ўтирибди.

Шу чоғда Сарвархон эшиқдан кўринур.

Сарвархон. Кирсак бўлурми?

Аҳмадхон (*китобни қўйиб ёпар*). Буюрсинлар, хон соҳиб! (*Кўришиб ўтираплар*.) Эсонмисиз, хон соҳиб?!

Сарвархон. Алҳамдуиллоҳ. Сиздан сўрайлик?

Аҳмадхон. Алҳамдуиллоҳ...

Сарвархон. Нуриддинбек йўқми?

Аҳмадхон. Боғчага чиққан эди, ҳозир келса керак.

Сарвархон. Аҳволи қалай, бир оз яхшиланмишми?

Аҳмадхон. Эскиси каби, хон соҳиб. Ёзмоқ, тушунмакдан бошқа иши йўқ.

Сарвархон. Ёзатурдиги рўман битдими?

Аҳмадхон. Битаёзди. (*Ёзув мососини кўрсатиб.*) Мана, ёзувлар шунда турадир.

Сарвархон (*ериндан туриб, ёзув мососига тўғри юрап*). Кўрайинчи, нималар ёзадир, хожа¹² файласуфимиз. (*Мосоға келиб, қораланған қоғозларни олиб қарар*.) Ўҳ-у...нақадар адабий тасвир... гўзал ва шоирона бир лавҳа!.. Тингла, Аҳмадхон?

Аҳмадхон. Буюрингиз, хон соҳиб!

Сарвархон (*ўқирип*). «Учмоҳ кўриниши бир боғча. Боғчанинг энг кўркамли еринда ўриндиқ қўйилған... Ойша боғчадаги гулларнинг энг гўзалини уялтирур бир сувратда ўтирибди. Тува¹³ тусли соchlари, топинмоқ учун оташкада теграсинда тўплланган ҳиндилар каби бўйининг ҳар ёнинда сочилган бир-икки ҳалқаси, манглайина тўғри узаниб, сўл қошиғача келган-да, ҳурматсизликнинг бунчасини ортиқ кўриб, яна қайрилған. Гул япрофина гўзал сабофи берган қип-қизил ипак кўйлаки тонг елининг ўпишлариндан ўсанғани учун титраб турган. Янги очилган бу тангри гули қўлиндаги кичкина китобнинг мутолаасига берилган...»

Аҳмадхон. Чиндан шоирона бир тасвир.

Сарвархон (*бир оз ўйлаб*). Аҳмадхон! Нуриддиннинг бунча қайғурғанин сабабини онглаб, чорасини топмоқ чоғи келгандир. Ишни бўш тута берсак, Нуриддин ишдан чиқиб қолар.

Аҳмадхон. Тўғридир, хон соҳиб! Бироқ нима қилмоқ керак!

Сарвархон. Нуриддиннинг дарди бор. Бу дард ўз эмини топмаса, Нуриддинни ишдан чиқарур.

Аҳмадхон. Биламен, хон! Менинг ҳам энг буюк тилагим оғамнинг шу дардига эм излаб топмоқдир. Бироқ бир дардни эмламоқ учун уни яхшиғина онгламоқ керакдир. Оғамнинг дардини яхшиғина очолмай турубман.

Сарвархон. Дарднинг нималиги тўғрисидан бирор нарса ўйладингми?

Аҳмадхон. Ўйладим, хон соҳиб! Дарди, менимча, белгиланди. Оғамнинг юрагини ёндириб турған севги оловиндан бошқа нарса эмасдир. Унинг севгидан бошқа дарди бўлса эди, бу кунгача эмланур эди.

Сарвархон. Бу тўғри... Нуриддиннинг севги ва ишқ тамуғина тушганини ҳар биримиз онглағанмиз, бироқ ким-

ни севар, унинг юрагиндаги бу қўрқинч олов қайси қўёшдан қўпуб тушған, мана шуни онгламоқ керак...

Аҳмадхон. Уни онглағаним йўқ, хон соҳиб!

Сарвархон. Оталар сўзидаирким: «Икки қўл қилған ишни бир қўл қила олмайдир». Иккимиз биргалашиб ўйлайлик-чи, қани бир нарса топа олармизми?

Аҳмадхон. Буюрингиз, хон соҳиб!

Сарвархон. Адабиёт онгсунинда¹⁴ бир сўз бор. Дерларким: бир адид бир театру ё бир рўман ёзганда, ўзининг миясиндағи сезгилардан бошқа нарсани тасвир эта олмайдир. Нуридинхоннинг шу рўмонинда тасвир этилған қизни мен кўрган каби бўлдим.

Аҳмадхон (*кулимсаб*). Хон соҳиб! Оғам бу рўманда юз эллик йил бурун ўтған бир қизни тасвир этган.

Сарвархон. Тўғридири, бироқ Нуридинхон у қизга ўзининг миясиға таъсири бўлған бошқа бир қизнинг суратини таққан, мен шу қизни тунов кун кўрдим.

Аҳмадхон. Ким экан, у қиз?!

Сарвархон. Каримбаҳшхоннинг қизи!..

Аҳмадхон (*обдираб*). Ўхъ... Демак, оғамнинг миясиға Зулайҳонинг таъсири бор-а?!

Сарвархон. Менимча бўйла...

Аҳмадхон. Сиз буни қаердан онгладингиз?!

Сарвархон. Мен қайси кун Каримбаҳшхоннинг боғига кетган эдим. Зулайҳони кўрдим. Қизил ипак кўйлак кийган эди. Шу рўмандағи шоирона тасвирга бутун келиша эди. (*Эсига яқин бир нарса келган каби.*) Ҳо... У кун Раҳматуллоҳон ҳам бор эди. Зулайҳони кўргали борғанини ҳар бир ишиндан онглаб турған эдим. Тунов кун эшиғаним бир хабарга кўра Раҳматуллоҳон Нуридин учун бир ёвузлиқ туйиб юра эмиш.

Аҳмадхон. Қандай ёвузлиқ?!

Сарвархон. Нуридинни бирор йўл билан йўқ қилмоқчи эмиш. Бу тўғрида Шерхон билан кенгашлари ҳам бор эмиш. Раҳматуллоҳоннинг бу тушунчаси нечун? Нуридинни нега йўқ қилмоқчи? Шуни-да онгласайдик, масала очилған...

Аҳмадхон. (*Эсига бир нарса келган учун, Сарвархоннинг сўзини кесар.*) Кечирасиз, хон соҳиб! Меним эшиғанимга кўра Раҳматуллоҳ Зулайҳога совчи юборған, Зулайҳонинг отаси қабул этмаган.

Сарвархон. Ҳа, иш очилди. Демакким, Раҳматуллоҳхон Зулайҳога совчи юборган, у қабул қилмаган, у бу ишни Нуриддиндан билиб, йўқ қилмоқчи бўлған.

Аҳмадхон. Хон соҳиб! Бир Нуриддиннинг бир дардига эм излаб турганда, иккинчи бир дард чиқиб қолди, оғамни Раҳматуллоҳдан сақламоқ керак энди?

Сарвархон. Уни сақламоқ қулай. Барчадан бурун Нуриддиннинг дардини ўзиндан онглаб чорасига киришмак тейиш.

Аҳмадхон. Уни қандай онглармиз?

Сарвархон. Ўзиндан сўрармиз.

Аҳмадхон (эшикка қараб). Мана ўзи ҳам келди.

Нуриддин келар.

Нуриддинхон (қайгули). Ассалому алайкум! Хуш келдингизми, ўртоқ?

Сарвархон (туриб). Хуш кўрдик. Кел, Ҳўжа файласуф. (Қўришиб ўтираплар. Нуриддинга эс қўйиб қараб.) Ўртоқ. Бу не ҳол? Сенинг учун қайғудан қутулиш куни йўқми?

Нуриддинхон (кулимсираб). Тирикликтан қутулма-фунча қайғудан қутулиш мумкинми?

Сарвархон. Сендан бошқа тирик киши йўқми?

Нуриддинхон. Бор ҳам кўб бор.

Сарвархон. Шунларнинг қай бири сен каби қайғуларда ботиб турадир?

Нуриддинхон. Уларнинг тирикликтан нима онгланини, нечун қайғурмай юрганларини била олмадим.

Сарвархон. Чин ўртоқлар кишининг қайғуларини кўтариб, дардларини эмламоқ учун керакдирлар. Неча йилдан бери ўртоқлик қилиб турибмиз. Юрагингдаги дардни тилингга олиб, менга билдирганинг йўқ. Бўйла ўртоқликми булар??

Нуриддинхон. Юрагимдаги дардларни тилимга ҳам чиқармоқчи бўласан, ўртоқлигинг шуми энди??!

Сарвархон. Дард билинмаганда давоси топилмас, сен дардингни айтмагач, мендан нима кутарсан?

Нуриддинхон. Меним дардим учун эм керак бўлса эди, кўбдан бери сенга айттар эдим. Лекин меним дардим даво истамас.

Сарвархон. Нечун?

Нуриддинхон. Чунки давоси йўқдир.

Аҳмадхон. Оға, сенинг дардинг нима эдики, онглашилмасдир.

Нуридинхон. Улар билар!..

Сарвархон. Ўртот, сен бирисини севгансан. Юрагингда севги олови бор.

Нуридинхон. Севмак гуноҳми? Бугун бир кишини севмаган бир юрак борми? Юрак севгисиз, балиқ сувсиз яшарми?

Сарвархон. Тўғридир, лекин севгини бўйла яшириб юмоқ нечун?

Нуридинхон. Севги юракнинг хазинасидир, хазинани яширин сақламоқ тейишdir.

Аҳмадхон. Кимни севганингизни ҳам онгладик. Биздан яширсангиз, осигисизdir¹⁵.

Сарвархон. Сен Каримбахшоннинг қизини севгансан, ўртоқ.

Нуридинхон (*буюк изтироб билан*). Ўтинамен, кишининг юраги билан ўйнамағайсен?!

Сарвархон. Нуридин! Шу кунгача бирликда ишлаб келдик. Сени энг севгили қариндошимдан кўбрак севдим, бир-биrimиздан яширин нарсамиз йўқ эди. Бирор дардга учраганда келиб айтар эдик. Кенгашиб, бирлашиб, шунинг чорасини ахтарар эдик. Сенга нима бўлди? Зулайҳони севган экансен, унинг учун йиғлаб турар экансен, нечун менга айтмайсен?

Нуридинхон. Сарвархон, кечирасен, ўртоғим! Виждонима онт ичаменким, дунёда сендан азизроқ ўртоғим йўқдир. Сенга ҳар дардимни айтиб, чорасини сўрамоқни ўзим учун фарз деб биламен.

Сарвархон. Юрагингдағи севгини нечун билдириб, чорасини сўрамадинг?

Нуридинхон (*мунгли*). Ўртоғим, юрагимдағи севги дард эмас, даводир. Унинг чорасини истамам. Негаким, бутун дардларимнинг чораси удир.

Аҳмадхон. Севгининг чораси — севгилига эришмайдир, севгилисига эришмаган бир ошиқнинг бутун тириклиги — дард ва қайфусидир. Зулайҳога эришмадинг, бу кунгача ўз ҳолингни ҳам унга онглатолмадинг. Шунинг учун шу ҳолфа тушиб қолибсен. Яна «Менинг севгим дард эмас» деб катталик қиласен.

Нуридинхон. Ишқнинг нима эканини билмайсиз-ку?

Сарвархон. Бизми, билмаймиз?!

Нуридинхон. Албатта, билмайсиз. Билсангиз эди, ишқни дард демас эдингиз ва ошиқ учун бир тилак борли-

гини тушунар эдингиз. Ишқ дард эмас: инсонларни ҳайвонлиқдан күтқарап бир даводир. Буюк қаҳрамонлар, улуғ адиллар, катта файласуфлар ёлғиз ишқ қўчасинда етишишмайлардир. Буюклиқда «КАМОЛ» деган нарсаларга эришмак ишқсиз мумкин эмасдир. Шунинг учун ишқ бир даводир. Буни «дард» деб, давосини излаганлар, янгиш йўлга кеталар.

Аҳмадхон. Ошиқ бўлган кимса, маъшуқига эришмакни истамасми? Шунинг учун бир оз тиришмасми? Сен Зулайҳони севгансен, нечун уни истамайсен? Отасига нега билдурмайсен?

Нуриддинхон. Сизлар ҳар бир сўзингиз билан ишқнинг ҳақиқатини билмаганингизни эълон қилиб турасиз. Дунёда «ишқ» билан «ҳавас»ни яхшигина онгламоқ керак. Бир-бирига кўб ўхшаған бу икки ҳолни айирмоқ тейиш. Маъшуқа истамак, у билан бир ерда ётиб-қалқмоқ ишқ эмас — ҳавасдир. Ишқнинг ишқдан бошқа тилаги йўқдир. Чин ошиқлар маъшуқларнинг ўзи билан эмас, хаёли билан яшайлар.

Сарвархон бу сўзларни файласуфона тинглаб, тушуна бошлар.

Аҳмадхон. Сен Оврупада ўқидинг. Букун ҳар нарсанни фан ва фалсафа кўзи билан қараб турған оврупалилар ҳам ишққа сен каби маъно бермайлар. Оврупада ҳар бир киши бир кишини севдими, унинг энг биринчи тилаги ўз ишқини маъшуқига билдириб, ундан марҳамат истайдир.

Нуриддинхон. Оврупани қўябер! Оврупада ҳайвонлиқдан бошқа нарса йўқдир. Оврупалиларда рух йўқдир. Бунлар руҳоний лаззатдан бир нарса онгламайлар. Чин севвиш ва ҳақиқий ишқнинг туб ери Шарқдир. Мажнунлар, Фарҳодлар каби ишқ пайғамбарлари Шарқда етишдилар. Бу кун Оврупангда ишқ отини олған ҳоллар ҳайвонлиқ ҳавасларидан бошқа бир нарса эмасдир. Оврупадаги «ишқ» деб танилған у ҳайвонлар ҳаваси, кишининг камолига, сабаб бўлмас, кимсанинг руҳини юксалтирас. Оврупа бўйла эмиш, деб мен ҳам ўзимни ҳайвонлиқ чукурлариға ота олмам.

Сарвархон. Ўртоғим! Сўзларинг тўғридир, лекин ошиқ бўлған киши маъшуқига эришмак истар. Буни билмаян йўқдир. Сен нега бундан тониб турасен.

Нуриддинхон. Янгишасен, ўртоғим, чин ошиқ ўзининг саодатини эмас, маъшуқанинг камолини истар. Маъшуқанинг камолига хизмат этмак учун ўзи комил бўлур-

ға тиришур. Ҳар ишдан бурун маъшуқини ўз ёниға олмоқ истағанлар, маъшуқалариндан бурун ўзларининг саодатларини тилаған эрурлар. Маъшуқини қўйиб, ўз саодатини тушунғанларга эса ишқ демак янглишdir.

Аҳмадхон. Нечун дардингни бизга билдиrmайсен?

Нуриддинхон (*кулимсиб*). Дардим йўқ?

Аҳмадхон. Бир кишини севгансен-ку?

Нуриддинхон. Севиш дард эмас, даводир.

Аҳмадхон. Нечун шуни билдиrmайсен?

Нуриддинхон. Севги юракнинг энг муқаддас бир хазинасиdir. Уни яширмоқ керакdir.

Сарвархон. Ўртогим, дунёning энг кўрқинч олови севгидир, уни ёпмоқ учун устига на кўйсанг ёнар, унинг алангасини юксалтиrap. Сен юрагингдаги севгини яшурғали шунча тиришдинг, лекин сенинг севганингни ёлғиз биз эмас, ёвларинг ҳам билиб олмишлар.

Эшикда Fуломҳайдархон кўринур.

Фуломҳайдархон. Кирсак бўлурми?

Уйдагилар ирғиб туарлар.

Нуриддинхон. Буюринг, хон соҳиб! (*Фуломҳайдархон кирар, кўришиб ўтирурлар*.) Хуш келдингиз, хон соҳиб!

Фуломҳайдар. Хўш кўрдик, хон соҳиб! Кечирасиз, қардошим, суҳбатингизни тўхтатдим. Чоғсизми, келдим?

Нуриддинхон. Ў... Тангри сақлағай, хон! Сизнинг бу келишингиз бизнинг суҳбатимизга бошқа бир файз берадир.

Сарвархон. Кўбдан бери суҳбатингизга муҳтож эдик.

Фуломҳайдархон. Қуллуқ, хон соҳиб! Зарур бир ишим чиқмағанча, бошингизни оғритиб келмакни муносаб кўрмадигим учун ҳар кун кела олмайман.

Нуриддинхон. Буюрингиз, хон соҳиб, хизматингизга ҳозирмиз.

Фуломҳайдархон. Қуллуқ, хон соҳиб, хизматим йўқ. Бироқ сизнинг тўғрингизда кўрқувли бир хабар эшигдим. Шуни билгали келдим.

Сарвархон билан Аҳмадхон бир-бирларига қарайдилар.

Нуриддинхон. Қандай хабар?!

Фуломҳайдархон. Хон соҳиб, мен сизни кўбдан севамен, ёзган китоб ва мақолаларингизни сева-сева ўқуб,

кўб осиғланамен, юртимиз учун энг керакли ва асрү осиғли эканлигингизга ишонамен.

Нуридинхон. Куллуқ, хон соҳиб!

Фуломҳайдархон. Шу кунларда ўзларини ёш ва юртчи атаган бир-икки «вижданли киши» томонидан сизга бир зарар етказулса керак.

Аҳмадхон. Ким экан, улар??

Фуломҳайдархон. Кечирасиз, хон соҳиб. Уларнинг отларини айта олмайман. Ёлиз шуни хабар бера оламан-ким, орадаги душманлиққа сабаб ишқ масаласидир.

Нуридинхон (*кулимсаб*). Қандай зарар еткуарар эканлар??

Фуломҳайдархон. Хон соҳиб, сизга бўйла бир ёмон хабар кетурганим учун ўзимни баҳтсиз санайман!

Нуридинхон. Йўқ... зарари йўқдир, орқадош, билганингизни айтсангиз, ҳаққимизга буюк бир яхшилик қилған бўлурсиз.

Фуломҳайдархон. Уларнинг туб тушунчалари сизни йўқ қилмоқдир, лекин усталиқ ва шайтонлиқ билан бу тилакларига эришмоқчи бўлалар.

Нуридинхон. На каби??

Фуломҳайдархон. Буларки, ҳукуматга ёлғон бир хабар бераб, сизни тутдирсиналар.

Нуридинхон. Қандай хабар??

Фуломҳайдархон. Яқинда Пешовар шаҳрида бир англизни ўлдирган эдилар.

Сарвархон. Пўлис бошлигини...

Фуломҳайдархон. Ҳа, ёвларингиз Пешовардаги бўлған шу ишни сиздан қилиб кўрсатмоқчи.

Аҳмадхон. Ой, жоним! Бизнинг ҳукумат кишиларида онг деган нарса йўқми? Биз Дехлида ўтирибмиз. Пешовардаги бир ишдан нима хабаримиз бўлар.

Сарвархон (*Аҳмадхонга*). Қардошим, ҳукумат кишиларимиз англиз эмасларми? Қай бир англизнинг энг биринчи тилаги қайси йўл билан бўлса-бўлсин, бир мусулмонни кўлга тушуриб бўғмоқдир.

Шу чоғда ташқарида гурултов бўлар, эшиқдан англиз юзбошиси (Вилям) билан тўрт ҳинд пўлис босиб киравлар.

Вилям (*тўппончасини кўрсатиб*). Барчангиз берилингиз! Озфина тебранган кишининг ўлимига ҳукм бордир! (*Пўлисларға*) Тутингиз бунларни.

Пўлислардан бир-иккиси уйларидағи кишиларни бир ерда тўплаб сақларлар.

Нуридинхон. Тинч ўтирган кишиларнинг уйларига кимнинг буйруғи билан босиб кирасиз?

Юзбоши. Ҳукуматнинг буйруғи билан!

Нуридинхон. Қофозингиз борми?

Юзбоши (*тўппончасини тўғрилаб*). Қофоз истамас, мени танитғуси нарса мана шудир! (*Бўши ўтирган икки пўлисфа*.) Кўтаринг бунинг қофоз билан битикларини.

Пўлислар битик ва қофозларни тўплаб кўтарурлар.

Сарвархон. Бизнинг ёзувимиз нима экан?!

Юзбоши. Чиқарма товушингни, сўроқ чоғингда онгларсен?

Нуридинхон (*Гуломҳайдархонни кўрсатиб*). Бу киши меним қўноғимдир, буни қўяберингиз, ўз ишига борсин.

Юзбоши. Гапурма дейман! (*Пўлисларга*.) Ҳайданг олға... марш!

Пўлислар битик ва қофозларни кўтарган ҳолда тутқунларни олға суриб чиқаралар.

Юзбоши. Ҳай, хоин мусулмонлар! Англиз каби буюк давлатнинг қўл остиндан чиқмоқ учун тиришма. О-о... Англиз миллати бу тўппончаларни сизни кўкракларингизни тешмак учун ясафандир.

Чиқиб кетар.

Парда тушар.

ТЎРТИНЧИ ПАРДА

Зиндон. Бир ёнда, ер устинда похол ёйилган, бир кат¹⁶ ёнида бир синиқ кумғон қўйилған. Нуридинхон похоллар узра ётибди. Туш кўрадир.

Нуридинхон. Зулайҳо!.. Кел, малагим, кел! Чечагим, кел... оҳ. Ёй тузи каби... гуллар орасинда ўтирасен... тангри қушидек... малаклар билан учушасен... Сен умид чечагисен... Узокларда юрасен... Сен ошиқ баҳтисен... бизга ёношмайсен¹⁷... (*Turap. Талвасада*.) Кел, гўзалим... Кел севгилим... Кел жоним... кел, армоним... Оҳ, кетди... Жоним кетди, тинчлигим узоклашди... Кетди... (*Tinaр. Яна талваса*.) Кел... Зулайҳо ... кел! Тангри чироғи, кел... Кўнгул боғи, кел... Жон булбули, кел... Армон юлдузи, кел... (*Кулимсиб*.) Оҳ, кел... (Зулайҳонинг хаёли келиб *Нуридинхоннинг бошида ўти*-

радир. Нуриддин бир оз тинганидан кейин, яна талвасага тушар. Қўлларин Зулайҳо сари узатар.) Кел... севги учмоги... кел! (Хаёл секин-секин кета бошлар.) Кетма... учмох булбули... кетма... оҳ!. Кетди... Умидим каби учди... Армонимдек қочди... кет... гўзалим, кет. Сен малаксен... тубанларда юрма... Сен қуёшсен... бизга ёруғинг етарликдир... уч.... уч... гўзаллар ҳокими... гўзаллик тангриси... уч... юксал... Сен қуёшсен!. Қанча юксалсанг, ерни шунча ёритған бўларсен...

Зиндон эшиги ёвошгина очилур. Шерхон секингина кириб, оёқ уни билан Нуриддинга ёнашар.

Нуриддинхон (тушда). Зулайҳо... кетдингми?

Шерхон. Яхши бир паллада келибман. Ётиб қолмиш!..

Нуриддинхон. Зулайҳо...

Шерхон. Ўхӯ... тушинда Зулайҳони кўрадир, бунга уйғонмоқ йўқдир эмди.

Нуриддинхон. Мени йиғлатма, малагим!..

Шерхон (улусга ёношиб). Ҳукуматимиз-да кўб қизик!.. Сенга ола қараған бирини кўрсатиб, «мана шу киши англизларни севмайдир» дедими... иш битди. Унинг онасини кўрсатмай қўймайлар. Тубсиз бир сўз билан буни қаматдим... Бу бояқиш икки ойдир, шунда ётадир... Бизнинг Раҳматуллоҳон эса ҳалигача Зулайҳосини ололмаган... Ўткан кун мени чақириб...

Нуриддинхон (қаттиқ талваса билан қўлларини узотиб). Зулайҳо о, кел.., кел... Кўз бабагим, кел... жон чечагим, кел!

Шерхон сесканиб қочмоқчи бўлар, уйғонмаганини кўргач, обдираб қўзларини Нуриддинга тикиб турар.

Нуриддинхон (қўлларини узатган ҳолда). Келдингми?.. (Зулайҳонинг хаёли кўриниб, оғир бир юриши билан Нуриддинга ёнашур.) Тўхта... учмох чечаги тўхта... Менга ёношма... Юрагимнинг алангаси сенга тегмасин! (Хаёл йўқолур.) Кетдингми? Мени тирик қўйиб кетма, жоним! (Тинар.)

Шерхон. Раҳматуллоҳон ўтган кун мени чақириб, «Қиз менга кўнмайдир, йўлини топ» деди. «Отасини қаматай» дедим, кўнмади. «Отасини қаматмоқ унумсиздир. Нуриддин тирик экан, у қиз менга тегмас. Ишқилиб, Нуриддинни йўқот» деб менга тағин беш минг рупия берди.

Нуриддинхон. Ҳулкарим, кел... Нега келмайсан?

Шерхон (обдираб қарағандан кейин). «Шаҳар бошлиғига бир оз ақча берсанг, ёзугини бўйнига қўйиб, осиб юборгай» дедим. Раҳматуллоҳ қўнмади. «Нуриддинни осса-

лар, Зулайҳо мендан билар, сўнгра менга сира кўнмас. Ишқилиб Нуриддинни зинданда оғуламоқ керак» деди. «Бу иш қулай эмас» дедим. Яна беш минг рупия берди. Нима қилмоқ керак? Ўн минг рупия оз эмас? (*Киссасидан кичкина бир шишани чиқариб.*) Ўн минг рупия учун шул кишини учмоҳга юбориш қулай эмасми?... (*Ҳурка-ҳурка қўмғон сари борар.*)

Нуриддинхон. Мени ўлдирасенми, золим?!

Шёрхон хуркар, шиша ичиндагини қўмғонга бирдан бўшатиб, орқага босар. Шу чоғда зинданчи кирад.

Зинданчи. Ишингиз битдими?

Шерхон. Кечирасен, ўртоғим, бояқиши йигит ётған экан. Уйғотурға кўнгил истамади. Ўзи уйғонгай, деб турдим, уйғонмади, энди кетиб, эрта билан келарман.

Зинданчи. Кўп яхши. (*Шерхон чиқиб кетар, Шерхоннинг кетидан ёмон-ёмон қарағандан кейин.*) Шу кишининг яхши бир тиласи бўлмаса керак. Нуриддинга сўзим бор, деб келди, гапурмасдан кетди...

Нуриддинхон. Мендан нима истайсен?!

Зинданчи (*сесканиб*). Ким? Менми?

Нуриддинхон. Оҳ... золим...

Зинданчи. Кимни дейсиз?

Нуриддинхон. Малак...

Зинданчи (*обдираб*). Нуриддинхон... Нуриддинхон!..

Нуриддинхон. Чечак...

Зинданчи. Нуриддин, ҳай, Нуриддин!

Нуриддинхон (*отилиб кўзларини очар*). Ким сен?!

Зинданчи. Мен... зинданчи!

Нуриддинхон. Оҳ!..

Зинданчи. Оқшом нонини емасдан ётибсен, нон кетурайми?

Нуриддинхон. Керакмасдир.

Зинданчи. Нуриддинхон! Кўб қайғурмангиз, қутулишингиз чоғи етишгандир!

Нуриддинхон. Кетингиз бу ердан!

Зинданчи. Бирор нарса истамайсизми?!

Нуриддинхон. Сизнинг кетишингизни истаймен.

Зинданчи. Яхши мен кетайин. (*Чиқар.*)

Нуриддинхон (*ўтириб*). Тангрининг қизиқ ишларига боқ. Меним торгина миямда ер юзининг қайғусини сифдирган экан, ўзимни ер юзида сифдира олмайдир... Йшми бу?! Юртимнинг тўрт юз милйўн улуси неча минг англиз

маймунларининг таёғлари остинда эзилиб турадир. Юз мингларча қон-қардошларим очликдан ўлиб туралар. Қоронғу зинданлардаги кишанлар остинда жон берганларнинг сони йўқ. Бунларнинг кутулиш йўлларини ахтарасиз деб ёзусиз кишиларни, тинч кимсаларни ҳам қамаб тура-лар. Яна ўзларини инсон, маданий, одил атаб юралар. Уят-сизлар, виждансизлар! (*Қизиб.*) Ёвуздар! Бугун маймун си-расинда қўйдигингиз Хинди斯顿 болалари қиёматга довур бўйла қолмаслар. Буларнинг даҳи кўзи бор, очилур. Виж-данни бор, уйғонур. Қони бор, қайнар. Тўрт юз милийўн ин-сон боласининг бўйла эзилиб қолишифа тангри кўнмас, табиат рози бўлмас, адолат қараб турмас. Бир кун булар-нинг барчаси сизнинг ўлимингиз учун ўзининг сўнг кес-кин буюрдифини чиқарур. Мана шу паллада мазлум чиқи-шининг қандай ёмон эканини ўз кўзларингиз билан кўриб, ишонурсиз. Ўз ҳаққини истаганларни қоронғу зинданлар билан хуркutmак, қора ўлимлар билан қўркутмоқ истай-сиз... йўқ... Ҳақни ҳақ деб таниган кишилар учун ўлимдан қўрқмоқ, зиндандан хуркмак йўқдир. Бизни тамуғдан қо-ронғуроқ ўринларда қамасангиз ҳам ҳиндинг қутулиш юл-дузи кўзларимиздан йўқолмас. (*Кўмғонни олиб ичмоқчи бўлур, бирдан эсига бир нарса келган каби ўйлаб қолғандан кейин, узоқларға қараб сўйлар.*)

Оҳ... Зулайҳо!.. Умид ҳулкари!.. Сенинг хаёлинг билан яшамоқ учун мана шундайин кечага ўхшаган қоп-қора зин-данлар керакдир. Аҳмоқ англизлар мени қўрқитгани бу ерда қамабдурлар. Боқ, бу ерда сенинг хаёлингдан бошқа нарса топилмайдур. Шунинг учун бу ер зиндан эмас, умид боғи-дир.

Оҳ... Зулайҳо!... Армон юлдузи, сени тушуниб турмоқ учун мана шундайин ер ости қамоқлари тейишдир. Тентак англизлар... мени йўлдан қайтарғали бу ўринға тиқмиш-лар! Сенинг қайгуларинг била дардлашурга бу ердан ўнғай-роқ ўрин йўқдир. Шунинг учун бу ер қамоқ эмас, тинчлик учмохидир. (*Сув ичмак учун қўмғонни оғзига яқинлатғач, Зулайҳонинг хаёли узоқдан кўринур.*)

Кел, севгилим, кел!.. Бу ерда сендан бошқа кимса йўқ... Бу ерда сендан бошқани истамаймен... кел!.. (*Хаёл яқинлаш-моқ истар.*) Йўқ... келма... бу ерга кирма... бу ер англиз қамо-ғидир... Сенинг учун ярашмайдир... Сенинг юрting бўлғани учун Ҳинди斯顿 ўлкасини кирли англизлардан аритмоқ истаган мен ўзингни англиз зинданнада кўрмак истамам.

(Хаёл кетар.) Кет... малагим, кет!.. Севги бутоғлари бўлған оёғларингни ўпган Ҳиндистон ерини тамуғ йилонлариға ухшаган англиз оёғларин остинда кўрмак меним учун уядир, бунга кўнмам! У кирли оёқларни бу ўғури ердан чиқарғанча тиришамен.

Зиндан эшиги очилур. Сарвар билан зинданчи киарлар.

Сарвархон. (*Киар-кирмас Нуриддиннинг қўлинда қумғонни кўриб, телбалик билан.*) Сақла қўлингни, Нуриддин!

Нуриддин обдираб Сарвархонга қарап.

Нуриддинхон. Оҳ, ўртоғим, сени қаерға қамадилар?

Сарвархон (*югуриб келиб қумғонни Нуриддиндан олиб, ерга қўяр.*) Шу қумғондан сув ичдингми, йўқми?

Нуриддин (*обдираган бир йўсина*). Йўқ, ичганим йўқ!

Сарвархон. Уҳ... Алҳамдулилоҳ.

Нуриддин. Нечун сўрадинг?

Сарвархон. Шу кун Шерхонни(нг) сенга ичирмоқ учун оғу олиб келганини онглаған эдим. Бундан бир соат бурун ёнингдан чиқиб кетганини бир киши сўйлади.

Нуриддинхон. Сени қачон чиқардилар?

Сарвархон. Мени бир ой қамагандан кейин қўйиб юборған эдилар. Мен сени кутқармоқ учун келдим.

Нуриддин. Меними?!

Сарвархон. Тингла! Ҳиндистон яшурин қўмитасининг Деҳли ўрта шўъбаси сени кутқарурға қарор берди. Сенинг каби юксак тушунчали бир юрт шоирининг ёвуз ёвларнинг зинданларинда ётишинг қўмитамиз учун уядир. Қўмита сени бу қоронбуликдан чиқарғали бор кучи билан тиришди. (*Зинданчни кўрсатиб.*) Мана шу кишининг кўнглини топиб, сени қочириурға кўндириди. Бу киши сени шул чоғда қочирғусидир. Ҳайда, ўртоғим, ерингдан қўп!

Нуриддинхон. Ҳозирми?

Сарвархон. Ҳозир.

Нуриддинхон. Ғуломҳайдархонни неттилар?

Сарвархон. Ул киши етти кун ётиб чиқди.

Зинданчи. Хон соҳиб! Вақт ўтмағай, турингиз.

Нуриддинхон. (*Катдан тушиб.*) Бу ердан қочуб, қаерға борурмен?

Сарвархон. Тўғри Каримбахшоннинг боғига борурмиз. Шунда сенинг учун ёширин бир уй тайёрланди.

Нуридинхон (*улусга қараб, севинч билан*). Қайғурмангиз, золим англиз остинда эзилғанлар, қоп-қоронғу кечангизнингда тонги бордур.

Чиқиб кетарлар.

Парда тушар.

БЕШИНЧИ ПАРДА

Кечкурун. Каримбахшоннинг уйи, эшиги сўл ёқда, бири соғда. Иккиси қаршусида боғчага очилган уч деразаси бор. Уй электрик лампалари билан безанған, ўртада узун бир мосо, теграсинда ўн икки ўриндиқ тизилган. Соғ ёқдаги теразанинг ёнида бир ўриндиқда Нуридинхон ўтурған ҳолда ботиб турган қүёшни томоша қиласлар.

Нуридинхон (*ботиб турған қүёшга*). Бояқиш қүёш! Кутинг ўчмиш, қип-қизил олов чечаги бўлған юзинг куз япроқларидек сарғайиб қолмиш. Ниннидайин умид тонгларинда кула-кула чиққандан кейин, умидсизлиқ қоронғуси остинда сарғайиб ботишингни(нг), билмам, нечанчи дафъаси бўлди? Ер юзининг энг қоронғу пучмоқларинда инсонлар томониндан ишланған энг ёщурин қонли ўйинларнинг барчасини очиб кўра олған сен; бир муаррих бўлса эдинг, буларнинг ҳаммасини олтун ёзғуч билан ёзар эдинг!..

Халқнинг ҳақсизлиғдан устунлиғи мангулик бир иш бўлса эди, сенинг ер юзиндағи ҳукуматинг оралиқсиз ва туганмас бўлар эди. Ҳолбуки, ўн икки соатдан кейин ўз тахtingни қоронғулиқнинг оёқлари остиға ташлаб қоча турибсен. Ер юзининг ҳукуматини милйён-милйён йилдан бери қоронғулиқ билан улашиб олмоқға кўниб туришинг ҳақнинг-да, ҳақсизлиқнинг-да, мангулик устунликларига ишонғанлар учун қаттиқ бир таёқдир. Лекин, ким онглар?!

Зулайҳо бир ёндан кўринади. Секин-секин келиб, Нуридиннинг боши узра унинг ҳолига маҳтал бўлиб турар.

Чиқасен, курашасен, енгиласен, бир оздан кейин янгидан бош кўтариб, ер юзин ёритасен, зулмға қаршу курашганлар сендан сабоқ олсунлар. Қуёш бўйла чиқишлиар, енгиб-енгилишлар билан очунда бир нарсанинг мангулик бўлмағанин кўрсатиб туар экан, шуни билиб қўйки, менинг юрагимдаги олов Зулайҳонинг севгиси мангулиқдир! Сенинг бўйла чиқиб, ботишинг, унинг мангулик бўлғанин буза олмас. Негаки, сен ўзинг Зулайҳо чиқған ўринға этиша олмағансан. Оҳ, Зулайҳо... на гўзалсан!

З у л а й ҳ о (*ошиқ товуш билан*). Нуридинхон!
Нуридинхон (*сесканиб турар*). Оҳ... Сизми?.. Бую-
рингиз.

Ўтиарлар.

З у л а й ҳ о. Бу ерда ёлғизгина нималар тушуниб турасиз.
Нуридинхон. Ҳеч!..
З у л а й ҳ о. Қуёш биланми гапуриша эдингиз?!
Нуридинхон (*буюк бир юрак изтироби билан*). Сизни
кўрмагач, ундан бошқа ким билан гаплашай!

З у л а й ҳ о. Шоирлиқ...
Нуридинхон. Ишқнинг энг яқин йўлдоши.
З у л а й ҳ о. Юрак ёнғинининг алансаси, десак ҳам бўлур.
Нуридинхон. Шеърнинг нима эканлигини кўб
яхши биласиз.
З у л а й ҳ о. Ишқни(нг) билғаним каби.

Бир-бирининг кўзларига ошиқона қараплар.

Нуридинхон. Оҳ... Зулайҳо!..
З у л а й ҳ о. Оҳ... Нуридин!..
Нуридинхон. Буюр!..
З у л а й ҳ о. Кўкка боқ, қандай тиниқ!
Нуридинхон. Меним севишим каби.
З у л а й ҳ о. Кел, ернинг бу булғаниқ ҳавосиндан ўзи-
мизни қутқарайлик. Иккимиз қўлни-қўлга бериб учайлик,
учайлик... Қуёш эришмаған ўринларғача юксалайлик!..

Нуридинхон. Оҳ... саодат!..
З у л а й ҳ о. Яратилмаган бир нарса!..
Нуридинхон. Сен билан уча билмак учун хаёл
бўларга тейиш!.. Зулайҳо!.. Сен жонлар дунёсининг ер узра
қўнған бир кўгарчинисен... Сен билан юксала олғали жон
бўларга керак. Йўқ, Зулайҳо, сен билан юксалурга меним
кучим етмас. Сен қол! Ер юзинда турайлик. Сенинг учун
гўзал Ҳиндустонимизни тозартайлик. Малъун англизларнинг
қонли оёқларини бу учмоҳ боғчасиндан чиқарайлик. Малак
турған ерда шайтон юра олмағандек, сен юрган ерда анг-
лиз тура олмасин.

З у л а й ҳ о. Оҳ... англизларни Ҳиндустондан чиқармоқ
на гўзал бир сўз! Бироқ гўзаллигича қийинлиги ҳам бор!
Икки-уч кишининг қўлидан келмас бир иш!

Нуридинхон. Икки-уч кишиими? Бугун Ҳи-
тонда англизларға қаршу икки-уч милйўн киши бор
сини айтганда, бутун Ҳиндустон улуси англиз-
моқ истайлар.

Зулайҳо. Ҳаёл...

Нуридинхон. Ҳақиқатнинг уруғидир!

Зулайҳо. Бутун Ҳинд улуси чин бир иймон билан англизларни қувмоқ истасайдилар, англизлар бу кунгача қувилған бўлар эдилар: негаки, очунда иймондан ёритғу-чироқ бир нарса йўқдир.

Нуридинхон. Зулайҳо! Ишонмайсен, қўмитамиз-нинг мана шу кечаги йифинимиз муҳимми?

Нуридинхон. Муҳим, деялар.

Сарвархон кирап.

Сарвархон. Кирсак бўлурми?

Нуридинхон, Зулайҳо (*ўринларидан туриб*). Буюрсинлар, хуш келдингиз. (*Кўришурлар*.) Ўтиргиз! (*Ўтирурлар*.)

Сарвархон. Қалайсиз? Эсонларми?

Зулайҳо. Яхшибиз.

Нуридинхон. Нелар бор?

Сарвархон. Тинчлик.

Нуридинхон. Янги бир нарса эшитмадингми?

Сарвархон. Ҳукуматнинг турмасидан қочғанинг учун сенинг ўлимингни буюршишлар.

Нуридинхон. Ўзларининг-да ўлим чоғлари етишган!

Сарвархон. Қўмита аъзолари келмайларми?

Нуридинхон. Мана биз уч киши бўлдик. Қолганлар-да келгусидирлар (*эшикка қараб*). Мана, келалар.

Қўмита раиси салом бериб келар. Кўришиб барчалари мосо теграсинда ўтиарлар.

Раис. Ҳукуматимизнинг тебранишлари ёмон!

Нуридинхон. Сўнг нафас тебранишлари шундай бўладур.

Раис. Сенга қаршу буйруқлари...

Нуридинхон. Уларға қаршу буйругим каби...

Яна бир аъзо салом бериб кирап ва мосо ёнинда ўтиар.

Бир аъзо. Шу эрта осилған уч кишининг ҳоллари бутун халқнинг қонини қайнатди.

Нуридинхон. Нима? Янами уч кишини осдилар?

Раис. Ҳа! Уч кишини ҳинд ёширин қўмитаси аъзоси деб осдилар.

Нуридинхон. Қайси шўъбанинг аъзосиндан эканлар?

Раис . Ким биладир?!
Нуридин хон . Ҳон, сўз ола билмишларми, йўқми?
Раис . Қўб қийин қийнамишлар, сихларни қизартиб
кўзларига тиқмишлар.
Зулайҳо . Оҳ, ёвуздар!
Раис . Бироқ сўз ола билмамишлар, энг сўнг ўзларини
чиқариб осмишлар.

Яна бир аъзо келиб ўтирад.

Аъзолардан бири . Кўбчилик келдилар. Мажлис-
ни очсак-да бўлар.

Раис . Бир оз кутамиз.

Каримбахшон келар, салом бериб ўтирад.

Каримбахшон . Баримиз келдикми?

Раис . Келдик. Эмди мажлисни очамиз. (*Ҳамма ҳозир
бўлалар*.) Орқадошлар! Бутун йўлдошларимиз келдилар.
Мажлисни очамен. (*Йигин ёзгучиси бўлған Сарвархон ёза
бошлар*.) Бу кунги ишимиз Бутун ҳинд инқилоб қўмитасининг
Деҳли ўрта шўйбаси томониндан келган умумий
буйруқни кўриб, тегишли чораларга киришмакдир. Буй-
руқни ўқияйин:

«Бутун ҳинд инқилоб қўмитаси томонидан Деҳли ўрта
шўйбаси орқали бутун шўйбаларга.

Йўлдошлар! Бугунгача англизларни Ҳиндустандан чи-
қармоқ учун қўмитамиз томонидан очиқ-яширин йўллар
билин кўрилган ишлар натижасиз қолди. Англиз қонли тир-
ноғи юрту улусимиз юрагинда очдиги яралар кенгайиб
кетмақдадир. Қизларимизнинг пардасизланиши, пардала-
римизнинг йиртилиши, виждонларимизнинг эзилиши,
қонларимизнинг тўкилиши етар эмди¹⁸.

Тўрт юз миляйнли бир улуғ улуснинг тулки қилиқли ўн
минг англиз маъмурига қул бўлиб туриши мияларга сиф-
мас бир ишдир. Бу қизиқ ишни кўрган тарихнинг даҳи
бизнинг инсон бўлғанимизга ишонғуси келмайдир. Қўми-
тамиз улуғ ҳинд улуснинг манглайндан бу кирли тамға-
ни ювиб ташларга қарор берди.

Эшитгучилар бир-бирига қараб севинч белгилари кўрсатарлар.

Қўмитамиз бир-икки бўмба ташламоқ, икки-уч гене-
рал ўлдирмоқ, Оврупанинг қайси бир ҳукуматига ёлбор-
моқ каби кичкина ишларни улуғ ҳинд эрки учун етарли
кўрмайдир.

Эшитгучиларда севинч белгилари.

Улуф ҳинд улуси ўз юртини қутқармоқчи экан, барчаси бирдан тўлқинли бир чиқиш қилсин. Ёқсин, ёқилсин, йиксин, йиқилсин, ўлдирисин ва ўлсин. Гўзал юртимиз англизлар қўлинда қолар экан, тўрт юз милийўн улусимизнинг жонсиз ва қонли гавдалари билан қолсин.

Эшитгучиларда севинч.

Қўмитамиз бутун Ҳиндустанда апрел ойининг йигирма еттисинда бир кунлик чиқиш ясамоққа қарор берди. Шу куннинг кечасинда Ҳиндустаннинг ҳар бир катта шаҳарининг икки-уч еринда бўмбалар портлар. Бўмба товуши чиққач, бутун инқилобчи қардошларимиз яроқларини олиб, кўчага чиқсинлар. Англизлар ва англисларга қуйруқ бўлған бошқаларни ўлдираберсинлар. Эрк ё ўлим!»

Сарвархон (сўз олиб). Орқадошлар! Қўмитамизнинг бу гўзал қарорини виждон ёзгучи билан жон бетинда ёзармиз. Биз, инқилобчилар...

Шу чоғда ташқаридан бир тўппонча товуши чиқар: аъзолар обдираб қолалар. Бир оздан кейин яна бир тўппонча товуши чиқар.

Раис (қўрқувсизча). Орқадошлар! Бизни босарлар. Соvuқонли бўлингиз. Тўппончаларингизни чиқарингиз, келганларга қаршу турамиз. Ўламиз-да, берилмаймиз. Биз ўлсак, қўмитанинг ишлари очилмай қолар. Биз қўлга тушсак, қўмитанинг асрорини биздан оларға тиришарлар.

Аъзолар тўппончаларини чиқариб, ўқларини кўрарлар.

Раис (қўмитанинг буйргуни йиртиб, икки-уч кишига улашиб берар). Ютингиз буларни!

Аъзолар олғанларини ютарлар, яна бир тўппончада товуш яқиндан чиқар. Зайнаб телба бўлиб қичқирад, «вой... ўлдим» деб, югуриб кирад. Аъзолар қўркув кўрсатмай турарлар.

Раис. Нима бўлди?

Зайнаб. Пўлислар босдилар, бунда келдилар...

Раис. Бу теразадан чиқиб қочингиз.

Зайнаб теразадан қочар.

Раис (Зулайҳога.) Зулайҳо хоним, сизнинг-да қочишингизни ўтинаман.

Зулайҳо. Мен қўмита аъзосиданмен.

Раис. Ҳозир бўлингиз, орқадошлар!

Раҳматуллоҳон билан бир англиз юзбошиси киарлар. Нуриддин бўшатган тўппончаси билан бир англиз юзбошиси «воҳ» деб йиқилар. Раҳматуллоҳон қочар. Ташқаридан favo чиқар. Яна Шерхон билан икки пўлис киарлар. Икки аъзонинг отган тўппончасидан Шерхон билан бир пўлис йиқилларлар. Бириси қочар. Ташқарida favo кўпаяр. Буюрувчи бир товуш чиқар.

Т о в у ш . Б оғчадаги теразалардан юрингиз!
Н ури дди н хон . Оҳ... юртини сотган олчоқ!
Р а и с . Телба бўлмангиз, орқадошлар! Икки киши бир эшикка қараб турсин.

Аъзолар икки кишидан бўлиб, эшик ва тераза ёнлариға тизилурлар. Уч пўлис ўзларини теразалардан ичкарига ташлаб, тўппончаларини бўшатурлар. Каримбахшон билан икки аъзо «воҳ» деб йиқилурлар. Яна уч пўлис теразадан ичкарига кириб, тўппончаларини бўшатурлар. Раис, аъзо йиқилур. Ичкаридагиларнинг тўппончалари билан буларда йиқилурлар.

Р а и с (*йиқилар экан*). Орқадошлар! Сўнг сўзимни унумангиз... ўлингиз-да... берилмангиз... (*Йиқилар*.)

Яна тўрт пўлис ичкарига кириб, тўппончаларини бўшатурлар. Нуриддин «воҳ» деб йиқилар. Зулайҳо «Оҳ Нуриддин, мени олиб кет» деб, ўзини Нуриддин узра ташлар. Сарвархон билан пўлисни урар, иккинчиси Сарвархонни урар. Та什қаридан уч пўлис, бир юзбоши билан Раҳматуллоҳон босиб киравлар.

Ю з б о ш и . Битдингизми?! Давлат хоинлари!

З у л а й ҳ о . Йўқ битмадик, яна биримиз бор. (*Тўппончасини бўшатур, ўқ юзбошига тегмасдан ўтар*.)

Ю з б о ш и (*пўлисларга*). Тутингиз буни.

Пўлислар тутмоқчи бўларлар.

Р а ҳ м а т у л л о ҳ о н (*Зулайҳога ёпишиб, юзбошига*). Йўқ... ўтинамен, бунга ишингиз бўлмагай. Бу менинг севгилимдир.

Ю з б о ш и (*қизиб*). Нима?.. Кўмитачи хотунми сенинг севгилинг? (*Тўппончасини бўшатиб*.) Ол, бу-да сеники.

Раҳматуллоҳон «воҳ» деб йиқилар.

З у л а й ҳ о . Юртини сотган олчоқ! Энг сўнг ўзинг-да кетдинг!

Пўлислар Зулайҳони тутарлар.

Ю з б о ш и . Чиқарингиз буни, қолған йўлдошларини топиб берар.

Пўлислар Зулайҳони итариб чиқарарлар.

З у л а й ҳ о . (*Чиқар экан*.) Менданми сўз олмоқчисиз?! Йиртқичлар!.. (*Чиқар экан, Нуриддиннинг жонсиз ётған гавдасига қалин бир мунг билан қарап*.) Оҳ, Нуриддин... (*Ўзини Нуриддин устига ташламоқчи бўлар, пўлислар қўймасдан сурин чиқарурлар*.)

Парда тушар.

С ў н г .

ХИНД ИХТИЛОЛЧИЛАРИ

Беш пардали фожиа

КИМ САЛАР...

Раҳимбахш — ҳиндли, ўқиган бир йигит.

Дилнавоз — ҳиндли бир қиз, Раҳимбахшнинг севгани.

Лолаҳардиёл — ҳиндли қаландар (дарвеш).

Ўкунар — Лоҳур шаҳрининг пўлис бошлиги (англиз).

Мавлоно Нўъмон — Ҳинд-Афғонистон чегарасидаги Бунир кўргонининг бошлиғи, бир мавлоно.

Фулом Наби — Мавлоно Нўъмоннинг хизматчиси.

Марлинг — англиз жосуси.

Абдусуббух

Файзи Аҳмад

Бадринат

Дийнанат

Орномсингх

Фазлуллоҳ

Маҳмудхон

Роду биби — ҳиндли хотун, Ўқунарнинг хизматчиси.

Пунтар

Порлинсун } англиз мингбошилари.

Тиланчи хотун, экинчилар, инқилобчилар, ишчилар, пўлислар, бир юзбоши, қоровуллар.

БИРИНЧИ ПАРДА

Эрта билан Лоҳур шаҳри ёқасинда ям-яшил, кенг бир ўлан, гул буталари, аргувон оғочлари ҳар ён очилған. Раҳимбахшон кўкламлар узраузаниб ётған. Оқ, қисқа камзул, тубани тор, усти кенг бир иштон кийган. Бошинда ҳинд фўтаси¹, оёғинда пайзор². Бир ёнда Дилнавоз гул териб турадир. Гул буталари орасинда сайраб турған бир булбулнинг ёниқ, қайноқ товуши саҳнадаги жимжитликни титиб юбормоқда. Ўйтушунча тентизида тўлиб қолған Раҳимбахш булбулнинг тингани билан ойилған бўлуб³ бошин кўтапар, руҳи юксалган сари кўз тикар, шу дардлашмани сайрап.

Раҳимбахш.

Мунгли булбул, мунгдош бўлдик, кел сайра,
Бир қип-қизил гулга мен ҳам тутилдим.
Тинмагур қуш, қайғудошлиқ қилайлик,
Мен-да сендек юрагимдан урилдим.
Сен тебраниб ўртангин,
Мен йиқилиб инграйин.
Сен ўтли ун чекарда,
Мен қонли ёш тўкайин.

Булбул бир оз сайраб тинар, Дилнавоз қўлидаги гулга қалин бир бойғинлиқ⁴ билан қараб, шул қўшиқни ўқир.

Дилнавоз.

Сўйла, гулим, яширмағил, недирса дардинг,
Яраланмиш юрак, нечун қизардинг?
Кимлар сени бу қоп-қора ерга юборди,
Бу дунёда йўқ экан-да нелар қиласдинг?
Нега сени чулғаб олди бунча тиканлар?
Нечун чиқди юрагингдан юзга бу қонлар?
Сен билан мен яраланиб ётибмиз,
Бу чаманда шодлик берган кимлар эканлар?

Булбул бир оз сайраб тинар.

Раҳимбахш. Малаклар богининг чечаги, чечаклар дунёсининг қуши, кел, оёғингфа тўкилган шунча қонли юракни қўйиб, гулни терасан? Юрtingда кесилиб турган шунча ёзуқсиз бошни унутиб, чечаклар биланми дардлашасан?

Дилнавоз. Нетайин? Шуларни-да англизлар учунми қўяйин. Бутун дунёни олиб тўймаган англизлар уларни-да олсунларми? Чечак билан дардлашганимни сўрайсан. Демак юрагимда дард борлигин биласан, юрагимдаги дард; юртимда ёзуқсиз кесилган бошларнинг дарди эмас эса. Надир? Нега маломат қиласан?

Раҳимбахш (ўйлар). Нозли малак... Қонли юраклардан гапирмайин, кесилган бошлардан сўз очди. Демак биринчисина аҳамият берилмайдир. (Сўйлар.) Йўқ... Қўйма. Унларни англизлар олмасун, ҳинднинг гулини эмас, бир тиканини ҳам англиз учун қўйма, бу ернинг гулини-да, булбулини-да, илонини-да, тиканини-да уларга берма, шу тиканлар билан уларнинг бағриларини теш, илонларига кўнгилларини чақтириб, булбулларининг нозли чўкуучлари⁵ билан кўзларини чиқар.

Англизга «дунёни олиб тўймаған» дединг. Тўғри! Ҳайвонлар орасинда тўйғанин билмагани учун ем ёнинда ёрилиб ўлгани кўб бўлур, буни ҳам унутма!

Сўзни кўб узатдим, ҳайда кел, чечакдан яратилған маляк. (*Ерни кўрсатиб*.) Шу ерда шундай узан, бошингни кўкрагимга қўй, юрагимнинг ўртана-ўртана сўйлаган севги қўшиқларини тингла! (*Дилнавоз қўлиндаги гулни юрагига ёқинлашибириб, Раҳимбахш сари юрап*.) Кел, шунга ўтири... Баним-да кўнглим бир дақиқалиқ саодат чофи кечирсун. (*Дилнавоз келиб ўтиргач*.) Сўйла, малагим.

Дилнавоз. Севасанми мени?..

Раҳимбахш. Ишонмайсанми? Кел, юрагимни тингла, виждонимни сўйлат!

Дилнавоз. Тилингдан эшитмоқ истаймен.

Раҳимбахш. Тил севги ўлкасинда тилмочлиқ этолмас. Кўб кишилар ўз севгиларини тил билан бошқача кўрсатмак истайлар ҳамда кўрсата олалар. Бир кишининг сезгуларини тил орқали англамоқ истасанг, алданурсан.

Дилнавоз. Мени Ҳиндистонни севганингча севармисан?!

Раҳимбахш. Шунчами ушоқ тушунишлисен. Ҳиндистонни севганим сени севганим эмасми?

Дилнавоз (*юрак тебранишлари остинда*). Ҳинд улусин севганинг каби?

Раҳимбахш. Бола... Шуни билиб қўй. Юртини севганлар унинг тош-тупроқларини эмас, гўзаллик, яхшилиқларини севарлар. Улус йўлинда жон берганлар унинг соқоли, чопони учун эмас, ортиқлиғи, фазилати, тарихи учун ўларлар. Меним юрт, улусимнинг яхшилиқ, ортиқлиқ ҳам фазилатларининг бири, биринчиси сен эрурсан. Уларни севганим сени севганимдир.

Дилнавоз. Демак, мени чиндан севасан.

Раҳимбахш (*қайнаброқ*). Чиндан севаман, юракдан севаман, жондан севаман, виждондан севаман. Меним юрагимдаги севгини кўрсатмак учун севиш сўзи оздир. Топинаман сенга...

Дилнавоз (*ийиглаёзид*). Мен-да севаман сени... Мен-да топинаман сенга.

Бир-бирларининг руҳларини тинглаган каби жим турадилар, бир оздан кейин булбул сайраб юборар. Иккала ўртоқ булбул товушининг титроқ кўтарилиши остинда бир дақиқалиқ роҳатҳол кечирашадар.

Булбул тинар.

Дилнавоз. Раҳимбахш (*Раҳимбахши ҳорғин ҳолда турар*) иккимиз-да тупроқ дунёсиндан, тан ўлкасиндан ажрасак, дунёнинг қайгуларини эмас, шодлиқларини-да унутсак, ер узра бор қўркувларнигина эмас, умидларни ҳам ташласоқ, қўлни-қўлга берсак, шу ёниқ қушнинг титроқ товушина эргашсак, биз ҳам титраб-титраб юқориларга тўғри юксалсак, юксалсак-да, ўерларда ҳам тинчлик кўрмагач, яна шу товуш каби чексиз бўшлиқлараро йўқолиб кетсак... Бунлар бўлмас экан. Дунёнинг бир четида мана шу гул билан булбулдек иккаламизгина ўтириб қолсоқ, кимсанинг бизга ҳеч иши бўлмаса...

Раҳимбахш (*йиғлаёшиб*). Дилнавоз. Гўзалсен. Эсизларим, ҳинд чечаги термоқ учун шу ерларгача келиб юрган англиз йигитларининг кўзлари сенинг юзингга-да тушар!

Дилнавоз (*ойиқиб*). Тушса нима бўлур?

Раҳимбахш. Нима бўлурми? Куръон бетига ҳайвон оёғи тегмак нима эса, ҳинд қизининг юзига англиз кўзи тушмай ҳам шудир.

Дилнавоз. Нима демак?! Сен ҳинд қизини ўзин англиз бошмоғидан⁶ сақлай олмас, дебми биласан? Ҳинд қизининг кўзи шишаданмидурким, англиз йиртқичлигининг шунча қонли изларини кўрмасин?! Ҳинд қизининг юраги тошданмидирким, оёқлари остинда қолиб эзилган эл вижденининг яралари лочинларча қичқирғанин сезмасун. Бу кун бу ўлкада уларнинг юракларига қараб кулгучи бир қиз эмас, бир ит ҳам топилмас. Буни билиб қўй!

Раҳимбахш. Уни биламен, малак. Сиз англиз юзига қарапсиз, демадим. Унлар сизга қараплар. Дардим — шу!

Дилнавоз. Биз биламиз, унларнинг бизга қаравшлари кўзларимизни чиқармоқ учундир. Унларнинг бизга кулишлари йиғлатмоқ учундир. Шунинг учун унларнинг қаравшлариға-да, кулишлариға-да олдангучи кимса орамизда йўқдир. Ишониб қол!

Раҳимбахш. Бунга ишонғанмен, гулим.

Дилнавоз. Ишонған эсанг, битди.

Раҳимбахш. Йўқ, битмади. Тушунган кўнглимни қайғуси битмас.

Дилнавоз. Яна нима қолди??

Раҳимбахш. Меним дардим бошқа.

Дилнавоз. Сўйла!

Раҳимбахш. Унларнинг сизга қарамоқларини истамаймен.

Дилнавоз. Ҳо-о... Онгладим. Шаҳар хотунлари каби мени ҳам қопға солдирмоқчимисен?!

Раҳимбахш. Унча онгсиз эмасмен. Бурга учун кўрпани ўтга солмам. Ҳайвон тумшуғи тегмасин деб чечакни оғилға тиқмам. Хотунлар қамалсалар, тарбиясиз қоларлар. Тарбиясиз хотунлар улуснинг ўлими учун йўл очарлар. Тузук хотун кишилик боғчасининг гулидир. Гулни ҳайвондан сақламоқ тейиш⁷. Бироқ унинг учун гулни ерга кўммак эмас, ҳайвонни боғлаб қўярға керак. Сизни ҳам ҳайвон ҳавасли йигитлардан сақламоқ истаганлар ўзингизни чиритмак ўрнинда уларни бир оз тарбият қилсунлар!

Дилнавоз. Англизларни қандай тарбия қилурсан?

Раҳимбахш. Англизнинг энг яхши тарбияси уни Ҳиндистондан қувмоқдир.

Дилнавоз. Кулайми бу?

Раҳимбахш. Ишнинг қулагини ахтармоқ ялқовликдир. Кулай ишдан буюк унум чиқмас. Буюк унумли ишлар қулаг-да бўлмас. Англизни Ҳиндистондан қувмоқ ер юзи ни ўз қора қанотлари остига олган бир олбостини йўқ этмоқдир. Кулай бўлмас. Нима бўлса ҳам, бир ёвни юртдан ҳайдамоқ, бир юртни ёв қўлида кўрмакдан қийин эмасдир.

Дилнавоз (*севинч ҳам қайғу орасинда*). Англизни Ҳиндистондан қувмоқ...

Раҳимбахш. Эзгу ишларнинг биринчисидир.

Дилнавоз. Буюк...

Раҳимбахш. Ҳар нарсадан буюк.

Дилнавоз. Эзгу...

Раҳимбахш. Ҳар ишдан эзгу.

Дилнавоз. Куръонни ҳайвон тепкисидан қутқаришдек буюк.

Раҳимбахш. Чўчқани масжиддан ҳайдаш каби эзгу.

Дилнавоз. Оҳ...

Раҳимбахш. Қайфурма!

Дилнавоз. Бўлурмикин?!

Раҳимбахш. Нега бўлмасун?

Дилнавоз. Кўбдан ишонғум келмайдир.

Раҳимбахш. Гўзалим, тингла, бизни шу қунларга тушурган нарса мана шул ишончизлигимиздир. Ўз кучига ишонмаған эл кураш майдонига киролмас. Кирса ҳам, ийилур. «Ишонмағанлар ишонғанларни енга олмаслар»⁸.

Дилнавоз. Кучимиз борми дерсан?

Раҳимбахш. Тўрт юз милийўн ҳинд улуси куч эмасми? ·

Дилнавоз. Уни куч санағанда бутун мусулмон дунёси ҳам англизга қарши бир куч бўлса керак.

Раҳимбахш. Албатта.

Дилнавоз. Бундай кучга ишонмоқ янгилишдир:

Раҳимбахш. Нега?!

Дилнавоз. Раҳимбахш тушун. Англизга қарши бир куч деганинг ҳинд улусини-да, мусулмон дунёсини-да қўз олдиға келтириб қара. Нималар кўрасан: кишига ўхшаган бир йифин жонли нарсалар. Миялари томуғ⁹ пучмоғ¹⁰лариндан қоронғуроқ. Кўзлари оёқ остидан нарироқни кўрмайдир. Юзлари кейинга қайтған, туаш, кейинга қарайлар. Жон озуғин, кўз ёруғин кейиндан ахтаралар. Олға босмоқ келгусини ўйламоқни «куфр» деб биларлар. Миялари эски, тушунчалари эски, қаравлари, қилиқлари эски. Эскиликка топиналар. Энг буюк кишилари — ўлик. Энг тўғрили ерлари — мозор. Яшамоққа топиналар. Одамларча яшамоқ йўлини ахтармайлар. Бутун дунё буларни таламоқ учун бирлашган экан, бунлар таловдан кутулмоқ учун бирлашмайлар. Мусулмон дунёси нари турсун, бу кун ҳинд инқиlobчилари орасинда ҳам «бирлик», «келишув» деган нарсалар йўқ... Бундай бир кучга ишонмоқни қўябер, бундай бир йифинға «куч» демак бўшдир.

Раҳимбахш. Бунча умидсизланма. Улусимиз зулм остиндадир, бирлашмаги қийин эмас. Зулм мазлумларни бирлаштироқ учун энг буюк бир қуролдир.

Дилнавоз (узоққа қараб). У ким?

Раҳимбахш. Ким? (*Бошини қўтариб қарап.*) Лолаҳардиёл.

Дилнавоз. Шу киши тўғрисинда нима дейсан?!

Раҳимбахш. Буюkdir.

Дилнавоз. Шунга юракдан ҳурматим бор.

Раҳимбахш. Ҳурматга арзийдир.

Дилнавоз. Ўзи эса мажус¹¹.

Раҳимбахш. Инсонлик мажуслиқ ё мусулмонликға қарамайдир. Лолаҳардиёл инсондир.

Дилнавоз (йўлга қараб). Мана келди.

Раҳимбахш қарап. Лолаҳардиёл келар. Иккаласи-да ериндан қўпар¹².

Лола. Нешлаб турасиз, ушоқлар?!¹³

Раҳимбахш. Шундай, дардлашиб турамиз.

Л о л а . Бир-бирига яқин икки юракнинг дардлашмаги учун мана шундай тип-тинч ерлар керак.

Д и л н а в о з . Табиат кўринишларини тамоша қиласиз, бобо.

Л о л а . Севишган икки юракнинг мана шундай баҳор қучоқларинда тинглашмоқлари тамошаларнинг энг буюгидир.

Дилнавоз уялур.

Уялма қизим. Севищмак уят эмас. Юрак юрак экан, севимак севилмак истар. Севгусиз қолған юрак, сувсиз қолған балиқ кабидир. Унинг ҳар тебраниши бир жон чекишидир. Ер юзини тўлдириған бўш жанжаллардан, олдамчилик неғизига қурилған келишмакликлардан, фараз қотишиған бирликлардан, ҳасад уруғин маҳташлардан йироқлашибисиз. Табиатнинг тип-тинч кўринишлари орасинда турибсиз. Юракларингиздангина кўпуб чиқған сўзларингизни тинглашасиз. Бу оз бир саодат эмас. Кутли бўлсун сизга. (*Бир оз тинар, ўйлар. Кўлларини иккаласининг умузларига¹⁴ қўйиб, саҳнанинг ёқасига келтурур. Иккаласига ҳам турғанча қарағандан кейин, оғир-оғир сўйлар.*)

Ушоқлар! Сизнинг бу ҳолингизни саодат дедим ҳам кутладим. Олданмангиз. Бундай бир саодат сизда келган бўлса ҳам, ўзин сўрмас. Дунёнинг турли қайгулариндан, турли сезгулариндан айрилиб, бундай тип-тинч ерларда жимжит ўтурмоқ қийиндир. Тириклик тебраниш демакдир. Турғунилиқ эса ўлимдир. Ернинг, кўкнинг, юлдузлар билан қўёшнинг борлиқлари тебраниш узра қурилғандир. Тебранмагач, буларнинг бари ўйқидир. Турон сандуғочларимиз¹⁵ шу тоғлар булатлар каби югурмакдадирлар. Бутун дунё тебранар экан, сизнинг тебранмай туришингиз бўлурму? Тирик экансиз, тебранурсиз. Тебранмас экансиз, ўлурсиз. (*Қатмиқ.*) Юртимиз ёниб турадир. Улуси(ми)з эзилиб битди, эшитасизми?!

Бу кун бу ўлқадан қўйдан ортиқ одам кесиладир. Омонлиқ, тинчлиқ, эрк деган нарсаларни кимса билмайдир. Масжидда намоз учун йигилғанлар «сиёсий йигин» ясаган бўлиб, тўпға боғланар. Эр билан хотун ўзаро кўбрак гапурганда ҳукуматга қаршу бўлиб дорга осилалар. Бу кун устидангина шу ўлкага қарағанда, йиқилған шаҳарлар, ёндирилған қишлоқлар, таланған ўйлар, кесилган бошлар, осилган гавдалар, тўкилған қонлардан бошқа бир нарса кўрмаймиз. Яқиндан танишмоқ учун ичкарироқ кирганда,

қочирилған қизлар, пардасизланган хотунлар, бир-бири-нинг этини еган очлар, хўрлиқ кўрган буюклар, сўкиш эшигтан бошлиқларнинг қонли ёшлари, мунгли бошлари, тутунли оҳлари, ўтли инграшлари олдимиздан ясов тортиб ўтадир.

Шу қип-қизил гуллар юртимизнинг қон йиғлаған кўзларидир — сиздан иш кутадир. Шу ям-яшил оғочлар улусимизнинг ўлими учун тикилган мотам белгиларидир — сиздан кўмак тилайдир. Шу кичкина булбул ҳам жон чекишигандан кимсасизларимизнинг марсиясини айтадир. Сизнинг қонларингизни қайнатмоқчи... Шунлар орасинда тинчтурмоқ сағана бошида чогир¹⁶ ичмакка ўхшайдир, ярашмайдир. Шуларнинг кўмагига эришмоқ учун ишга киришингиз, тебранингиз. Тебранмас экансиз, ўлимингизни кутингиз. (*Иккаласига қарагандан кейин.*) Қайғуртдим сизни. (*Кеммоқчи бўлиб қўлларини уларнинг умузларидан олар.*)

Дилнавоз (ҳолсизча). Турингиз!

Раҳимбахш. Кетмангиз!

Лола. Етар энди, соғ бўлингиз! (*Чекилиб илдам чиқар.*)

Дилнавоз (ҳолсизланган). Уф...

Раҳимбахш. Сенга нима бўлди, гулим?!

Дилнавоз. Менга бир оғирлиқ келди. Ўтирайлик. (*Ўтира бошлар.*)

Раҳимбахш. Ўтир, малагим. (*Иккиси-да ўтирурлар.*) Нима бўлди? Нега оғирлашдинг?

Дилнавоз. Лоланинг ўткир тилидан чиққан сўzlари юрагимни қоп-қора тутунга чулғатди.

Раҳимбахш. Лоланинг сўzlарида юракни қора қилгучи нарса йўқ эди-ку.

Дилнавоз. Бор эди ҳам кўб эди.

Раҳимбахш. Мен эшигтмадимми?

Дилнавоз. Эшигтдинг, англадинг. (*Юзига қараб.*) Боқ менгизинг¹⁷ сарғайиб қолмиш. Руҳинг қийналғандир. Мендан яшунтурасан.

Раҳимбахш. Ишон, малагим. Лоланинг сўzlаринда кўрқинчли бир нарса йўқ эди. У бўлиб турған ишларни сўйлади.

Дилнавоз. Йўқ, йўқ. У бизга кўб нарсани онглатмоқчи бўлди ҳамда онглатди. Ҳиндистонда бўлиб турған ишларни кўрсатди. Сизнинг бошингизга ҳам шунлар кёлгусидир, деди.

Раҳимбахш. Ўтинаман, ўзингни тетик тут.

Дилнавоз (*юрагини тутиб*). Уф-ф... эзилдим... Лола нелар сўйлади?!

Раҳимбахш. Тангри учун, қўй шу сўзларни!...

Дилнавоз. Унинг сўзлари тубсиз эмас. У билмасдан сўйламайдир.

Раҳимбахш. У бир нарса сўйламади.

Дилнавоз. Сўйлади, кўб нарса сўйлади.

Раҳимбахш (*узоққа қараб*). Улар ким?

Дилнавоз (*ўзини йигиштириб*). Ким келди?!

Раҳимбахш. Кишлоказилардан икки киши эмиш. Экин бошига боралар.

Дилнавоз. Киши шулардай баҳтли бўлса...

Раҳимбахш. Кимса булардек баҳтсиз бўлмағай.

Дилнавоз. Қиладиғон бутун ишлари кишилик дунёсини тўйдирмоқ учун...

Раҳимбахш. Унларнинг бутун емиши кишилик дунёсининг ёвларига борадир. Бояқишлиар кишилик дунёсини эмас, ўзларини ҳам тўйдира олмайдилар. Оҳ, шу баҳтсизлар учун-да қутулиш куни бормукин?!

Икки экинчи¹⁸ келар. Бири қари, бири ўрта ёшли. Ўрта ёшлигининг умузи узра бир кетмон.

Қари. Салом алайкум... эсонмисиз, Раҳимбахш соҳиб? Дилнавоз биби-ку. Соғмисан, қизим?

Дилнавоз. Эсонмисиз, бобо?

Раҳимбахш. Ҳормағайлар!

Қари. Бор бўлгайлар, йигитларим!

Раҳимбахш. Қани, қаердан?

Ўрта ёшли. Сув бошида эдик, ерларни суғордик. (*Кўкламликка тамоша кўзи кездириб*.) Қандай яхши ўрин топиб ўтирибсиз?

Раҳимбахш. Нима қилайлик... қани буюрингиз. Ўтуришайлик.

Ўрта ёшли. Хўш, биз кетайлик. Чарчаб қолдик.

Қари (*йўлдошиға*). Жоним, чарчаб қолдик дейсан, яна кетмоқчи бўласан. Кишининг жонини оласанми? Бир оз ўтуриб кетсанг, на бўлур?

Ўрта ёшли. Яна сенинг лақмалиғинг тутди. Ҳайда, ўтирайлик. (*Кетмонини олдига қўйиб ўтирап*.)

Раҳимбахш. Ўтурингиз бир оз.

Қари. Ё пиrim-еї! (*Ўтирап*.) Дилнавоз, қизим, қалайсан?

Дилнавоз. Шукур, бобо!

Қари. Оғанг қаерда?

Дилнавоз. Кеча шаҳарга кетган эди.

Қари. Тангри ёрлақасин, отанг кўб яхши ўртоғимиз эди. Худди шу ерларда соатлаб гапурушуб ўтуар эдик. Ундаги тиниқ юрак, очиқ юз, тотли сўз кимсада бўлмас.

Рахимбахш (*Дилнавознинг кўз ёшлини артғанини кўргач*). Нима хабарлар бор дунёда, ота?

Қари. Ҳеч хабар йўқ-ку.

Ўрта ёшли. Ўткан кун шаҳарга оғалиқникига борған эдим. Уч-тўрт киши гапуруб турган экан, қизиқ-қизиқ нарсалар сўйладилар.

Рахимбахш. Нелар айтдилар, қани?

Ўрта ёшли. Билмам, ким деган бор экан. Укаси билан Олмониядан кўб ақча олиб келган экан. Булар Бофистонда туар эканлар. Тилаклари Ҳиндистонни кутқармоқ экан. Бофистонда босмахонаси бор экан. Лоҳўрда бир дориҳона очган эканлар. Улусга текин эм¹⁹ бера эканлар, ишлари кўб...

Қари (*унинг сўзини кесиб*). Кўй!... «Эканлар, эканлар», деб жонимни чиқардинг. Бу эканлар-меканлардан кўб эшитдик.

Ўрта ёшли. Нега қўймайсан. Эшитганимни айтайчи. Бизнинг Раҳимбахш соҳиб ҳам шул Фарангистонларда юриб ўқиди. Қани шу сўзлардан нима англайдир?

Қари. Бай-бай, эшитганинг бор экан-да! Мен кичкинагина чақалоқ эдим, шул сўзларни эшитар эдим: «Унлар бор экан, бунлар йўқ экан, унлар борған экан, шунлар келган экан». Қулоқларим шу экан-мекандан тўлған эди. Бу кун олтмишга кирибмен, эшитиб турганим яна шу.

Ўрта ёшли. Нима бўлсин, қани??

Қари. Ўзимиз белларимизни етти ердан боғлаб (*кетмонини кўтариб*). мана шу билан унинг бошини эзмасак, ҳеч ким ташқаридан келиб бизни кутқармас. (*Кетмонни қўйиб*.) Бу нима гап, жонимиз чиқди. Тинчлик деган нарсани унтиб қолдиқ. Эрта-кеча борлиғимизга ҳеч биримиз ҳеч биримизнинг кўнгли тўлмайдир. Бундай тирикчиликни нима кераклиги бор? Чиқайлик, ёпишайлик. Ўлиб кетайлик, ё ўлдириб битирайлик. Бошқа чора йўқ. (*Йўлга қараб*.) Мана биттаси келди.

Ҳаммалари қараплар.

Ўрта ёшли. Битта эмас, тўртта.

Қари. Ҳамда отли.

Рахимбахш. Булар ким?

Қари. Ким бўлур? Англиз оғайниларимиз-да.

Дилнавоз. Бу ёқقا келмагайлар. Отларини сақлайдилар.

Ўрта ёшли. Отдан тушдилар-ку! Бизгами ишлари бор?! Отларини қантардилар.

Раҳимбахш. Шу ёқقا келадир. (Экинчиларга.) Сизлар туриб шу оралиқ билан кетингиз, тўрттамизни бир ерда кўрганда, ҳукуматга қаршу яшурин кенгашасиз, деб тутарлар.

Дилнавоз шу ёқقا қараб турар.

Ўрта ёшли. Бу кетмонни кўрса, куним битди. Ёшурин кенгашимиз яроқли ҳам бўлур.

Қари. Кетсак, баримиз кетамиз.

Раҳимбахш. Бу ерда киши ўтирганини кўрдилар. Баримиз кетсак, кетимиздан қуварлар.

Қари. Биз сизни қўйуб кетмаймиз. Нима бўлса, бўла берсин. Сиз кетингиз, биз турайлиқ.

Раҳимбахш. Ўтинамен, кетингиз. Сиз ботроқ қочсангиз, биз ҳам кутуламиз.

Ўрта ёшли. Майли. Ундай бўлса кетайлик. (Кетманини олур.)

Қари. Ҳай.

Иккаласи-да ярим қўпубгина ўзларини паналикка олурлар.

Дилнавоз. Биз ҳам кетсак-чи!

Раҳимбахш. Баримизнинг кетишимиз яхши эмас.

Дилнавоз. Нега?!

Раҳимбахш. Орқамиздан қуварлар.

Дилнавоз. Нега қуварлар?!

Раҳимбахш. Онлар негани билмайлар.

Дилнавоз. Нечун унларни қўйиб биз кетмадик?

Раҳимбахш. Кетмонлари бор эди. Яроқ ташиған бўлуб қийналар эдилар.

Дилнавоз. Кетмон яроқми?!

Раҳимбахш. Уларга қаршу тирноғимиз-да яроқдир.

Дилнавоз (секингина). Мана келди.

Раҳимбахш. Кўрқма.

Бир оздан кейин юзбоши Ўкунар уч пўлис билан келар.

Ўкунар (Дилнавозни кўргач, ўйлар). Оҳ... бу ерда экан, бироқ бу йигит ким?! (Сўйлар.) Кимсиз! Бу ерда нешлаб турасиз?

Дилнавоз билан Раҳимбахш турарлар.

Раҳимбахш. Биз шу қишлоқдан, шунда гапуруб турбимиз.

Ўкунар. Ҳукумат ёшурун ерларда йифилмоқни қатагон қилған, онглағанингиз йўқми?!?

Раҳимбахш. Биз бир қишлоқнинг болалари, бир-бirimizга кўшни. Уйда, далада, экин бошида, сув ёқасинда, ҳар ерда ўтуруб гаплашамиз. Бизнинг ўтурушумиз ёшурун-да эмас, ҳукуматга заарли-да эмас.

Ўкунар. Заарли эмас?! Ҳукуматнинг буйруғина қарашу турасизми?! (*Пўлисларга*) Тутингиз буларни.

Пўлислар иккаласини ҳам тутар.

Раҳимбахш. Бизни нега тутасиз?!

Ўкунар (*bir pўlisga*). Сен бу йигитни қишлоқ қоровуллиғига элтиб топшур, шаҳардан сўралганча қамаб қўйсин. (*Қолған икки пўлисга*.) Сиз бу қизни отингизга миндирингиз, шаҳарга элтасиз.

Пўлислар уларни ҳайдаб чиқарлар.

Дилнавоз. Йўқ... мен ёлғуз бормам. Нима қилсангиз, иккимизни қилингиз!...

Пўлис. Юр... (*Siltab юргузар*.)

Раҳимбахш (*чиқарда*). Юзбоши! Шу ишни ҳам қонун юзасидан қиласизми?

Пўлис. Кўп гапурма... (*Siltar*.)

Бариси чиқарлар.

Парда тушар

ИККИНЧИ ПАРДА

Кундуз. Бўнир кўргонида Мавлоно Нўъмоннинг уйи. Уй шарқ йўсунли ясалган. Этагида буюк Эрон ҳолилари²⁰ ёйилған. Деволлариға арабча ёзувли лавҳалар, эски қиличлар, ўнбиротар англиз милтиқлари, тўппончалар осилған. Тўрдаги бир арслон терисинда Мавлоно Нўъмон оқсалла, қора жўя кийиб ўтирган. Қўлинда сариф қофозли бир газет ўқиидир.

Мавлоно Нўъмон (*газетни қўйиб*). Қизиқ кунлар бўлиб қолди. Киши ўз фойдасининг қаёнда бўлғанини кесдурма қилиб била олмайдир. Бу Абдусуббуҳлар Олмониядан келиб ишга киришдилар. Ишлари ҳам ёмон эмас каби, бизга ваъдалар берарлар. Ҳиндистонни англизлардан кут-

қарғач, ишни мусулмонларга топшуурмиз, дейлар. Бизга ҳам катта бир ҳукumat иши топшурмоққа сўз берарлар. Анчамунча суюргол бердилар, биз ҳам буларнинг сўзига ишониб, кўмак бериб турамиз. Буларга ишонғанимиз ҳам тузук. Олмония катта бир давлат. Халифат-ул-муслимин²¹ ҳам шу билан бирлашган. Энди албатта бир иш қиласа керак. Бу кофири кута-кута кўзимизнинг ёруғи қолмади! Абдусуббуҳон эса ҳар кун «ана олмонлар бу ерга келмишлар, мана турклар у ерга келмишлар», деб бизга умид берадир. Бу газетга қарағанда, иш бутунлай бошқа: турклар Қафқазияда енгилиб ташланганлар... Бу хабар тўғри чиқғач, бизнинг ишимиш ёмон! Бироқ имонимизнинг ёқасини бу газетта топшуруб-да бўлмайдир, бир ерда туркнинг енгилғанин ёзған экан, иккинчи ерда Олмониянинг ўн тош йўлни уратурған тўплар ясағанини сўйлайдир. Бунинг қайсисига ишонамиш? Қафқазияда англиз енгишган: ишимиш ёмон. Олмония кўб катта тўплар ясаған: ишимиш яхши... Урушни булар қиладир, орада шошиб қолған — биз. Тангри шуларнинг иккисини ҳам йўқ қилиб, Имом Маҳди²² каби соҳиб-қирон бир мусулмон еткурса...

Шу Абдусуббуҳлар-ку онгиз кишилар эмаслар. Шулар Олмонияга ишониб, шунча ишлаб турғандан кейин, биз ҳам бир оз кутсак, яхши бўлур...

Фулем Наби кирап. Қўлинда сариқ қофозли, тош босма, ўрта қатлӣ, тўрт бетли бир газет.

Мавлоно. Кел, нима кетурдинг?!

Фулем Наби. «Ал-Халил» газети²³. Мавлавий соҳиб юбормишлар.

Мавлоно. Кетур, қани? (*Фулем Наби газетни бериб чиқар. Мавлоно газетнинг биринчи бетинда ёзилған бир ҳабарға эс қўйиб ўқигандан кейин.*) Мана... мен демадимми? Англизга қаршу ишламоқ қулай эмас. Турклар Ироқда енгилмишлар. Басра шаҳрини англиз олмиш. Англиз тангрининг балоси. Нима қиламиз. Кофир бўлса ҳам, тангри шунга яхши қараған эди. Абдусуббуҳон тентак бир киши, бунинг сўзига қараб, ишлаб бўлмайдир. (*Газетнинг иккинчи бетидаги бир ҳабарни эс қўйиб ўқигандан кейин.*) Мана... Иш яна бузулди! Олмония учғичлари Лондонға бўймба ташланлар. Бу кофирининг кучи бўлмаса, англизнинг пойтахтига бўймба ташларми? Олмония кучли экан, яна бир оз кўнмак керак.

Фулом Наби кирап.

Мавлоно. Нима гап?!

Фулом Наби. Соҳиб! Бир киши келмиш. Сизни кўрмакчи.

Мавлоно. Келсун.

Фулом Наби чиқар.

Яна Олмониядафи киши келди?!

Марлинг. Оврупача эски бир кийим кийган, ҳиндистонча кўк бир салла ўраған, бош эгиб салом деб кирап.

Мавлоно. Буюрингиз, ваалайкум ассалом. (*Ер кўрсатур. Марлинг ўтурур.*) Қайдан келасиз?

Марлинг. Амратсадан²⁴ келамен, соҳиб.

Мавлоно. Қаёнга?

Марлинг. Жанобингизни кўрмак учун.

Мавлоно. Хуш келдингиз.

Марлинг. Буюргайсиз, кимсанни ичкарига қўймасунлар.

Мавлоно (эшикка қараб). Фулом Наби! Фулом Наби!

Фулом Наби (келиб). Лаббай!

Мавлоно. Бизнинг бир оз ишимиз бор. Ичкарига киши қўйма!

Фулом Наби. Хўб. (Чиқар.)

Мавлоно. Қани, буюрингиз!

Марлинг. Мени Войис Рой ҳазратларининг буйруқлари билан Амратсар шаҳрининг пўлис комиссори юбордилар.

Мавлоно. Отингиз нима?

Марлинг. Марлинг.

Мавлоно. Англизмисиз?!

Марлинг. Ҳа, соҳиб.

Мавлоно. Кўб яхши. Хуш келибсиз. Бизга қандай хизмат?!

Марлинг (қўл чўнтағиндан қоплари олтунли, инжули бир Қуръон чиқариб ўтгандан кейин). Қуръони шариф. Войис Рой ҳазратлари сизга армуғон юбордилар.

Куръон ҳурматига иргиб тураг. Марлинг ҳам Мавлононинг турғанин кўргач, тураг. Мавлоно Қуръонни олиб ўтиб, кўзларига суртгандан кейин ўтуруб, Қуръонни ястиги узра қўяр. Марлинг ҳам ўтурур.

Мавлоно. Хўш, тағин нима гап бор?

Марлинг. Войис Рой ҳазратлари сизга салом айтдилар.

Мавлоно. Эсон бўлғайлар.

Марлинг. Ҳинд мусулмонларининг баҳти йўлинда тиришганингизни бутун англизлар яхши билганлар.

Мавлоно. Уни тангри билгай.

Марлинг. Ҳиндистондаги шу ерга кўчиб келган мусулмонларнинг бошлиғи бу кун жанобингиз?

Мавлоно. Ҳа.

Марлинг. Шундаги мусулмонлар учун унумли бир иш бор.

Мавлоно. Биз ҳам шуни истаймиз.

Марлинг. Ёлғиз булар учун эмас, бутун ҳинд мусулмонлариға унумли.

Мавлоно. Нима экан, қани?!

Марлинг. Биласизким, англиз улусининг ҳиндга келганликлари ҳиндлиларни етуштирмак, маданий қилмоқ учун эди.

Мавлоно (кулумсаб). Биламиз!

Марлинг. Биз келмасдан бурун Ҳиндистон дин жанжаллари, мазҳаб фавғолари, қорин-курсоқ урушлари билан тўлған эди.

Мавлоно. Тўғри.

Марлинг. Бир мусулмон қурбон байраминда ҳўқиз сўйганда бутун ҳиндилар сизга қаршу яроқланиб чиқар эдилар, бир ҳинди мусулмон намозига кирғач, сиз ҳам уруш очар эдингиз.

Мавлоно. Тузук.

Марлинг. Бу жанжаллар ҳинди билан мусулмон орасиндағина эмас, мусулмонларнинг ўзаро, ҳиндлиларнингда ўзаро қонли жанжаллари кўб эди.

Мавлоно. Тузук!

Марлинг. Дея оламизким, ҳиндлиларнинг бошлариға бизни келтурған ораларингдаги шул бузуқликдир.

Мавлоно. Аниқ.

Марлинг. Биз келгач, мана шул бузуқликларни тузатдик! Жанжалларни кўтартурдик, маданий яшамоқ йўллари ни кўрсатдик. Ҳиндлиларни ўқитдик-да... Бу кун шодлиқ ила кўрамизким, ҳиндилар яшамоқ йўлларини билиб олмишлар, яшамоқ учун тайёрланмишлар. Биз Ҳиндустанни адолат билан олдиқ, адолат билан сақладиқ. Яна адолат билан ўзингизга қайтармоқчи бўламиз. Биз ишонамизким, бу кун Ҳиндустан ўз эркини олғач, бурунғи ёввойилиқларини, ёвзалиқларини қилмас. — Бироқ... шу паллада биз бошқа бир нарсани ўйлаб турамиз... (*бир оз тинар.*)

Мавлоно (*бутун руҳи билан*). Нима ўйлайсиз?

Марлинг. Эски Ҳиндустон маданиятининг туб эгаси мусулмонлар эдилар. Шу паллада ҳам Ҳиндустонда энг яхши тайёрланган улус мусулмон улусидир. Биз истар эдикким, бутун ҳинд ҳукуматини мусулмонларга топширайлик.

Мавлоно. Албатта шундай бўлсун-да, буни ким истамас?!

Марлинг. Биласизким, Ҳиндустонда кўбчилик мусулмонлар-да эмас. Ҳиндлилар, сакхийлар²⁵, мажуслар бирлашиб ҳукуматни ўз қўллариға олмоқчи бўлсалар, нима қиласиз?

Мавлоно. Бундай қилмасалар керак.

Марлинг. Қилсалар нима деймиз?

Мавлоно. Йўқ... қилмаслар. Сиз қўрқмангиз.

Марлинг. Соҳиб! Меним «қилсаларим» билан сизнинг «қилмасалар»ингиз келгуси кунлар учундир, бу кунгача қилған бўлсалар нима бўлур?

Мавлоно. Бу кунгача қилған бўлса эдилар...

Марлинг. Сизга онглата эдиларми?!

Мавлоно. Улар онглатмагандা ҳам, ўзимиз онглар эдик.

Марлинг. Мана, онглаб турубсиз-ку, соҳиб!

Мавлоно. Нима... улар мусулмонларға қаршу бирлашдиларми?

Марлинг. Бирлашдилар. Шу тилакларни катта бир давлатга ҳам билдурдилар.

Мавлоно. Англиз давлатигами?

Марлинг. Йўқ, бизга айтмайдилар. Ҳаммалири биларларким, биз мусулмонларни ёқладимиз.

Мавлоно. Кимга билдурдилар?

Марлинг. Олмонияга билдурдилар, бироқ...

Мавлоно (*сўзин кесиб*). Қайтарғандир, албатта.

Марлинг. Қайтарди, негаким...

Мавлоно (*сўзин кесиб*). Албатта, шундай қилиши керак. Туркияning дўсти бўлғанидан кейин мусулмонларни ёқламаса бўлурми?

Марлинг. Соҳиб! Гап унда эмас... Олмония давлати бутун ер юзини ўзиники қилмоқчи, ҳеч бир ерни сизга ҳам, уларга ҳам бермак истамас.

Мавлоно. Туркияни юз кўрмасми?

Марлинг. Қўлидан келса Туркияни ҳам ўзиники қилиб қўяр.

Мавлоно. Қизиқ... ажиб... хўш, биз энди нима қиласиз?!

Марлинг. Бу кун ҳинд мусулмонларини икки олбости-ти қўрқутиб турадир. Биринчиси Олмония, иккинчиси мусулмон бўлмаған ҳиндлилар. Биз мана шу икки олбостидан сизни бутунлай куткариб, Ҳиндустонни ўзингизга топшурумиз. Шунинг учун Олмонияни битурганимизгача, Ҳиндустон мусулмонларининг бизга кўмаклари тейиш. Биз Олмонияни битиргандан кейин Ҳиндустонни мусулмонларга топшурамиз десак, кимса бизга гапура олмас. Меним сизга келишим шунинг учундир.

Мавлоно (*бир оз ўйлагандан сўнг*). Ҳинд мусулмонларининг ўз бошлиқлари бор. Биз бир чеккада ўтирган киши. Бизнинг қўлимиздан нима келар?

Марлинг. Буюк бир ишни битирмак учун, дардли кишиларга керакдирким, биргалашиб ишлашсунлар. Ҳиндустонни ўз қўлингизга олмоқ учун, ҳар бир мусулмоннинг тиришмаги тейиш.

Мавлоно. Хўш, биздан қандай кўмак кутасиз?

Марлинг. Ҳиндлиларни бизга қаршу оёқлантирмоқ учун шу ерларгача Олмония агентлари келган.

Мавлоно. Ким экан улар?!

Марлинг. Абдусуббуҳ билан йўлдошлари.

Мавлоно (*бир оз телбача*). Улар олмон агенти эмаслар!

Марлинг. Соҳиб! Олмон агенти бўлганлари аниқ. Биз яхши биламиз.

Мавлоно. Бизга айтмадилар-ку!

Марлинг. Албатта... Сизга айтсалар, уларни бу ерга қўярсизми?

Мавлоно. Хўш, нима қиласиз энди?

Марлинг. Мана шуларни тутиб, Ҳиндустонга юборгайсиз, деган эдик. Давлатимиз сизга ўн минг рупи ойлик кесди. Икки ойлигини мен билан юборди. Бу кеча кетуруб топшурурмен.

Мавлоно (*теран ўйлагандан кейин*). Мен уларни тутиб, сизга бера олмам.

Марлинг. Нечун соҳиб?!

Мавлоно. Ҳиндустонлиларнинг давлатингизга қанча душман бўлғанлиқларини биласиз. Мен бу кишиларни тутиб сизга берсам, эл мени тилим-тилим қилар!

Марлинг. Ундаи бўлса, шуларни шу ерда ўлдуртмак йўлини топингиз.

Мавлоно. Бу ҳам бўлмайдир.

Марлинг. Нима қиласиз, соҳиб?! Шу тўғрида фойдали бир иш қиласизми?!

Мавлоно. Бу тўғрида меним сизга кўмагим шундай бўла олурким, айтганингиз кишиларни Бўнир кўргонидан чиқарурмен. Бунда ишламасунлар, бошқасини қила олмам.

Марлинг. Соҳиб! Бу тўғрида нима қилсангиз, унуми ўз мусулмонларингизга бўлур.

Мавлоно. Шу паллада шундан бошқасини қила олмаймен.

Марлинг. Хўп, шуни қиласизми?

Мавлоно. Қилармен.

Марлинг. Қачон?

Мавлоно. Яқинда бўлур... Урушлар қандай борадир, хабарингиз борми?

Марлинг. Уруш кўб яхши, ҳозир Америка ҳам бизга кўшилди.

Мавлоно. Кўб яхши.

Марлинг. Соҳиб, ўтинаман: Войис Рой ҳазратларининг сўзлари ерда қолмағай.

Мавлоно. Мен шу кундан ишга киришамен.

Марлинг. Соҳиб мен энди кетайин. Бу кеча яна хизматингизга келарман. Соҳиб, ишониб қолғайсизким, англиз давлати сизнинг яхшилигининг сира унутмас. (*Ердан турап.*)

Мавлоно. Қайтасизми?

Марлинг. Ҳозир қайтайин, соҳиб. Яна кеча хизматга келурмен.

Мавлоно (*ўтирган жойидан*). Тузук.

Марлинг (*букулиб*). Ҳай... соҳиб, яхши қолингиз.

Мавлоно. Ҳай. Яхши борингиз. (*Марлинг кетар. Мавлоно Қуръонни олиб, у ёқ-бу ёқига қараб, яна ерга қўйғандан кейин, бошини қимирлатур.*) «Ки аз савдои, на хато, на хат бўйи мушки май ояд»²⁶. Олмонлар икки ойлик йўлда, англиз бўлса мана тумшуғимизнинг тагида турубдир. Йўқ Олмония учун бор англиздан айрилмоқ тўғри сиёsat эмас. Эмди «худойҳиззаму мажал»²⁷, шул англизни бизга катта қилгандан кейин... «эл хайру масаналлоҳ»-да²⁸. Шу билан келишиб ишлаш яхши-да...

Фулом Наби кирав.

Фулом Наби. Соҳиблар қелдилар.

Мавлоно (*Куръонни газетга ўраб қўйғандан сўнг*). Келсунлар. (*Fўлом Наби чиқар.*) Энди бунларга қандай онглатамиз?!

Абдусуббуҳон, Файз Аҳмадхон, Бадринат, Дийнанат, Орномсингҳ соҳиблар бирар-бирав салом бериб кираплар. Мавлоно Нўймон ердан кўпиб, буларни қаршу олгандан кейин, ҳаммалари ўтуурлар.

Абдусуббуҳ. Мавлоно соҳиб! Меърожи шариф?!²⁹

Мавлоно. Алҳамдулилоҳ. Сиздан сўрайлик?..

Абдусуббуҳ. Яхши.

Мавлоно. Янги хабарлар йўқми?

Абдусуббуҳ. Тунов кунги хабарлар. Бошқаси йўқ!

Мавлоно. Ўз ишларимиз қалай?!

Абдусуббуҳ. Ишларимизнинг бориши яхши. Эмломимиз³⁰ ишлаб турадир. Деҳли шаҳрининг ўзиндагина бир кечада юз минг баённома тарқатганимизни Деҳли пўлис комиссари ёздурубдир.

Мавлоно. Юз минг баённома тарқатмоқ — буюк иш. Кўб яхши. Бироқ бу ишдан англизга зарар бўлғанми, йўқми?

Абдусуббуҳ. Зарар бўлмасми дейсиз, бу кун бутун Ҳиндустон қайнаб туар.

Орномсингҳ. Ҳиндустоннинг ишчиси, савдогари, экинчиси, хуллас, ҳаммаси англизга очиқ душман кесулган.

Бадринат. Шоир билан ёзғучиларимизни демайсизми? Уларнинг ёзғичлариндан ҳарф эмас, оловлар томадир. Оғизлариндан сўз эмас, бўмбалар учар.

Мавлоно. Мен шулардан қўрқаман-да.

Абдусуббуҳ. Нега қўрқасиз?

Мавлоно. Бўш сўзлар билан халқни-да, ўзимизни-да қайнатиб юборамиз. Англизларнинг аччиғини келтиргандан кейин, қўлимиздан бир нарса келмаганин кўрамиз.

Дийнанат (*Мавлонодаги бир ўзгаришдан тонғанини кўрсатмасликка тиришиб*). Улар ўтди. Англизлар бўзга аччиғланмоқ билан ҳам ҳеч нима қила олмайлар. Бу кунларда биз уларга аччиғланамиз. Улар бизнинг аччиғимиздан қўрқалар.

Бадринат. Ёмонлардан қўрқмоқ унумсиздир. Улар итга ўхшайдилар. Қочсанг қувар, қувсанг қопарлар.

Орномсингҳ. Золим йилонга ўхшайдир, оғзини бол билан ювганда ҳам оғуси кетмас, унинг бошини тош билан эзмак керак.

Мавлоно. Англиздек катта бир давлат билан курашамиз. «Ундей қиласиз, бундай қиласиз» деймиз, қўлимизда шамол-да³¹ йўқ.

Бадринат. Мавлоно соҳиб! Сизга бир шеър ўқурмен. Панжобли дўктўр Иқболнинг³² шеъри. Шоир шуни ўн минг кишилик бир йифноқда ўқуған. Элнинг қонини қайнатған. Йифноқға келган ўн минг киши шул шеърни тинглагандан кейин «ўларимиз эрк учун», деб ҳукумат қўноғига юргурған. Қўлимизда бир нарса бўлмаса эди, ҳукумат у йифноқда шу шеърни ўқутмас эди. Мана шеър:

Эски, чурук дунёминг тартибини билмасдан,
Кеча-кундуз тугуларин санамоқдан ўсондим.
Озодликнинг кўнглимдаги битмас-туганмас ишқи
Ўлим билан йўлдошли... бу дунёдан жўнадим.
Ўлим тинчлик ўлкасининг баҳт тўшалган йўлидир:
Мени алам, қайғу ҳасрат балосиндан қутқарди.
Учратмайин ҳеч бир турли тутқинликға, хўрлиқға,
Олиб борди туппа тўғри Ҳақ тахтининг олдига.
Ҳақ мендан шул еримизнинг ҳолларини сўради:
«Менга ондин тортуқ қилиб нелар кетурдинг?!» деди.
Дедим: «Онда йўқдир сира сенга тортуқ қилғудек
Бир сўз, бир иш, бир нарса!..
Бироқ мен
Бир кичкина шиша ичра бир томчи қон кетурдим,
Кўп баҳоли бир армуғон кетурдим.
Бундай сенинг хазинангда, учмоғингда топилмас.
Яратмадинг сира бунинг эшини.
Бу муқаддас қон, эй Ҳақ!
Золимларнинг қиличи-ла эрк, озодлиқ йўлинда
Шаҳид тушган бир йигитнинг ярасиндан томғандир!
Ол!.. Сақла!

Мана шу шеърни ўқуб, ўн минг кишининг қонини қайнатған шоирға ҳукумат бир нарса демади. Демак, биздан қўрқарлар.

Барчалари эшик сари қараарлар. Фазлulloҳ соҳиб кирап.

Фазлulloҳ (*саломдан кейин*). Сизга баҳоли бир армуғон кетурдим.

Абдусуббух. Нима экан?!

Бадринат. «Бир йигит қони» бўлмағай!

Фазлulloҳ. Қонли бир йигит.

Абдусуббух. Қани?

Фазлуллоҳ. Эшикда. Ўзи Лоҳўрдан қочиб келган экан.

Орномсингх. Тилчи бўлмагай!

Фазлуллоҳ. Эмас. Ўрон берди.

Абдусуббух. Кетурингиз!

Фазлуллоҳ соҳиб эшикка бориб қўли билан чақирар. Эски меш, жийимлари билан Раҳимбахшон кирав. Бўйруқ кутиб, йироқда турар.

Абдусуббух. Яхши йигит, қаердан??

Раҳимбахш. Ҳиндустондан.

Абдусуббух. Қаерга?

Раҳимбахш. Ҳиндустонга.

Абдусуббух. Отингиз.

Раҳимбахш. Бўмба.

Абдусуббух. Хуш келдингиз. Ўтилингиз. (*Раҳимбахш ўтурур.*) Сизники Лоҳўрданми?

Раҳимбахш. Мен Лоҳўрдан. Отим Раҳимбахш. Отам ҳукуматдан қочиб, Вазиристонға ўтган. Ўн йил бурун Вазирий, Масъудий эллари билан Пешовар қўргониға юриш қилганда, шаҳид бўлган.

Бадринат. Мужоҳид³³ ўғли мужоҳид экансиз.

Раҳимбахш. Тўрт йилдан бери «Муслимлик» тўдасига ёзилиб, улус эрки йўлинда тиришаман. Ёввойи англизлар юрагимни ёмон ёрдилар. Кундуз куни босқун қилдилар. Мен билан севгилимни тутқин этдилар, мени қишлоқ қоровулинида йигирма беш кун ётдим. Қишлоқдагилар кафил бўлиб чиқардилар. Лоҳўрға бориб севгилимни ахтардим. Пўлис комиссари Ўқунарнинг уйинда қамоқда экан. Кўп тирищдим, қутқара олмадим. Исломия амлоғиға кириб, сизнинг сўроғингизни олдим, сизга келдим. Ҳиндустонни кутқармоқ йўлинда тиришмак учун жон берарга тайёрман.

Абдусуббух. Қишлоқдилар нима фикрда??

Раҳимбахш. Жонларига теккан. Чиқиш кунин кутиб туралар. Чиқиш куни бўлғач, тиш-тирноқлари билан юрт ёвларини ўлдурмоқчи. Ҳиндли, мусулмон бирлиги кўб яхши борадир. Англизларни тарқатмоқ учун, Ҳиндустонни бирлаштирумоқ керак. Бу кун қишлоқдилар шунга ишоналар. Шу йўлдан куч берилсун дейлар.

Бадринат. Мен бу йўлда куч эмас, жон берарга-да тайёр.

Абдусуббұх. Ҳиндли билан мусулмонни бирлаштири-
мак йўлинда нима керак бўлса қилмоқ тейиш.

Мавлоно. Шу фикрга мен қўшила олмам.

Ҳаммаси обдираб³⁴ қарар.

Абдусуббұх. Нечун?!

Мавлоно (*Бадринат, Диинанат, Орномсингхни кўрса-
тиб*). Бу жанобларнинг аччиғлари келар. Майли, энди мен
ўз фикримни айтиб қўяй.

Диинанат. Айтинг-чи?!

Мавлоно (*йўталиб*). Шариатда мусулмон билан ҳинд-
лининг бирлашмаги тузук эмас, қатағондир. Ҳиндлилар мусу-
лмон бўлмағунча, биз улар билан бирлаша олмаймиз.

Абдусуббұх. Биз зулмга қаршу ҳар ким билан бир-
лашурмиз.

Мавлоно. Бундай бирлашмак дин олдида қатағон-
дир.

Раҳимбахш. Тўғри..., муллалар динида шундайдир.
Икки мазҳаб кишилари нари турсун, иккигина кимсанинг-
да бирлашмаги қатағондир.

Мавлоно. Нечун?!

Раҳимбахш. Эл бирлашса, мулла оч қолур. Шунинг
учун!

Мавлоно. Ўғлим! Сиз билмайсиз. Шариат иши ўйин
эмас. Англизлар «аҳли китоб»³⁵ бўлалар. Мундайларга «муш-
рикий»³⁶ дейиладир. «Аҳли китоб» бизга шариат буйруғи
 билан «мушрик»лардан яқинроқ туралар.

Абдусуббұх. Сиз, муллалар, туаш шундай қиласиз.
Ҳиндустонни йилларча эл-аймоқ жанжаллари билан
тўлдурдингиз. Улусни етмиш тўрт бўлак қилдингиз. Ҳар
бўлакни бошқаларга ёв этдингиз. Ўлкамизни ички жанжал-
лар билан тўлдирдингиз. Шундай қилиб, англизни ҳам бо-
шимизга келтурдингиз. Юз йиллардан кейин биз ўзимизни
қутқармоқ учун бош кўтардик; бирлашдик, қутулмоқ ис-
тадик. Яна мазҳаб, дин жанжаллари билан йўлимизни
тўсмоқчи бўласиз! Уялингиз, кетингиз, йўқолингиз. Биз-
дан узоқлашингиз. Биз ўз борлиғимизга, ўз эркимизга тир-
ноқ урмоқчи бўлғанларга қаршу чиқурмиз. Қўлға қўл бе-
риб курашамиз. Бизни бу йўлдан сиз-да, мазҳаб-да, дин-
да қайтара олмас.

Бадринат. Мавлоно соҳиб? Сиз кучли бир ишонч
 билан айтасизким, аҳли китобга қаршу мушриклар билан
 бирлашмак тузук эмас.

Мавлоно. Албатта.

Бадринат. Ўзингиз кўриб турибсизким...

Мавлоно (*сўзини кесиб*). Тўхтангиз... тўхтангиз..., мен бу сўзни ўз қопчуғимдан чиқармадим, динимизнинг сўзи шу.

Бадринат. Сиз кўриб турасиз: «мушрик» деганларингиздан уч киши мана шунда шу мусулмонлар билан орқадошча³⁷ қайнашиб, ишлашиб турубмиз. Сизга ҳам ҳар кимдан ортиқ ҳурмат кўрсатамиз. «Аҳли китоб» бўлған англизлар ҳам шундай қиласалармикин? Шунга ишонасизми? Мен айта...

Мавлоно (*сўзини кесиб*). Бу қиёс маъл фориқ бўлди, ўзингизни уларга қиёс қилмангиз...

Бадринат (*қўли билан тўхтатиб*). Мен айтаманким, англизлар сира шундай қиласалар. Сиз Мавлоно соҳиб ҳаммамизнинг каттамиз бўласиз. Энг тубан англизнинг бўсафасига ўн йил бош қўйингиз, яна сизни уйининг ичига олмас. Тузук, бир оз фойда кўрсатсангиз, сизга «Шамустул-уламо», «Хон Баҳодир», «ёс оъи — ъи», «ёс оъи — ди»³⁸ деган мансаблар берар. Бироқ буларнинг қуп-куруқ отдан бошқа нарсаси йўқ. Бу мансабларнинг барчасини олсангиз ҳам, энг тубан бир англизга яна тенглаша олмайсиз.

Мавлоно. Сиз ҳаммангиз, меним қўноқларим. Мен сизни ранжита олмайман. Сиз Абдусуббуҳон меним уйимда турғанингизни унугиб шунча қаттиқ гапурдингиз, қаттиқ гапурмак меним қўлимдан ҳам келадир. Бироқ мен айтмам. Шунигина айтиб қўяманким, мен шариатдан чиқа олмам. Аҳли китобга қаршу мушриклар билан бирлашмакни шариат қатағон этган. Шуни сизга билдиридим. Сиз шариатга қаршу ишламасангиз, мен ҳам сиз билан ишлай олмам. Шуни ҳам айта қолайин: шариатга тўғри келмаган ишлар бу қўрғонда ҳам бўлмасун.

Дийнат. Сиз бу ишингиз билан ҳинд тарихийнинг нурли бир бетига қоп-қора тамға босдингиз. Кутли бўлгай!

Мавлоно. Мен дин буйруқларидан чиқа олмам.

Абдусуббуҳ. Кўб сўз тияга юkdirir. Бу киши ўз тилакларини билдиридилар. Биз-да шу кундан бошлаб бутун ишларимизни бу ердан бошқа ерга кўчираильик. Турунгиз, орқадошлар.

Туарар, ҳаммалари туарлар.

Мавлоно. Абдусуббуҳон соҳиб? Шариатга тўғрилаб ишласангиз, уйим ўз уйингиз.

А б д у с у б б у ҳ . Қуллуқ... хайр эмди.

Мавлоно Нўймондан бошқаси чиқар.

Мавлоно (*ёлғиз қолғач*). Бир йўла шундан кетсунлар, сўнграси сўнгра. (*Эшикка қараб*.) Гулом Наби, ҳой Гулом Наби! (*Fulom Nabi kiraar. Mavlono Kуръонни кўтариб*.) Бу кеча қўноғимиз бор! Богчадаги уйни супуриб қўй. Шунда ўтирамиз. (*Чиқмоқ учун юрар*.)

Гулом Наби . Хўб. (*Мавлонодан кейин чиқар*.)

Парда тушар.

УЧИНЧИ ПАРДА

Кечаки. Лоҳўрда пўлис бошлиғи Ўқунарнинг ўз уйи. Оврупача безангандан. Электрик лампалари ёқилған. Богчадаги оғочларнинг ям-яшил бутоқлари деразалардан кираёзган. Бир оздан кейин Дилнавоз ички уйдан чиқиб келар. Кийимлари, боёги, соchlари чирмашиқ, боши оғир, менгизи мунгли, қарашлари қайгули, кўз ёшлари қурумаган. Секин-секин дераза ёниндаги бир ўриндуқға келиб, ўзини эрксизча ташлар. Бошин бир қўлига суяб, кўзларини bogчага тикар. Жимжит турар. Бир оздан кейин bogчанинг узоқ пучмоғидан ўтли бир рубоб товуши чиқар. Қайнаганча қайнар. Бир куйни битирғач, ёниқ бир товуш юксалиб, шу ашулади сайрап («Омон-омон»³⁹ куйинда).

Қоплади қора булат
Гўзал ҳулкарим юзин.
Ажратиб қўйди мендан
Ёруғлигин ҳам ўзин.
Истамам они қувмоқ
Ҳулкаримни қутқармоқ
Ўзга куч тополмай мен,
Йиқиламан, йиглайман.
Бофимни хазон олди,
Сўлди чечагим, қолди.
Чиқғали қаршу унга,
Топилмайдир куч менда.

Қучсизлик, эй, кучсизлик,
Үртади мени зулминг.
Ниндай қора ўлумдан
Яратилған эрурсен?

Дилнавоз (*бошини кўтариб*). Оҳ... Эй кўк товуши, тўғри сўйладинг! Дунёда кучсизликдан ёмонроқ нарса йўқ. Бир кишининг кучи бўлмағач, балога қолур: ёзулар, жазолар, сўкишлар, сургунлар, қамоқлар, ўлумлар ҳар ёқдан боши узра бало ямғури янғлиғ ёғар.

«Хукуматга қаршу кетди» деб отилғанлар, «қон тўқди» деб осилғанлар, «ўғрилик этди» деб қамалғанларнинг энг буюк ёзуғлари кучсизликдир. Кучлари бўлса эди, бутун шул ёмонлиқларни ишлаб, яна тинч юрар эдилар. Негаким, куч бўлмаганлар ишлаб юралар. (*Бир оз ўйлаб.*) Қишлоқнинг тиб-тинуқ ҳавоси тинчлиғимнинг баҳордан ясалган бешиги эди, ундан чиқарилдим... Тол-бутоқлари дўстлик илдизларидек кўкламлар узра ҳар ён узайған эди. Шуларнинг кўлагасидан айрилдим. Кичкина ариқлари турли тусли гуллар остинда сояда томирлари янглиғ узайған эди, алардан узоқға тушдим.

Раҳимбахш... севдигим... эркам... жоним эди. Борим-йўтим шу эди. Руҳим шу билан яшар, кўнглим шу билан овунар эди, ундан-да йироқлашдим. Уч ойдир, шу уйда қолибман. Ҳамда бир англиз қўлинда! Нечун? Чунки кучим йўқ. Кучсиз бир улуснинг кучсиз бир қизи бўлибман... Битсун кучсизлик!

Бошини қўлга олиб ўйлар. Бир оздан сўнг Родубиби келар.

Роду (*Дилнавознинг ҳолини кўргач, ўйлар*). Бояқиши қиз! Янгигина очилған қайғу чечаги!... Ёвуз Ўкунар бу ўксизни⁴⁰ ўз юртидан кетурмиш. Кимсасиз қиз уч ойдир ўзи тутқун, номуси қўрқувда... (*Сўйлар.*) Дилнавоз, қизим! Бунда нешлаб турасан?

Дилнавоз. Ҳеч...

Роду. Сенинг учун эзгу бир туш кўрдим, қизим!

Дилнавоз. Меним учун эзгулик туш-да!

Роду. Тингламайсанми қизим? (*Дилнавоз жим турур.*) Тушда кўрдим: шу боғчанинг мана шу ёқдағи арғувон оғочининг остида ўтиргансен. Шу кунги каби кучли қайғунг бор. Қарасам, бир сариқ илон охсум⁴¹ бўлди. Сенга сорилмоқ⁴² истади. Катта бир илон эди. Ўлдумракка кучим етмади. Қанча илон дуосин билсам, ҳаммасин ўқуб дам солдим, бўлмади... Худди шу паллада юқоридан қизғин бир товуш эшитдим. Қарасам, уч лочин яшиндек келиб турадир. Лочинлар илоннинг кўзларин ўйдилар. Сени кутқариб, кўтариб кетдилар.

Дилнавоз. Она... мени кутқарғучи лочин ўлумдир.

Роду. Ўлум бир дерлар. Мен уч лочин кўрдим. (*Дилнавоз жим турар. Ташқаридан оёқ товуши келар.*) Мана, сариқ илон келди. (*Дилнавоз қалин қайғу остинда эзилғанлигини кўрсатадурған оғир бир юриш билан иккинчи уйга ки-*

rap. Родубиби унга мунгли-мунгли қарагандан кейин, сўйлар.)

Шу ўқсизнинг-да қутулиш кунини кўрсам.

Ўкунар икки англиз юзбоши билан кирар. Юзбошилардан бири Пўнтар, бири Порлинсун. Родубиби Пўнтарга бош эгиб турар.

Ў к у н а р (келганларга). Буюрингиз, ўтирайлик. (*Шапкаларини қўйиб, мосо теграсинда ўтурурлар. Роду чиқар.)* Хуш келдингиз.

Юзбошилар . Эсон бўлингиз.

П о р л и н с у н . Мингбоши ҳазратлари. Боғчадағи қарғаларнинг тебранишлари кун сайин қўпайиб борадир. Булар нечун? Чораси нима?

Ўкунар . Нечунлиги билгили. Биз нима қилсак-да, ҳиндустонлилар бизга ишонмайлар. Ишқилиб, бизни бу ўлкадан қувмоқ истайлар. Шу тилакка эришмак учун шу кунги ҳолларни ярарлиқ топғанфа ўхшайлар.

П о р л и н с у н . Қандай ҳоллар?

Ўкунар . Ялпи уруш, Олмониянинг енгилмай турushi, Туркиянинг Олмонияга қўшилғани, Ҳиндустонга келган Олмон агентлари...

П о р л и н с у н . Чораси?!

Ўкунар . Раҳмсиз кураш. Бундан бошқа чора йўқ.

П ў н т а р . Мингбоши ҳазратлари! Айнуқса, шул олмон агентлари кенгайиб боралар. Юз мингларча қўзғатфу битиклари⁴³ тарқаталар. Бунинг йўлини тўса билмасак, иш ёмон.

Ўкунар . Юзбоши! Бор кучимиз билан тиришмак ҳам ҳар биримизнинг вазифамиздир. Англизлигимизни қўлдан бермайин, тўзим билан, чидам билан тебранайлик.

П о р л и н с у н . Албатта... албатта. Шундай этмак керак, мингбоши ҳазратлари! Қўзғатув битиги тарқатувчи кишиларнинг яшурун ўқлари бордир. Шуни топмоқ керак эди.

Ўкунар . Унинг учун иш кўрулди.

П ў н т а р . Ип учи топилдими?

Ўкунар . Топилди.

П о р л и н с у н (*шошқин.*) Топилдими?! Қандай?!

П ў н т а р . Излари топилдими? Тутилдиларми?!

Ўкунар . Излари топилди, ўзлари тутилмоқда.

П о р л и н с у н . Шайтонларни туб томирлари билан курутмоқ керак.

Ўкунар . Қарангиз, қандай бўлди. Бундан ўн кун бурун, эсингизда бордир шаҳарда қўзғатфу битиги тарқатдилар.

Порлинсун. }
Пўнтар. } Бор, бор... биламиз.

Ўкунар. Бизга келган хабарларга кўра, шулар тарқалған кўчаларнинг биринда тонг отардан бурун бир йигит кўрилган. Қора бурутли⁴⁴, калтагина бир йигит.

Юзбошилар эснаб қўярлар.

Порлинсун. Хўш?

Ўкунар. Икки кун бурун Лондон банкасининг боғчаси ёнинда қора бурутли бир йигитнинг икки ишончсиз киши билан гаплаша турғани кўруяган.

Пўнтар (ўрундингини илгари судрагандек бўлуб). Хўш!

Ўкунар. Шаҳримизда «Дуюхонаи исломия» деган бир эмлоқ бор, ҳар кимга оқчасиз «эм» беради. Энг сўнг тунов куни шул қора бурутли калта йигитнинг шул эмлоқға киргани кўрилган. Мен мана шул эмлоқни босарға кишилар юбордим.

Пўнтар. Мингбоши ҳазратлари! Йигитни қўйиб, эмлоқни босмоқ не учун эди?

Ўкунар. Эмлоқдан кейин кўб йигит тутармиз.

Пўнтар. Онглай олмадим, мингбоши ҳазратлари!

Ўкунар. Биз кўбдан бери шул эмлоқға ишончсизлик билан қарар эдик. Шунча катта бир эмлоқ очиб текин эм бермак, ўзи қизиқ эди.

Пўнтар. У эмлоқ эзгу бир тилак билан очилғанмумкин?

Ўкунар. Кўб ишлар борким, бошда эзгу бир тилак билан бўлғандек кўринадир, ахтара бергандан, тагиндан кўб ёмонлиқлар чиқиб қоладир.

Порлинсун. Тўғри.

Ўкунар. Сўнг кунларда ҳинд газетлари бу эмлоқ тўғрисида кўб маҳтаб ёздилар. Маҳташлари орасинда туманли неча маъноли сўзлар ҳам бор эди. «Мусофири оға»⁴⁵ газети бир сонинда «Мавлоно Нўймон» деган бир кишини шу эмлоқға қарши бўлғани учун сўқди.

Мавлоно Нўймон эса бизга билгили англиз дўстидир.

Порлинсун. А-ҳа...

Ўкунар. Мана шулар учун биз бу эмлоқнинг кетига тушган эдик. Ҳалиги йигитнинг шунга кирганин билгач, босарға қарор бердик.

Порлинсун. Тутдирдингизми?

Ўкунар. Кишиларимизни шу кечада юбордик. Яқинда бир хабар бўлса керак.

Порлинсун. Мингбоши ҳазратлари! Ҳиндли бегими-
ни нима қилдингиз? Ўртоқлаша олдингизми?!

Ўкунар. Уни қўй, дўстим! Бизнинг шумлиғимизга
қаранг! Бизга келганда, ҳинднинг қизлари ҳам ихтиолочи
бўлиб қолған.

Порлинсун. Хўш, қани бу киши ҳам ўзгаришчими?!

Ўкунар. Ўзгаришчи, қўзғолучи ҳаммаси!

Порлинсун. Нима қилди, қани?

Ўкунар. Уч ойдан бери тирмашаман. Жонимни олди,
сира бўйинсунмайдир.

Порлинсун. Нима дейдир?!

Ўкунар. Мени кўрдими, ўзгариб кетадир. Ночорлик-
га ҳуррият, мусовот, адолат, зулм, ёввойилиқ, маданият,
эл-юргиб каби қанча маъносиз сўзлар бўлса, ҳаммасини бир-
дан айтиб берадир.

Пўнтар. Маъносиз сўзларми дедингиз?!

Ўкунар. Албатта, бир ҳиндли оғзиндан чиққан бу
сўзларнинг маъносими бўлур?!

Порлинсун (*ўйлар*). Шу қизни шундан ола билсан...
(*Сўйлар*) Ўзлари қаерда?!

Ўкунар. Шунда, мана шу уйда. Чакрайми?

Порлинсун (*яширин бир севинч билан*). Ёмон бўлмас.

Шу паллада ташқаридан тўрт кишининг оёқ товуши эшлилур.

Ўкунар. Мана, бир хабар бўлди.

Порлинсун. Қизданми?

Ўкунар. Йўқ, жоним! Эмлоқдан.

Порлинсун. Ҳа... кечирасиз.

Эшик чертулур.

Ўкунар. Кел!

Бир англиз юзбоши кириб салом берар. Қўлинда бир боғлам қофоз
бор.

Ўкунар. Ҳормангиз, юзбоши! Неттингиз?!

Юзбоши. Буйруғингизни олғач, йўналдим. Ёнимда
ўттиз пўлис бор эди, эмлоқни айлантуруб олдим. Ўзим икки
киши билан ичкари кирдим. Ўн киши қўлимга тушди. Даф-
тар битикларини бир қопға солиб сургучладим. Яшурун бир
сандуқда мана шу ёзувлар бор экан, буларни олиб келдим.

Ўкунар. Ўн киши кимлар экан?

Юзбоши. Бештаси эмлоқда ишлаб турганлар. Бирта-
си иш бошқарғучи Маҳмудхон. Тўрттаси ташқаридан кир-
ганлар.

Ўкунар. Қаерда булар?
Юзбоши. Шунда тайёр.

Ўкунар. Яшангиз, юзбоши. Маҳмудхондан бошқасини қамоқға юборингиз. Буюрингиз, айри-айри уйларга кўйсунлар. Маҳмудхонни бунга келтурингиз. Қофозларни шунга қўйиб кетингиз.

Юзбоши турар, қофозларни Ўкунарнинг олдига қўйиб чиқар.

Пўнтар. Ташқаридан келганларни ҳам қаматасизми?!

Ўкунар. Иш шулардан чиқар.

Порлинсун. Биз кетсак бўлурми?

Ўкунар. Қолсангиз-да бўлур.

Юзбоши Маҳмудхонни киргизар.

Ўкунар (*Маҳмудхонга катталик билан*). Сизнинг отингиз нима?!

Маҳмудхон. Маҳмуд.

Ўкунар. Қаерли?!

Маҳмудхон. Ҳиндли.

Ўкунар. Қайси шаҳардан дедим?!

Маҳмудхон. Амратсаардан.

Ўкунар. Лоҳўрга қачон келдингиз?!

Маҳмудхон. Уч йил бўлди.

Ўкунар. Бунда нешладингиз?!

Маҳмудхон. Шаҳар эмлоғинда ишладим.

Ўкунар. Ҳали сизни қайдан кетурдилар?!

Маҳмудхон (*кулимсаб*). Исломия эмлоғидан.

Ўкунар. Унда нима ишингиз бор эди.

Маҳмудхон. Олти ой бурун шаҳар эмлоғиндан чиқған эдим. Бир неча киши билан ўртоқлашиб, шу исломия эмлоғини очған эдим.

Ўкунар. Ўртоқларингиз кимлар?!

Маҳмудхон. Биз ўн киши эдик. Воис Рой ҳазратларининг ёрлиқлари билан бу эмлоқни очиб, ҳар кимга текин эм берса келдик. Ўртоқларимнинг отлари, эмлоқнинг тилаги, тарихи. Воис Рой ҳазратлари берган ёрлиқда ёзилған.

Ўкунар. Шу ёрлиқ қани?!

Маҳмудхон. Ёрлиқ эмлоқда.

Ўкунар. Элга текин эм берса эдингизми?

Маҳмудхон. Ҳа...

Ўкунар. Эмни Оврупадан текинми олар эдингиз?

Маҳмудхон. Биз Оврупадан эм истаганлардан эмасмиз.

Ўкунар. Қайдан олар эдингиз?!

Маҳмудхон. Бизнинг бутун нарсаларимиз Ҳиндустондан чиқадир. Бизнинг бутун ишончимиз Ҳиндустондан дир. Бизча Ҳиндустон ўз бошли, айрича бир дунёдир. Бунда яшағанларнинг бутун керакликлари ўзинда топиладир. Шундан олиш керак.

Икки юзбоши бир-бирига қараплар.

Ўкунар (*кулимсаб*). Бўш хаёлчилар...

Маҳмудхон. Сўзимиз хаёл-да эмас, бўш-да эмас. Бу кун икки кўзи бўлған ҳар ким кўрадирким, Ҳиндустон бу дунё боғчаси, ўзинда бўлғанларнифина эмас, ўзиндан мингларча тош узоқда турғанларни ҳам яшатмоқдадир.

Ўкунар. Сўзни узатди⁴⁶ бу... (*Юзбошиға*.) Буни элтиб қамангиз, сўров чоғинда истаганча сайраб берар.

Юзбоши Маҳмудхонни олиб чиқар.

Порлинсун. На тетик ҳариф⁴⁷ экан бу?

Пўнтар. Тили тамуғ алангасиндан дунё ёқмоқчи! Тўғриси, мен ҳуркмак истадим.

Ўкунар. Бизнинг кучимиз бор, яроғимиз⁴⁸ бор, оқчамиз бор, билимимиз бор. Бизда борлар бунларда йўқ, бунларда йўқлар бизда бор. Шунинг учун бунлардан қўрқмаймиз, ҳуркмаймиз, истаганларини-да бермаймиз.

Пўнтар. Бироқ буларда юрак ёнгини бор экан.

Ўкунар. Юрак ёнгинларини тўплар билан, бўмбалар билан ўчирамиз.

Пўнтар (*ўйлар*). Бўмба билан, тўп билан ёнгинми ўчирамиз?! (*Сўйлар*). Нима бўлса ҳам бўш турмаслик керак-да.

Ўкунар. Албатта!

Юзбошилар кетарға тайёрланиб қарашурлар.

Пўнтар (*қўйуб*). Хайр, эмди.

Порлинсун-да қўпар.

Ўкунар (*қўйуб*). Кетасизми, орқадошлар?!

Кўл беришалар.

Порлинсун. Пўнтар. Кетайлик, энди. (*Айрилғандар*.) Яхши кечा.

Ўкунар. Тинч кечা.

Юзбошилар кетарлар. Эмлоқдан келтурулган қоғозларни шкафга кўйуб, ўз еринда ўтуур.

Ўкунар (ёлғиз). Бизниг юзбоши Порлинсуннің бир дардими бор?! Бир нарсани йўқотғонға ўхшайдир. «Қиз қани?», «чақирсангиз ёмон бўлмас»лари (*чингироқни босиб*) кўбда жонсиз эмас.

Родубиби келиб, бош эгар.

Ўкунар. Дилнавоз бегим борми?

Роду. Бор, соҳиб!

Ўкунар. Ухладими?

Роду. Йўқ, соҳиб!

Ўкунар. Юбор шуни!

Родубиби бош эгиб чиқар.

Бу қиз-да тангрининг балоси! Кўнмайдирми, кўнмайдир! Нима қилсанг, бўш. Алдадим... қўрқитдим... сўқдим... ялиндим — бўш. Шу кеча ишни битирмак керак.

Дилнавоз кирав, қайгу остинда эзилиб, оғир-оғир юрар. Дераза ёниндағи ўриндуқға бориб ўтуур. Ўкунар қилични бўйнидан чиқарив, ёниндағи ўриндуқға қўяр экан, сўйлар.

Яқинроқ келингиз!

Дилнавоз. Нима дейсиз менга?!

Ўкунар. Яқинроқ келингиз, дейман.

Дилнавоз. Мени нечун чақирдингиз?!

Ўкунар. Яқинроқ ўтурингиз, сўзим бор.

Дилнавоз. Уч ойдир, ҳар кеча сўзим бор, деб чақирасиз. Қийнамоқдан бошқа бир ишингиз йўқ. Ортиқ етар. Сизникини мен, меникини сиз эшитдик. Ҳеч бириннинг унуми йўқ.

Ўкунар. Уни мен-да биламан.

Дилнавоз. Билсангиз, ортиқ гапурмангиз!

Ўкунар. Бу кеча сўнг сўзимни айтаман.

Дилнавоз. Бўш сўзнинг сўнгги бўлмас.

Ўкунар. Тинглангиз. Қаршунгизда Буюк Британия давлатининг катта бир кишиси ўтурадир...

Дилнавоз. Эски ҳаммол, эски тос!

Ўкунар. Шу ўлканинг энг катта кишилари мен билан бир йўла кўрушганлари учун ойларча маҳтаниб юралар. Беш йилдир, Лоҳурнинг пўлис қўмиссари бўлиб турбмен. Бу кунгача истаганимни йиглатиб, истаганимни кулдира билдим. Мен сени суйған бўлмаса эдим, ишингни бунча узатмас эдим. Биринчи кечада ё бўйсундирадим ё бошингни кесар эдим, буларни ўзинг яхши биласан. (*Дилнавоздан жавоб кутубхона*.)

Менга бўйинсунмай турибсен. Ўзингга яхши бўлmas. Бу кун сени қамоқда чурутмак, сургун этмак, ўлдирмак-да кўлимдан келадир. Шунларними истайсан? (*Бир оз тинар, Дилнавозни жим кўргач, яна сўйлар.*) Сен онгсиз бир қиз эмассан. Менга ўртоқ бўлиб яшамоқни истамаслигинг тентакликдир. Кел, яқинроқ кел. (*Дилнавоздан бир сўз, бир тебра-ниш кўрмагач, ериндан туриб унга тўғри юрар.*) Сиз онгли бир қиз эрурсиз. Яхши-ёмонни онгларсиз. (*Дилнавозга яқинлашгач, у-да ериндан туриб, аччиғидан, мегизи сал сарғай-ган, титраб турадир.*) Келингиз, шунда ўтурайлик. (*Кўлини тутмоқ истар.*)

Д и л на в о з (*ўзини йўқотған каби қўлини қаттиғ тортиб, қичқирап*). Йўқ...

Ўкунап сесканиб, ўзини орқаға ташлар. Аччиғланиб Дилнавозни ўмузидан⁴⁹ тутиб итариб юборур. Дилнавоз Ўтурған ўрундуқ остига келиб тушар. Яна бот қўпар, ўз ўриндуғи сари юрар.

Ў к у н а р . Тентак қиз, тентак! Бу нима иш?! (*Тўппончасини чиқариб мосо устина қўяр.*) Бу кеча ё мен, ё шу! Онгладингми?!

Д и л на в о з (*ўз ерига ўтуруб*). Чумчуқдан кўрққан тарик экмас. Ўлимдан кўрқса эдим, уч ой сен билан талашмас эдим.

Ў к у н а р (*Дилнавоз сари юриб*). Бу ерга ўтур, дедим сенга.

Д и л на в о з . Дедим сенга, ўтурмам!

Ў к у н а р (*Дилнавознинг елкасиндан тутиб*). Ўтқизмоқ кўлимдан келмасми?

Итариб юборур. Дилнавоз бурунги ерга йиқилур, яна туур.

Д и л на в о з . Нима истайсан мендан, йиртғуч ҳайвон! (*Ўз ерига бориб ўтурур.*)

Ў к у н а р (*тўппончасини олиб*). Шундайми?!

Д и л на в о з (*ўйлар*). Аччиғини келтирай, ўлдурсун-да, қутулай. (*Сўйлар.*) Номусинг бўлса, ур! Бир англиз мингбоши ҳайвон деб, менга қараб турубдир, ўли!..

Ўкунарнинг қони бузулур. Юзи қўрқинчли бўлур. Тўппончасини Дилнавозга тўғри қиласар. Бўшата ёзар. Бирдан қўлини тортар. Тўппончасини мосоға қўяр...

Ў к у н а р . Кулайфина ўлиб қутулмоқни истайсан. Йўқ, у деганинг бўлmas. Тўхта, мен сенга кўрсатайин! (*Сўзни битирмасдан электрикнинг биттасини ўчуруб, уйни ярим қоронгу қиласар.*) Мана ўйинни кўр энди! (*Чингироқни босар.*)

Родубиби киар.

Ўкунар (*Rodugra*). Бу кеча маним ишим бор, ҳеч ким билан кўриша олмаймен. Қопучига сўйла, кимсани ичкари қўймасун.

Роду (бош эгиг). Хўб, соҳиб!

Ўкунар. Менга арақ кетур!

Роду. Хўб, соҳиб! (Бош эгиг, кетар.)

Ўкунар. (*Dilnavoz sari yuri*). Ҳукуматга қаршу ишлаб турганингни билатуруб, сени қамоқға юбормадим. Ўз уйимда сақладим. Сен-да ўзингнинг ким эканингни унуддинг. Менга катталик қила бошладинг. Гапур, ҳукуматга қаршу ишлашган йўлдошларинг кимлар?!

Дилнавоз. Бутун ҳиндлилар!

Ўкунар. Бутун ҳиндлиларми?!

Дилнавоз. Албатта, сендеқ аҳмоқ, виждонсиз кишилари бўлған бир ҳукуматга ҳиндлилар нари турсун, бутун дунё қаршудир.

Ўкунар (тутмоқчи бўлиб). Сўзнинг устини ёпма.

Дилнавоз (ирғиб туриб қичқирап). Йўқол! (*Ўкунар сезканур*.) Эр бўлсанг, тўппонча билан кел.

Ўкунар. Тўппончам, милтигим, тўпим, бўймаларимда бор.

Дилнавоз. Бор, шунларни келтур. (*Ўтуруб, бошини кўллари орасига олиб турар*)

Ўкунар (юмшоқча). Дилнавоз! Ўзингга ачингин.

Шу паллада бошдан-оёқгача қоп-қора кийинган уч ниқобли кириб, ўкунарнинг кетида туралар. Кўлларинда ханжарлари бор.

(*Ўкунар сезмасдан Дилнавозга гапура берар*.) Мени тингла, кўтар бошингни. (*Жавоб кутар*.) Шундайми? Менга қарамайсенми?! (*Жавоб кутар*.) Энди ўлимга та...йўрлан...

«Тайёрлан» сўзи оғзинда экан, тўппончасини олмоқ учун қайрилғач, ҳалиги ниқоблилар ханжарларини кўкрагига тўғри тутарлар. Ўкунар сўзини битирмасдан, сесканиб кетар. Унинг сесканганидан Дилнавоз бошини кўтарур.

Ўкунар (қўрқув аралаш). Ким?!

Биринчи ниқобли (қўрқинчли товуш билан). Ўлум.

Дилнавоз. Оҳ, қутулдим!

Ўкунар. Нима истайсиз?!

Иккинчи ниқобли. Қон!

Ўкунар тўппончасини олмоқ учун, Родуни чақирмоқ учун тебраниб кўрар, ниқоблилар қўймаслар.

Учинчи ниқобли! Мингбоши ҳазратлари! Ўлум кучоfigа тушгач, тебранмасангиз-да бўлур!

Ўкунар. Сиз ким?!

Биринчи ниқобли (*қўрқинчли товуш билан*). Бир йўла айтдим: ўлум!

Ўкунар. Нима истайсиз?

Иккинчи ниқобли. Иккинчи йўла айтаман: қон!

Ўкунар. Нечук қон?!

Учинчи ниқобли. Золим қони!

Ўкунар. Оҳ... ўғрилар... хоинлар!..

Иккинчи ниқобли. Биз ўғри эмас!

Ўкунар. Бу ерга кимдан сўраб кирдингиз?!

Учинчи ниқобли. Сиз кимдан сўраб бизнинг ўлкамизга кирдингиз?!

Иккинчи ниқобли. Бу қизнинг қишлоғига сизни ким чақирған эди?!

Учинчи ниқобли. Кимдан сўраб, буни қочирдингиз?!

Иккинчи ниқобли. Ўғри сизга дерлар!

Учинчи ниқобли. Сизга хоин дерлар!

Ўкунар. Тилагингиз нима? Сўйлангиз!

Иккинчи ниқобли. Қонингиз!

Учинчи ниқобли. Бошингиз!

Ўкунар. Оҳ... ёввойилар. Инсон қони, инсон боши истайлар.

Биринчи ниқобли (*ёввойи бир кулиш билан*). Йўқ... золим қони истаймиз!

Дилнавоз (*ўйлар*). Бу товуш?! Бу менга таниш?!

Иккинчи ниқобли. Сизнинг қиличингиз билан тўкилганлар булоқ суви эмас, инсон қони эди. Сўровсиз қолсунми?

Учинчи ниқобли. Сизнинг буйруфингиз билан кесилганлар бузов боши эмас, инсон калласи эди. Ўчи олинмасунми?! Сўзни узатмайлиқ. Бизни тинглангиз!

Ўкунар (*бир оз тинчланиб*). Буюрингиз, сўйлангиз, нима истасангиз, берайин.

Учинчи ниқобли. Сизнинг буйруфингиз билан бу кун «Исломия эмлоди»да тинтуб бўлған, шундан келтурган қофозлар, ёзувларни сизга топширдилар...

Ўкунар. Менга топшурмадилар.

Учинчи ниқобли. Ёлғон чоғи эмас, шул қофозларни бизга топшурингиз.

Ўкунар. Қоғозлар менда эмас, пўлис бошқармасига юбордим.

Учинчи ниқобли. Бермайсизми?!

Ўкунар (ялиниб). Бўлмаса, нимани берай?!

Биринчи ниқобли (*қўрқинчли товуш билан иккинчи ниқоблига*). Бажар ишни!

Иккинчи ниқобли ханжарни кўтариб, Ўкунарга солар.

Ўкунар (ханжар учи ўмизига тегар-тегмас). Тўхтангиз, топиб берайин.

Иккинчи ниқобли ўз қўлини сақлар.

Қоғозлар мана шу шкафдадир, очиб олингиз.

Биринчи ниқобли шкафдан қоғозларни олар.

Шкафнинг бир четида мана шу сандуқнинг очгучлари бор. Олингиз, шу сандуқни очиб, олтунларимни ҳам олингиз, мени ўлдирмангиз.

Учинчи ниқобли. Инқилобчилик, бошқа нарса, олтун ўғрулиқ бошқа нарсадир.

Биринчи ниқобли. Меним ишим битди. Сиз ҳам, бунинг ишини битирингиз!

Ўкунар (ялиниб). Менга тегмангиз. Нима десангиз, берайин.

Иккинчи ниқобли ханжар билан урап. Ўкунар «воҳ» деб йиқулур.

Жони чиқар. Учинчи ниқобли унинг бошини кесмак учун тиришар. Дилнавоз хуркуб қўпар. Шу паллада Родубиби бир патнусда бир шиша арақ билан румка олиб киар. Кўзи буларга тушгач, «оҳ» деб қичқирип. Патнус қўлидан тушар. Биринчи ниқобли ханжар билан Родуга югурап. Дилнавоз орага киар, Родуни қучоқлар.

Дилнавоз. Йўқ, бунга тегмангиз, бу ҳиндлидир.

Биринчи ниқобли (*ўзининг туб товуши билан*). Ундей бўлса, юрингиз, уни ҳам олиб борайлиқ. (*Юзини очар*.)

Дилнавоз. Оҳ... Раҳимбаҳш. Сенмисен?! (*Раҳимбаҳшнинг қучогига отилур*. Бошини унинг кўкраги узра қўяр.)

Раҳимбаҳш (*Биринчи ниқобли*). Кел малак... юрагими ни тингла!

Родубиби (*эсини йўқотар*). Хи-хи-хи...xo-xo-xo... мана-мана, хи-хи-хи...

Бариси обдираб, унга қарайлар.

Лочин, лочин...Хо-хо-хо... Қоч, қоч, соҳиб, қоч... Мана, мана, мана қоч! (*Қўл, оғиз, кўзи билан имлаб турар*.)

Дилнавоз. Эсиз! Эсинй йўқотди. (*Келиб Родуни тумар.*) Она... нима бўлди сенга? Мен билан кетасанми?

Роду. Лочин, лочин... қоч, соҳиб... Мана, мана, мана...

Дилнавоз. Меним тутқунликда онам эдинг сен. (*Манглайиндан ўпар.*)

Роду ҳеч биттасини сезмасдан, маъносиз сўзларини айта берар.

Раҳимбахш (*Дилнавоз қўлини олиб*). Жоним, мала-гим! Бундай ишлар қурбонсиз бўлмас, ҳайда, кетайлик.

Дилнавоз (*Раҳимбахшға эргашиб, Родудан бир одим узоқлашғач, яна турар. Родуға қараб сўйлар*). Моможоним!

Роду кўк сари қараб имлаб, жилмайиб турар.

Мен билан юрмадинг, менга ҳақларингни ҳалол эт! Оҳ... сен эсингни йўқотдинг, қамоқдан чиқфандек бўлдинг. «Менлик», «сенлик», «ҳақ», «ҳалол» деган чанбарлардан қутулдинг. Сен чин эркли бўлдинг эмди. Бироқ мен... (*Яна Родунинг манглайини ўпгандан кейин Раҳимбахшининг қўймаслиги билан чиқар*.)

Родудан бошқалари-да чиқарлар. Парда Родунинг ратсиз⁵⁰ кулушлари орасинда тушар.

ТЎРТИНЧИ ПАРДА

Кундуз. Гангар тогинда бир мафора⁵¹. Тепасидаги тор тунгликдан ёруғлиқ оладир. Мафоранинг сўл пучмогиндағи тор бир айланма билан таш-қарига чиқадир. Мафоранинг бир ёғида кичкина бир мосо, бирда ўрундиқ қўйулған. Девор остинда ясама оқчалар билан қўзғатғу битик терилган. Қаршу ёқда еттита ўн биротар англиз милтиқлар қаторланған, бир чеккада ўқ садоқлари тартибсизча турадир. Унларнинг нари ёқинда ичинда тўрт бўймба қўйулған бир ёғоч кути, кути узра уч-тўрт қоп қатланиб қўйулған. Раҳимбахш мосо бошинда ёзиб турадир. Дилнавоз емак пиширадир. Махмудхон билан уч ишчи битиклар ҳам ясама оқчаларни боғлаб, ратлаб туралар. Бадринат соҳиб тор йўл оғзинда узаниб ётған.

Биринчи ишчи. Дилнавоз хоним, ош қачон?

Дилнавоз. Соат неча?

Иккинчи ишчи (*билак соатига қараб*). Ўн икки.

Дилнавоз. Яна икки соат бор. Шошмангиз.

Биринчи ишчи. Оч қолдик-ку.

Иккинчи ишчи. Сенинг қурсоғинг тегирмонмидир, бунча оч қоласан?!

Биринчи ишчи. Шамолми едим?!

Бадринат. Мен жуда ишдан чиқдим.

Иккинчи ишчи. Сиз-дами оч қолдингиз?!

Бадринат. Очлиқ ҳам гапми? Ўлдим! Эшик тагинда турубмен? Ел эсиб ўтадир. Кишининг қурсоғи кўб ишлайдир.

Биринчи ишчи (иккинчига). Бу кишининг-да курсоғи тегирмонми?

Иккинчи ишчи. Албатта ҳамда ел тегирмони! (*Кулалар*)

Дилнавоз. Бир соатдан бурун кимсага ош йўқ.

Бадринат. Дилнавоз хоним! Сиз қозон бошинда турибсиз...

Иккинчи ишчи. Қозон хони... қозон хони. (*Кулалар*)

Бадринат. Истаганда олиб ейсиз. Оч ҳолини тўқ билмас.

Биринчи ишчи. Бу орада оч қолмаған киши Раҳимбахш соҳиб калласини тушуруб ёзгани-ёзган.

Иккинчи ишчи. Ёзув ёзмоқ, қорин тўйдурадир, биласанми?!

Дилнавоз. Шундайми? Кўб яхши қозон-тобоқни йиғиштурамиз, оч қолғанга қофоз-қалам берамиз, ёзув ёзсун.

Иккинчи ишчи. Мен ундан парҳез.

Дилнавоз. Нечун?!

Иккинчи ишчи. Дўйқтур буйурған.

Раҳимбахш. Мен-да кўб тўқ эмасмен.

Биринчи ишчи. Жим турибсиз-ку!

Раҳимбахш. Нима қилай? Меним гапим билан емак бот пишарми? Сиз тор кўнгули кишилар. Гапурмай тураломайсиз. Гапура-гапура, ўзингизни-да, Дилнавозни-да ишдан қолдирасиз.

Дилнавоз. Кечирасен, ўртоқ, мен ишдан қолмадим.

Учинчи ишчи. Мен зулмга қаршу ишлаймен, бу йўлда очлиқдан ўлсам-да майли.

Биринчи ишчи. Яша, Гулдодхон, афғонлигингни кўрсат.

Бадринат. Афғонлар — ботур кишилар. Англизларнинг бир қилиғи бор: англиз бўлмаған ҳар ким билан кўрушганда, буюк бир катталик билан гапуралар, кўб сўзига жавоб-да бермайлар. Бироқ бир афғонни кўргач, ялинурға мажбур бўлалар.

Раҳимбахш. Дилнавоз хонимни Ўқунардан қутқарғанимиз кеча Ўқунар уйидан чиқиб, Маҳмудхонларни кут-

қарғали борганимизда Гулдодхоннинг кўрсатган ботурлиқлари эсдан чиқғуси ишлардан эмасдир. Буюк қаҳрамонлиқ қилди.

Бадринат. Яшасун! Чиндан-да буюк иш кўрсатган экан.

Биринчи ишчи. Бу афлонлар ўзларини «Бани Истроил» болалари⁵² дейлар, тўғрими?

Учинчи ишчи. Ҳа, биз бани Истроил.

Иккинчи ишчи. Йўқ, жоним, тўғри эмас. Жуҳуд боласи бўлғанда, бир оз кўрқоқ бўлар эдилар?

Учинчи ишчи. Бу тўғрида ҳадис бор.

Бадринат. Буни Раҳимбахш соҳибдан сўрайлиқ.

Учинчи ишчи. Кўб яхши, айтсанлар.

Раҳимбахш. Бир кўб афлон тарихларинда афлонларни бани Истроил деб кўрсатилган. Бу тўғрида тонуқлар⁵³ ҳам кетурилган.

Учинчи ишчи. Ҳа... тонуқларимиз кўб.

Биринчи ишчи. Ниндай тонуқлари бор?

Раҳимбахш. Биринчи тонуқлари шул ҳадис, иккинчи тонуқлари «тайласан» деган лунгидек бир кийимлари. Айталарким, бани Истроилда ҳам шу тайласан бор эмиш. Учинчи тонуқлари соч қўйиш экан, тоғ орасиндағи афлонлар жуҳудларча соч қўяр эканлар. Менимча, бу тонуқлари бутунлай чурук.

Учинчи ишчи. Нега?!

Раҳимбахш. Негаким, бундай тарихий буюк сўровларга ҳадис билан жавоб бериб бўлмайдир. «Тайласан» деган кийимлари эски юоноларда ҳам бор эди. Бунинг Юонондан Эрон орқали Афлонга ўтганилиги узоқ эмасдир. Соч қўйишлари эса Эронда ҳам бор.

Бундан бошқа тарих билими Фаластиндан Афлонистонга бир кўчиш ё кўчдуруш бўлғанини кўрсатмайдир. Менга қолса, бу тугунни ешмак учун, икки йўл бор. Бири — ер остини қазиб, очиқ излар, белгилар изламак. Иккинчиси — афлон тили билан жуҳуд тили орасинда бир яқинлик ахтармоқ. Менимча, афлон тили билан жуҳуд тили орасинда бир яқинлик йўқфа ўхшайдир. Бироқ бу тўғрида узилкесил бир нарса айтмак меним ишим эмас, тиллар билимiga уста кишиларнинг ишидир.

Учинчи ишчи. Майли, бу ишлар бўлғанча, биз жуҳуд боласи бўлуб қолармиз.

Иккинчи ишчи. Майли, нима бўлсанг бўл, бироқ ишла, тириш.

Учинчи ишчи. Тиришмак истамаса эдик, шаҳардан, қишлоқдан узоклашиб, тоғлар, мағоралар орасинда бундай ишлаб турар эдикми?

Бадринат. Яша, афғон!

Иккинчи ишчи. Яша, жуҳуд боласи.

Кулалар. Шу паллада тор йўлдан хуштак товуши эштилар, ҳаммалири обдираб қарайлар.

Раҳимбахш (ёзгични қўйиб). Орқадошлар, қоровулимиз қора кўрди. Турунгиз... яроқланайлик.

Ҳаммалари туруб, ўн биротарларини олиб, ўқ уяларини кўруб, тайёрланурлар.

Бадринат. Ўз кишиларимиздан бўлса керак.

Раҳимбахш. Шундай бўлса керак.

Биринчи ишчи. Майли, биз тайёр. Таниш бўлса — салом, ёв бўлса — ўқ, кела берсун...

Раҳимбахш (биринчи ишчига). Орқадош! Бўмбаларни чиқариб қўйингиз.

Биринчи ишчи ёғоч кутидан бўмба чиқариб мосо узра қўяр. Шу чоғда милтиқ, садоқ⁵⁴, тўппонча, дурбин билан яроқланган қоровул кирад.

Раҳимбахш. Ким экан?

Қоровул. Ўзимиздан экан, соҳиб!

Бадринат. Ўрон⁵⁵ бердими?

Қоровул. Берди. Чилон ёғочининг остиға келгач, бироз турди. Ўнг қўлини икки йўла кўтарди.

Раҳимбахш. Сизда чиқиб ўрон берингиз, келсун.

Қоровул чиқар.

Бадринат. Ҳайдангиз, ишларимизни кўра берайлик. Ҳали бизга яхши хабарлар келса керак.

Ҳаммаси бурунги ўз ишиға ўтуур.

Биринчи ишчи. Яхшими, ёмонми, нима бўлса, хабар бўлсун. Юртдағи йўлдошларимизнинг ҳолларини билib олайлик.

Раҳимбахш (Биринчи ишчига). Ўртоқ, бу бўмбаларни ерига қўйингиз.

Биринчи ишчи бўмбаларни қутиға қўйиб, яна ўз еринда ўтуур.

Иккинчи ишчи. Дилнавоз хоним, ош пишдими?

Дилнавоз. Бироз турасиз.

Биринчи ишчи. Бу кунги эт қаттиғ экан, бот⁵⁶ пишмаса керак.

Иккинчи ишчи. Жоним! Ош бўлғанда ҳам ҳалига-
ча пишар эди.

Дилнавоз. Келган кишининг гапларини эшитмага-
нимча, меним томоғимдан нарса ўтмайдир.

Иккинчи ишчи. Мен ҳам шундай.

Коровул кирап.

Раҳимбахш. Келдими?

Коровул. Келди. Бир хотун экан.

Раҳимбахш. Келсун.

Коровул кўли билан йўл кўрсатгач, бош-оёқ яланг, қора йиртиқ
кўйлакли, чирмашиқ тўзонли сочли 45 яшар бир хотун кўлида эгри-
буғри бир таёқ ту tub кирап, бош эгар.

Раҳимбахш. Қаердан келасиз?!

Хотун. Ҳиндустондан.

Раҳимбахш. Қаерга?

Хотун. Ҳиндустонга.

Раҳимбахш. Отингиз?!

Хотун. Бўмба. (*Кимсага билдиrmайин, мағоранинг ҳар
ёқиға қарар.*)

Раҳимбахш. Хуш келдингиз!

Дилнавоз ишончсизча қараб туар.

Бадринат. Хўш, гапирингиз, қани! Нима иш, нима
хабар билан келдингиз?

Хотун. Зайд соҳибни кўргали келдим.

Бадринат (*Раҳимбахши кўрсатиб*). Мана Зайд со-
ҳиб.

Хотун (*Раҳимбахшга бош эгиб*). Мени Пешовардан
наввоб Муҳаммад Ҳусайнхон соҳиб Баҳодур юбордилар.

Раҳимбахш. Кўб яхши. Хон Баҳодур соҳибининг ҳол-
лари қалай?

Хотун. Яхши. Сизларга салом айтдилар.

Раҳимбахш. Эсон бўлғайлар, нима буюрдилар.

Хотун. Дедиларким, биз Пешоварда апрел бошла-
ринда ҳукуматга қаршу чиқиш ясармиз. Шунинг учун тайёр-
лиғимиз бор. Бўмбайда Анри бил Мистар Жаноҳ соҳиб, Ло-
ҳўрда Миён Фозил Ҳасан соҳиб, Аллоҳободда Анри бил
Сайд Ризо Али соҳиб, Алиқадада Хўжа Абдул Мажид
соҳиб, Лоҳўрда Мистар Мазҳар ул-Ҳақ соҳиб, Калкуттада
Фазл ул-Ҳақ соҳиблар ҳам шул кунларда ялпи чиқиш учун
қўмитадан буйруқлар олғанлар.

Раҳимбахш. Бизга ҳам бу тўғрида хабар бор.

Хотуннинг кўзлари шодлиқдан яширунча ўйнар.

Хотун. Пешоварда тарқатилган кўзғатғу битикларнинг Зайд отли бир киши томонидан тарқатилғанини ҳукумат тилчилари билгандар. Бир суратингизни ҳам қайдандир топғандар, сизни кўлга тушурмак учун бор кучлари билан тиришарлар.

Ҳаммалари эс қўярлар. Хотун ўз сўзларининг таъсирини онгламоқ учун бир оз тинар. Дилнавозда ишончсизлик.

Раҳимбахш (*совуққонли*). Хўш... сўнгра??!

Хотун. Хон Баҳодур соҳиб сиздан ўтиналарким, бир неча кун шаҳарларга сира яқинлашмайин юргайсиз. Бўлғудек эса, Бофистон томонга ўтиб-да қолгайсиз.

Дилнавознинг ўзини кучлаб сақлагани кўрунур.

Раҳимбахш. Бошқа?

Хотун. Босилган битиклардан менга бир оз бергайсиз.

Раҳимбахш (*Бадринатга*). Чиқингиз, «Ҳиндустон» деган янги битикчадан беш юзта берингиз.

Бадринат соҳиб саккиз бетлик кичкина битикчалардан беш боғлам олиб хотунга берар. Хотун қўлтуғидан бир қопчиқ чиқариб битикчаларни солар.

Раҳимбахш. Хон Баҳодур соҳибга салом айтингиз. Кўлларини ўпармен. Илгимдан келганча айтганларидек ишлармен.

Хотун (*қопчиқни кўтариб*). Хўб. Яхши қолингиз.

Раҳимбахш. Яхши борингиз.

Хотун мағоранинг ҳар ёнига яна бир йўла яшурунгина қарағандан кейин чиқмоқ истар.

Дилнавоз (*бирдан қайнаб кетар*). Тўхтангиз... Тўхта!..

Хотун (*қайрилиб*). Ким? Менми?

Дилнавоз. Ҳа, сен! Сен тилчи хотунсен!

Ҳаммалари обдираб қолурлар.

Хотун (*ясама бир обдираш билан*). Ким? Менми? Мени тилчими дединг?! Бу қандай сўз?!?

Дилнавоз. Сени дедим. Тилчисен!

Раҳимбахш (*ериндан турууб Дилнавозга яқинлашур*). Сенга нима бўлди, Дилнавоз?!

Дилнавоз (*ишчиларга*). Тутингиз буни! Бу тилчидир дейман, тутингиз буни!

Биринчи, учинчи ишчилар хотунни тутарлар.

Раҳимбахш. Нега тутдурасан буни?!

Дилнавоз. Бу тилчиидир, хукумат тилчисидир.

Раҳимбахш. Қаердан билдингиз?!

Дилнавоз. Оҳ... меним юрагим шундай кўрсатадир.
Тилчиидир бу!

Раҳимбахш. Юрак кўрсатиши билан бир кишини тутуб бўлмайдир. (*Ишчиларга*) Кўя берингиз!

Ишчилар қўймоқчи бўлғач.

Бадринат (*ишчиларга*). Тўхтангиз. (*Ишчилар яна тумарлар. Бадринат Раҳимбахшга*.) Кўрсатишларнинг энг тўғриси юрак кўрсатишидир...

Раҳимбахш (*сўзни кесиб*). Қайси бир қонун юрак кўрсатиш билан бир кишини тутдурадир?

Бадринат. Қонунларга қарамангиз. Улар бўш нарсалардир.

Раҳимбахш. Нима қилмоқчисиз?!

Бадринат. Мен айтаманким, Дилнавоз хоним бу кишига ишонмай экан, биз қисқафина бир сўров қиласлий. Бу хотун сўрашларимизга тўғри жавоб бера олса, кета берсун.

Хотун. Сиз кўб қизиқ кишилар экансиз. Англиздек катта бир давлатга қаршу ишлайсиз. Ҳиндустонни кутқармоқчи бўласиз. Ўз кишиларингиздан бири мени сизга юборган экан, менга ишонмайсиз. Сиз бу онг билан, бу мия билан қандай ишлай олурсиз?! Мендан нима сўрайсиз?! Ўронингизни бердим. Хон Баҳодурнинг сўзларини айтдим. Қайсиси тўғри чиқмади?! (*Раҳимбахшга*) Сиз айтингизчи, ўронингизни янглиш сўйладимми?

Раҳимбахш. Йўқ.

Хотун. Хон Баҳодурдан айтган сўзларим ёлғон чиқдими?!

Раҳимбахш. Йўқ.

Хотун. Яна мендан нима сўрайсиз?!

Бадринат. Бу мағорани сизга ким дарак берди?!

Хотун. Мени сизга ким юборган эса, шул дарак берди.

Бадринат. Ўзингиз қаердан?

Хотун. Пешовардан.

Бадринат. Қайси маҳалладан?

Раҳимбахш. Кўйингиз, Бадринат соҳиб! Бу ишимиз уятдир. Хон Баҳодур соҳиб эшитса, яхши бўлмас. Хон Баҳодур соҳиб бунга ишониб бизга юборибдир. Ўронни ўргатибдир. Яшурун сўзларни айтибдир. Ҳаммасини ўз қулоги-

миз билан эшитдик. (*Хотуннинг кўзларида шодлик.*) Сиз янадан «Қайси маҳалладансен?», деб турасиз, бу иш кулунчидир. (*Ишчиларга.*) Кўяберингиз!

Ишчилар хотунни қўябералар.

Хотун. Мен кетайми?

Раҳимбахш. Кетингиз. Хон Баҳодур соҳибга салом айтингиз.

Хотун чиқар.

Дилнавоз. Кетди. Кутулди. Яқинда бошимизға бир бало кетурур.

Раҳимбахш. Дилнавоз, ўтинамен шу қўрқоқлиқни ташла.

Бадринат. Ҳайдангиз, ошни сузингиз, оч қолдиқ. Бўлғани бўлди.

Биринчи ишчи. Жуда ўлдиқ, ошни сузингиз.

Дилнавоз. Хўб. (*Қозондаги қовурмани икки тобоқ, бир чаноқга суза бошлар.*)

Иккинчи ишчи (*суфрани ёзиб, нон қўйуб*). Қани келингиз!

Ҳаммалари суфра теграсинда ўтуурлар.

Дилнавоз (*учинчи ишчига*). Гулдодхон, бу бир чаноқ ошни қоровулга бериб келингиз.

Учинчи ишчи. Хўб. (*Чаноқни қозон бошидан олиб қоровулға чиқарур.*)

Дилнавоз ош тобоқларини суфра узра келтуруб қўяр. Ўзи ҳам ўтуур, учинчи ишчи ҳам келиб ўтуур, ея бошларлар.

Биринчи ишчи. Дилнавоз хоним, хотунни кўб қўрқитдингиз-да.

Иккинчи ишчи. Жонини чиқардилар.

Дилнавоз. Мен шунга ишонмадим. Шуни кўргач, кўнглим қораланди.

Раҳимбахш. Жоним! «Мен ишонмадим» деб, бир кишини тутмоқ тўғрими?

Дилнавоз. Меним ўғурсиз бир кўнглим бор. Бўлгуси ёмонлиқларни бурунроқ кўрадир. Буни ўзинг-да биласен.

Раҳимбахш. Бир нарса бўлмас. Тинчлан!

Дилнавоз. Кўрарсен.

Учинчи ишчи. Бир нарса бўлғанда, нима бўлур? Биз нимадан, нега қўрқамиз? Бу ишга киришган кун жонимиздан кечмаган эдикми?

Дилнавоз. Тузук. Жонимиздан кечган эдик. Бироқ кўл-оёқларимизни боғлаб, унларга берамиз демаган эдик.

Бадринат. Дилнавоз хоним! Кўб қайфурмангиз. Ҳукумат бизнинг изимизни топиб ҳалиги хотунни юборган бўлса, у хотунни тутуб тилим-тилим қўлмоқ ҳам унумсиздир. Изимиз топилғандан кейин унларнинг тилчи хотунлари бир эмас, ўн эмас, мингларча бор. Тутуб ўлдирмак билан битмас.

Ташқаридан қоровулнинг ҳуштак товуши келар.

Дилнавоз. Мана... айтганим чиқди!..

Ҳаммаси обдираб қарап.

Раҳимбахш. Шошма жоним, қоровул келсун.

Бадринат. Менга қолса, Дилнавозники тузук. Иш ёмонлашди. Турингиз, бунларни йиғиштуруб, бўмбаларни тайёрлангиз.

Ҳаммалари туриб, суфра, тобоқларни йиғиштуруб, кутидан бомбаларни чиқариб, мосоға қўярлар. Қоровул югуруб кирав.

Раҳимбахш. Нима гап?

Қоровул. Бизни босалар...

Бадринат. Орқадошлар, телба бўлмангиз, милтиқларимизни олиб садоқларимизни тоқайлиқ. Ташқари чиқиб, тор йўлнинг бошини тутайлиқ.

Ҳаммалари садоқларин, милтиқларин олурлар.

Раҳимбахш. Бўмбаларни-да биртадан олайлик. (*Маҳмудхон билан уч ишчи тўрт бўмбаларни слурлар.*) Ҳайдангиз, ташқарига! (*Ўзи илгари тушар, бошқалар унинг кетидан чиқарлар. Ташқаридан Раҳимбахшининг товуши келар.*) Яқинлашалар. Югурингиз. Ҳар ким ўз булжоринда⁵⁷ турсун.

Бир оз тинишдан сўнг милтиқ товушлари эшитилур. Милтиқ товушлари орасинда икки бўйма-да портлар. Сўнгра жимжит бўлур. Икки дақиқадан кейин юзбоши Порлинсун, олти пўлис ҳамда ҳалиги тилчи хотун, Дилнавоз билан Бадринат соҳибни тутқун қилиб мағораға киравлар. Тутқунларнинг кўллари боғланған.

Бадринат соҳиб оёғиндан яраланғани учун оқсар.

Порлинсун. Келингиз, ёғийлар! Бу ерда нима ишлай эдингиз?! (*Бир дафтарча очиб ёза бошлар.*)

Бадринат. Сўрамоқ ортуқ бир иш. Шу ердаги нарсаларнинг ўзи кўрсатадир.

Порлинсун. Йўлдошларингиз қани?

Бадринат. Ўлмаган бўлсалар, қочғандирлар.

Порлинсун. Неча киши эдилар?

Бадринат. Биздан бошқа икки киши.

Порлинсун. Шунча отишған шул түрт кишими эди?!
Бадринат. Шул түрт киши шунча отишған эди!

Порлинсун. (Дилнавозга қарагандан кейин, ўйлар.)

Ўкунарнинг уйинда кўрганимдан яхшиланмиш. (Сўйлар.)
Сенинг отинг нима?

Дилнавоз. Дилнавоз.

Порлинсун. Сен-да шунларданми?

Дилнавоз. Ҳа.

Порлинсун. Сизнинг бошлиғингиз ким эди?

Бадринат. Мен эдим.

Порлинсун. Сенинг отинг нима эди?

Бадринат. Бадринат.

Порлинсун. (Пўлисларга девор тагиндаги қоғозлар билан қобларни кўрсатиб.) Бу қоғозларни қобларга солингиз. (Пўлислар қоғозларни бир қобға солурлар. Қобнинг оғзини боғларлар. Порлинсун қоб оғзини сурғич қилғандан кейин.) Қоб билан бу машинани олиб чиқарингиз. (Пўлислар унларни кўтариб чиқарурлар.) Бу иккисини ҳам чиқарингиз.

Пўлислар Бадринат билан Дилнавозни чиқарурлар. Ҳаммадан кейин Порлинсун чиқар.

Парда тушар.

БЕШИНЧИ ПАРДА

Гангар тогининг кичкина тепалариндан бири. Ўнгдан тепага чиқар тор бир йўл. Сўлда кўкарған икки-уч тоғ оғочлари. Тепанинг нари ёғинда узоқдаги ўрмоннинг устигина кўрунадир. Қуёш янгиғина ботган. Ҳаво қоронғулана ёзган. Саҳна жимжит. Бир оздан кейин тепанинг сўл ёқидан (йўлсиз томондан) Раҳимбахш тирмашиб чиқар.

Раҳимбахш (у ён-бу ёнға қарагандан кейин чарчаганин кўрсатиб.) Уф... мана шу ер яхши экан. Шунда бир оз турайлиқ. (Тубанга қараб, ўртоқларини қўли билан чақирғандан кейин ўтуруб, тушунчага толар.) Оҳ... Дилнавоз... баҳтсиз бир юртнинг баҳтсиз қизи бўлғанинг етмас экандек, баҳтсиз бир йигитнинг баҳтсиз бир севгилиси ҳам бўлдинг. Учмоҳдек боғчалардан ажраб, томуғдек мағораларда яшадинг. Малак эдинг, шайтонларга тутулдинг. (Узоқларни тинглағандек бўлуб.) Оҳ... «Мени кутқар!» деган товушинг қулоғимдан кетмайдир. Кутқарурмен. Сени бир неча йўла Ўкунардан қандай кутқарған эсам, яна шундай кутқарурмен... (Биринчи, иккинчи, учинчи ишчилар билан Маҳмудхон тир-

машиб чиқарлар.) Келинг, ўртоқлар! Шунда бир оз турайлиқ.

Ҳаммаси ўтуурлар.

Маҳмудхон. Нима қиласыз энди?

Рахимбахш. Шунда пойлаб турасыз. Унлар ана у катта йўлдан ўтарлар...

Учинчи ишчи. Шундами тутармиз?

Рахимбахш. Йўқ. Унлар узоқдан кўрингач, илдам югуруб, ана у ўрмонлиқға борармиз. Шунда борғанларинда босармиз.

Маҳмудхон. Бир иш қилайликким, шул хотун тузоқға тушфай. У қутулса, иш чатоқ.

Учинчи ишчи. Албатта... У шайтон хотун кимлар билан ишлаганимизни билиб кетди. Қочиб қутулса, бутун йўлдошларимизни тутдурғусидир.

Рахимбахш. У ўрмонлиқ кентгина ердир. Унда борғандада ҳаммасини тузоқға тушурмиз.

Учинчи ишчи. Бадринат соҳиб билан Дилнавоз хонимни ҳам қутқарумиз.

Маҳмудхон. Улар нечук тутулдилар?

Рахимбахш (биринчи, иккинчи ишчиларни кўрсатиб.) Бунлар тоқға чиқғандан кейин мен тор йўлнинг ўнг ёғиндафи бир қоянинг панасинда ерлашдим. Бадринат соҳиб мендан устарак турган эди. Дилнавоз-ку сизлар билан шул ёқға кетган эди.

Маҳмудхон. Ҳа.

Рахимбахш. Сиз ўз булжарларингизда ерлашдингиз. Дилнавоз ҳам бир оғочнинг панасинда қолди. Менга кўрунуб турған эди. Ёв бизнинг ёқни кўргач, сўлға бурулди. Учтаси йиқилғандан кейин қолғани оғочча яқинлашди. Мен Дилнавознинг қийноқда қолғанин онглағач, югуриб бормоқчи бўлдим. Бирдан кучли бир кўл елкамдин тутди. Қарасам, Бадринат соҳиб. «Сиз нега келдингиз?», дедим. «Сизнинг тушунчангизни онглаб келдим» деди. «Нима истайсиз?» дедим. Айтдиким: «Ишимиз ёмон. Қочмоқ керак». Мен бу сўздан қизидим. «Дилнавозни қўйуб қочмам» дедим. Бадринат соҳиб дедиким: «Сиз Дилнавозни ҳам қўймангиз, қўмитанинг мағорадаги шунча нарсаларини ҳам унутмангиз. Бироқ шу паллада қочмоқдан ўзга йўл йўқ. Мен бошқа орқадошларға қочмоқ ишорати бердим. Сиз-да шулар билан қочингиз, мен Дилнавознинг кўмагига борамен. Уни қутқара олсам, эришамен. Қутқара олмасам, ўзим ҳам унинг ёнинда қолғали

тутуламен. Сиз йўлдаги ўрмонлиқға бориб турингиз. Бунлар шундан ўтарлар. Йўлларини тўсуб, ўзларини йўқ этиб, бизни қутқарурсиз». Мана мен Бадринат соҳибнинг айтган шу сўзлари учун сизни бу ерга кетурдим.

Маҳмудхон. Сўнгра нима бўлди?!

Рахимбахш. Оҳ, дўстим! Нарисини сўрама! Кўр бўлғай эдим-да, кўзим кўрмагай эди! Бадринат Дилнавозга эришғач, пўлислар-да етишдилар. Дилнавоз билан Бадринат соҳибни тутдилар. (*Бутуңлай ўзгариб.*) Уф... мен буюк виждонсизлик этдим. Дилнавозимни қутқармасдан қочдим. Оҳ, баҳтсизлик!

Учинчи ишчи. Жоним, нима бўлди сенга! Тетик тур! Дилнавознинг бу иккинчи тутулишидир. Биринчи йўла қутқарғанимиздек, бу йўла ҳам қутқарумиз.

Иккинчи ишчи. Энди шунда турамизми?

Рахимбахш. Йўқ. Унларни пойлаб турубмиз. Қораларини кўргач, ўзимизни ўрмонлиқға олурмиз.

Маҳмудхон (*узоқдан бир нарсани кўргандек бўлуб.*) Ана, келдилар. Турингиз!

Рахимбахш. (*Маҳмудхон қараган сари қараб.*) Ҳаҳа, келдилар. Орқадошлар, еrimиздан қўпмайғина тепадан туша берайлик. Кўпсоқ, кўрурлар.

Учинчи ишчи. Мен кетдим.

Ўзини тепадан тубанға қўя берар, бошқалар ҳам учинчи ишчидан кейин туша берарлар. Раҳимбахшон тепада узаниб келганларни пойлар. Бир оздан кейин ошоғига³⁸ қараб, йўлдошларига сўйлар.

Рахимбахш. Катта йўлдан чиқдилар. Шу тепага келатурған тор йўлга кирдилар. Шу тепага секин-секин кела-лар. Ўзимизни ўрмонлиқға олайлик. (*Бир оз туриб ўзини тепадан ташлар, йўқолур.*)

Саҳна бир-икки дақиқа жимжит қолар. Сўнгра тепага чиқатурған тор йўл томониндан юзбоши Порлинсун товуши эшитилар.

Порлинсун. Мана шу тепа яхши экан. Сен бориб йўлдошларинга айт. (*Порлинсун билан бир пўлис соҳиб саҳнага кираплар.*) Бир кишини отларға қоровул қўйсунлар. Бошқалари нарсалар ҳам тутқунларни олиб шунга келсунлар. Сен меним ўрундуғимни кетур. (*Пўлис салом олиб чиқар. Порлинсун юруб сўйлар.*) Ўшаларнинг тўрттаси ўн икки кишимизни ўлдурубдур. Узларидан бир киши ҳам ўлмаган! Бироқ иккитаси қўлға тушди. Улар «биздан киши ўлмади» деб шодланалар. Аҳмоқлар, буни онгламайларким, биздан ўлдирганлари ўн икки киши ҳам ўзлариндан эди! Улар-да

ҳиндустанли эдилар. Ўз қиличлари билан ўзларини кесмак — мана энг буюк хунар!.. (*Кўнуб.*) Бу қизни демайсизми! Бунинг тутилғани!. Мен бу қизни мингбоши Ўқунарникида кўрган эдим. Шуни қўлга тушурғали бир озда тиришган эдим. Бу кун бу менинг қўлимға тушубдир.

Пўлис бир «йўлчи ўрундуғи» (қатлама устул) олиб келар, юзбоши кўрсатган ерга қўяр. Юзбоши ўрундуқға ўтуур. Беш пўлис билан тилчи хотун нарсалар билан тутқунларни келтуралар. Юзбошига салом берарлар.

Бадринат (*тепанинг ҳар ёқиға қарағандан кейин ўйлар*). Бу нима? Бу кеча ўрмонлиқдан ўтмай, шундами ётамиз?!

Порлинсан. Ҳайдангиз, бир чеккада ўтурингиз. Қоронғу кечада ўрмонлиқдан ўтмоқ яхши эмас. Ҳусайн қоровуллик этсун.

Пўлислар юзбошининг бўйругини олгач, тутқунларни бир чеккада ўткузурлар, миљтиқларини тепанинг ўргасинда «чотма» қилиб, ўзлари тутқунларға яқинроқ ўтуурлар, бир-бirlари билан гаплашалар.

Ҳусайн деган пўлис қоровуллик қиласар.

Порлинсан (*Бадринатга*). Шу тоғлиқда биз босған мағорада ҳам ўчоқларингиз борми?

Бадринат. Юзбоши! Сиз бизни тутишға буюрган эдингиз. Ишингиз бизни қўлға тушурмак эди, тушурдингиз. Яна бир ишингиз қолдиким, бизни Пешоварга элтиб, сўровчиларга топшурмоқдир. Биздан гап сўрамоқ ишингиз эмасдур.

Юзбоши жим бўлур. Пўлислар эснай бошларлар.

Бадринат (*ўйлар*). Тангри Раҳимбахшга эс берсин-ким, ўрмондан берирақ келиб бизни излагай. Эртагача бизни шул ўрмонлиқда кутиб турса, ишимиз битди!

Порлинсан (*тилчи хотунга*). Бу қизнинг қўлларини ечиб қўй. Оврупа адолати хотунларни бу ҳолда кўрмак истамас.

Дилнавоз (*Бадринатга эшилтирибгина*). Яна шайтонлиқ бошланди.

Тилчи хотун. Ҳўп. (*Ериндан туруб, Дилнавознинг орқасига ўтар, қўлини еча бошлар, Бадринатга сўйлар.*) Ёввойилар, ўзингиз-ку майли, кўзларингиз чиқсун. Гул каби бир қизни нима деб мағораларда қийнаб тутасиз? (*Бадринат эшилмасликка урунар. Хотун Дилнавознинг қўлларини ешгач, ўз ерига бориб ўтуур. Дилнавоз қўлларини ешилғаниндин шодлангудек бўлмаганини кўрсатиб турад*). Хотун

юзбошига сўйлар.) Юзбошим, бу гўзал қиз жуда онгли бир қиз-да.

Порлинсун (*тушунча орасинда*). Шундайми?!

Тилчи хотун. Жуда эсли. Мен буларнинг мағорасига борғанда, шу кишидан бошқалари мени танимадилар, менга ишондилар. Бу киши эса мени тутдириб ўлдумоқчи бўлди. (*Кулиб юборур.*) Бояқиш Зайд менга ишонганин сўйлаб, жонимни қутқарди. (*Пўлислар эснай бошладилар.*) Бу кишини яширин пўлис бошқармасига қўйсангиз, давлатга кўп хизмат қилғусидирлар.

Юзбошининг толиб кетганин кўргач, бу ҳам узаниб ётар. Пўлислар кўзларини ўйқудан очолмай туралар.

Бадринат (*ўйлар*). Тангirim, Раҳимбахшга эс бер!

Саҳна жим-жит қолар. Қоровул тепанинг тор йўл томон ёқасинда кезиб турар. Бир оздан кейин Раҳимбахш боя кетган ериндан бошини секингина чиқарип, бот йўқолур. Бир оз ўтгач, Раҳимбахш тўппончалик портлар. Ўқ қоровулга теккач, тепадан юмаланиб тушар. Раҳимбахш билан йўлдошлари илдам чиқиб чатмаға⁵⁹ келурлар, ўтурған қоровулларга милтиқ тўғрилаб турарлар. Бу ишлар жуда тезлик билан бўлиб ўтар.

Раҳимбахш (*туриб, яроқланурға вақт топа олмай, обдираб қолған қоровулларға*). Ким қимириласа, ўлур! (*Юзбоши Порлинсуннинг қўпид тўппонча чиқара ёзганини кўрган Маҳмудхон, қўлиндаги тўппончани бўшатур.* Ўқ юзбошининг кўкрагиндин тегар. Икқилиб, талпина-талпина жон берар. Раҳимбахш Маҳмудхонга сўйлар.) Сиз буларнинг қўлларини ешингиз. (*Маҳмудхон Бадринатнинг қўлини еча бошлар. Бадринат қўли ечишғач, ериндан қўпар. Дилнавоз ҳам қўпар. Раҳимбахш қоровулларға сўйлар.*) Орқадошлар! Сиз бизнинг юртдош, қурдошларимиз эрурсиз. Бизнинг юракларимиз сиз учун урадир. Биз мана шундай қоп-қоронғу кечада кўрганингиз мағоралар, тоғлар, тепаликларда қийналиб юрамиз. Сизни кутқармоқ, сизни яшатмоқдан бошқа бир тилагимиз йўқ. Сиз келиб, бизни босдингиз! Биз билан отишдингиз. Икковимизни тутдингиз. Бироқ биз биламиз-ким, бу ишларнинг ёзуғи сизда эмас. Юзбошингиздадир. (*Қоровулларнинг юзлари кулар.*) Шунинг учун шу соатдан сиз эрклидирсиз. Қачон истасангиз, Пешоварға қайта олурсиз. Отларингиз ўзингизники. Бироқ милтиқларингиз, тўппончаларингиз бизда қолсун.

Бадринат. Шошмангиз, Раҳимбахшхон... Шу тилчи хотун янами қутулиб кетсун?

Раҳимбахш (*биринчи ишчига*). Юборингиз буни у дунёга!

Тилчи хотун (*ирғиб туриб ялнар*). Зайд соҳиб, мени бағишилангиз, менга ҳам шу буюрган эди. (*Юзбошининг гавдасини кўрсатур. Биринчи ишчининг тўппончасидан чиққан бир ўқ билан «воҳ» деб йикӯлур, жон берар.*)

Раҳимбахш (*пўлисларга*). Дўстларим, нима қиласиз? Шу паллада шаҳарга қайтасизми? Эртагача шунда турасимзи?

Бир пўлис. Хон соҳиб! Сиз ҳиндли, биз ҳиндли. Бу юзбоши бизни ўғри тутарға деб келтирган эди, биз кўриб, онглаб турубмизким, сизлар ўғри эмас экансиз. Сизларнинг тилакларингиз бошқача экан. Биз ётганларнинг хизматиндан безиб қолған. Бундан кейин сизга хизмат қиласиз. Сиз билан биргалашиб ёвни юртдан чиқарғали тиришамиз.

Ишчиларда шодлик.

Раҳимбахш. Кўб яхши. Юртимиз сиздек жонли, қонли йигитлардан иш кутадир. Сиз зулмга қаршу курашмоқчи бўлсангиз, биз қуллуқлар билан қабул қиласиз. Шундай бўлғач, келингиз, қучоқлашиб кўришайлик-да ўртоқлашайлик.

Ҳаммалари қучоқлашиб кўришурлар.

Бадринат (*бир пўлисларга*). Дўстим, сиз бориб отлар ёниндағи қоровулингизга ишни онглатингиз.

Пўлис. Ҳўб. (*Кетмак истар*.)

Раҳимбахш. Орқадошим, ўз милтифингизни олиб борингиз. (*Пўлис чатмадан ўз милтигини олиб борар. Раҳимбахш қолған пўлисларга сўйлар.*) Эмди ҳаммамиз бирлашдик. Ўз милтиқларингизни олингиз. (*Пўлислар шодлануб, милтиқларини олурлар.*)

Бадринат. Энди ҳаммамиз бирга, ҳаммамиз ҳам Ҳиндустан учун тиришамиз. Йиртқичлардан элимизни кутқарамиз. Яшасун Ҳиндустан, яшасун истиқдол!

Ҳаммалари. Юртимизни кутқарамиз. Яшасун истиқдол!

Югуриб тепадан тушарлар

Парда тушар

Битди

АРСЛОН

Бурунги Бухоро хонлиғида яшаган дәхөнлар ҳәётидан олинган беш пардалиқ драма

Жумхуриятимиз томонидан муваффақият ҳам адолат билан ижро
этилмоқда бўлған ер ислоҳотига бағишлайман.

БУТУН ЎЙИНГА АРАЛАШҒАНЛАР:

Тўлғун — 18 яшар бир қишлоқ қизи.

Арслон — 25 яшар бир дәхқон йигит.

Мулла Ашур имом — қишлоқ имоми, 45 ёшда.

Сўфи — қишлоқ сўфиси.

Мансурбой — судхўр бойлардан бири, 50 ёшда.

Қудрат — бойнинг ўғли, 20 ёшда.

Дарға — хонлиқ замонида амлоказор одамлардан.

Тўрақул, Турсун — қирқ яшар қишлоқлилар.

Кўр Ҳасан — бир кўзи кўр, қирқ яшар дәхқон.

Турсунбаби — Арслоннинг онаси, кампир.

Ботур — 25 яшар қишлоқ йигити, Арслоннинг ўртоғи.

Бек — вилоят ҳокими.

Яраш, Боймурод — икки чол дәхқон.

Ясовулбоши — бекининг энг катта одами.

Ойнуқса кампир — Тўлғуннинг онаси.

Норхола — Ботурнинг онаси, кампир.

Аҳмад оқсоқол — Мансурбой қишлоғининг оқсоқоли, 50 ёшда.

Хайри мирзабоши, Тўра қоровулбеги, Жума қоровулбеги — бекнинг одамлари.

Зайнаб ойим, Шарофатхон — Мансурбойнинг хотинлари.

Жўра — Мансурбойнинг хизматчиси.

Лўли, қишлоқлилар, маҳрамлар, оқсоқоллар,
зинданчи.

БИРИНЧИ ПАРДА¹

БИРИНЧИ КЎРИНИШ

Саҳна, тонг азони айтилған, тонг ҳануз отмаган чоғда бир қишлоқ мачитнинг олдини кўрсатадир. Мачитнинг олди кенг майдонлик, четда кимдир бир авлиё түгининг ялови² ялпаниб турадир. Майдон - лиқ билан мачитнинг сўл томонида узайган қалин оғочлиқ, оғочлиқнинг орқасида ўртacha бир ариқ тўла сув оқиб турадир. Мачит эшиги очиқ, ичкарида ёниб турган бир-икки шамнинг ўлик ёруғи майдонликкача ёйила олған. Бир оздан кейин оғочлар орасида Арслон шод, кувончли бир ҳолда келиб, бир оғоч ёнида туриб сўйладидир.

1-мажлис: Арслон

Арслон. Кеча ўтди, азон ўқилди, бир оздан кейин тонг отадир. Ондан кейин қүёш чиқадир. Бироқ ундан бурун меним қүёшим келадир. Қүёш (*қўли билан кўрсатиб*) мана бу ёқдан чиқадир. Меним қүёшим бу томондан келадир. (*Узоқдаги тонг юлдузини кўрсатиб.*) Мана шу яшнаб турган юлдуз каби жилмайиб келадир.

Меним Тўлғуним. У ҳар кун тонг отмасдан бурун сув олғали чиқадир. Шу ердан ўтадир. Мен уни шунда кутаман. Мана шундай (*кўрсатиб*), юлдуз мени ҳар кун тонг отмасдан бурун шунда кўрадир. Балким уни кутганимни-да биладир. Балким бу ҳам...уни кутадир. (*Ўзгариб*) йўқ... йўқ...йўқ. Уни мендан бошқа ҳеч ким кута олмайдир. У меники. (*Пасайиб*) Йў...қ. Мен уники!..

(*Кўкрагини босиб.*) Оҳ, Тўлғун! Тунокун сени кўра олмадим, сенга айтмадим. Мен пул топдим. Эртага пулим бўладир. Ундан кейин тўйимизни қиласиз. Сени уйимга келтираман. Онам қизсизлиқдан, онанг ўғилсизлиқдан кутладир. Икки уй бирлашгач, кучимиз ортадир, яшашимиз енгиллашадир. Мана шу кўкатлар каби ўсамиз, шу япроқлар каби кўкарамиз. (*Тонг ота бошлайдир. Мансурбой, Қудратбой ҳам бошқалар битталаб, иккитараб келиб, мачитга кира бошлайлар. Арслон буларнинг келганини кўргач, сўзини кесмасдан, ўзини панага чегиб гапираверадир.*) Умримиз шу ариқнинг сувига ўхшаб соф, тиниқ, теза, кирсиз бўлиб оқадир. Икки уй бирлашгач куч кўпаяди, чиқим озаядир. Тер тўкамиз, ишлаймиз-да, яшаймиз. Мансурбойлар каби одамларни алдаб сўймаймиз. Имом оқсоқолларга ўхшаб сўйғучиларнинг оёқларини ўпмаймиз, бошқага юк бўлиб тушмаймиз. Тер тўкамиз, ишлаймиз-да яшаймиз. Кимсага ҳасад қилмаймиз, кимсанинг кундоши бўлмаймиз, кимсага ёмонлик-да қилмаймиз, ўз кучимизни ўз ишимизга берамиз, кимсага топинмаймиз, кимсадан тиланмаймиз. Кимсага ялинмаймиз, тер тўкамиз, ишлаймиз-да, яшаймиз. Тўлғун кўзани кўтариб келадир. Арслонни кўргач, уялибгина қувонадир.

2-мажлис: Арслон, Тўлғун

Тўлғун. Нешлаб³ турасан?

Арслон. Сени кутаман. Мен у юлдузга қараб турибман. Қара (*иккиси ёношадир: Арслон Тўлғуннинг қўлини ту-*

тадир), қара, қандай чиройлик, қандай гўзал турадир. Сен каби қуладир. Сен каби яшнайдир.

Тўлғун. Қайгуси йўқ!

Арслон (силашли бир севиш билан). Бизнинг ҳам қайғумиз битар. Биз ҳам шунга ўхшаш қувониб келармиз.

Тўлғун (сўлуш чекиб). Оҳ!..

Арслон. Сенга айтмадим ҳали. Мен ақча топдим. Арпа сотдим, юз қирқ танга ақчам бор.

Тўлғун. Тофам мени сенга берарга кўнмай турадир.

Арслон. Нега?!

Тўлғун. Билмайман.

Арслон. Шунча яхшиликларимни унуддими у? Кимга берар экан?

Тўлғун...

Арслон. Гапур, уялма. Яширма, сўйла. Эшитганинг, кўрганинг, сезганинг нима бўлса, ҳаммасини айт. Қора кун келмасдан бурун онглаб, чорасини кўрайлик. Айт, Тўлғуним, кимга берар экан сени?

Тўлғун (уялиб). Бойга.

Арслон. Қайси бойга?!

Тўлғун. Мансурбойга.

Арслон. Ўғлигами?

Тўлғун. Ўзига.

Арслон. Тофанг жинландими, нима бўлди унга? Мансурбой 55 га кирган. Учта хотини бор. Билмайдирми, у!..

Тўлғун. Пули бўлса бўлгани, дейдир.

Арслон. Демак, у ҳам пулга топинадир. Тофанг бойдан олган пулни тўлай олмагани учун тунокун уйини баҳолаб олмоқчи эдилар. Мен қўймадим. Боёқиши кўчада қолмасин, дедим, бой билан шу тўғрида қанча уришдим. Шу яхшилигимни унуганми?

Тўлғун. Уйини сақлаб қолдирғанинг учун бу кун мени баҳолаб берадирлар?

Арслон. Сен буни қандай билдинг, совчими юбордилар?

Тўлғун. Йўқ, ҳали ундай ишлар бўлгани йўқ. Бойнинг ўзи тоғамга гап орасида айтиб ўтган экан. Тоғам шуни бизга сўйлади.

Арслон. Сен нима дединг?

Тўлғун. Мен нима дейман. Йиғладим, унга бормайдан дедим, кучлаб берсангиз, қочарман, тутиб қолсангиз, ўзимни ўлдиарман, дедим.

Арслон. Шу сўзингда турасанми?

Тўлғун. (аҷчиғ билан.) Нима деганинг бу? Мени билмайсанми? Юрагимни очибми кўрсатай! Юз йўла, минг йўла айтдим, сендан айрилмайман.

Арслон. (қайнаб.) Оҳ, Тўлғуним. Жоним, мен-да шундайман.

Тўлғун. Мен сендан айрилсам, ўламан.

Арслон. Мен ўлсам-да сендан айрилмайман.

Тўлғун (бошини Арслоннинг ўмузига қўйиб). Бизни ҳеч ким ажратолмайди.

Арслон. Тоғангдан минг, бойдан миллионтаси орамизга кирса, ҳаммасини итариб, судраб, йиқитиб, топтаб, тепиб юраман-да, сенга эришаман. (*Масалага қайтиб.*) Онанг нима дейди?

Тўлғун. Онам ҳам мени ёқлаб сўйлади. Мансурбой қишлоғида бор нарсаларни олиб битирди. Эмди менинг биргина қизимга қўл узатмай қўя қолсин, деди.

Арслон. Буларнинг ўйлагани нима экан, билмадим. Бозорма-бозор, шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ тала-дилар. Ҳукуматни эмдилар, элни эздилар, минг таноблаб ер, ўнлаб уй, юзлаб от-арава йигдилар. Ҳали ҳам кўзлари тўймайдир. Ҳали ҳам таламоқчи, эзмоқчи бўлиб турарлар. Бу ишлари оз экан-да, ҳеч кимга ёмонлиқ истамаган бизларга қараб ҳам тишларини фижирлата бошладилар. У мурдор тишларнинг бир кунмас, бир кун қаттиқ бир тошга учраб синиб кетишидан сира қўрқмайдилар, ҳай... (*Мачит ичиди сўфи такбир айтадир, Арслон такбир битганча жим қолгандан сўнг.*) Кет, эмди сувингни ол, ҳеч қўрқма. (*Тўлғун оғочлар орасида юриб кўздан ўйқолғунча Арслон унинг кетидан армонланиб қараб турганидан кейин кўкка қараб сўйлайдир.*) Кўк! Сен тонуғим⁴ бўл: танимда жон бор экан, буни ҳеч ким ололмайдир. (*Қайтиб кетадир.*)

ИККИНЧИ КЎРИНИШ

(тўрт мажлис)

1 - мажлис: имом, сўфи

Саҳна. Боёғи жой, боёғи мачит. Қуёш чиқаёзди. Одамлар мачитдан чиқиб, авлиёға қараб фотиҳа ўқиб бормоқда. Энг сўнг имом билан сўфи чиқарлар. Сўфи бойнинг ковушини кўтарган, икковлари эшик олдидаги туриб бойни кутадилар.

Сўфи. Тақсир, худо қабул қилғай, бой бобомиз...

Имом. Кўб ибодат қиласидилар, кўб.

С ў ф и . Кеча-кундуз намоз ўқиб аврод⁵ айталар!

И м о м . Худонинг яхши қули шундай бўладир, сўфи!
С ў ф и . Албатта, албатта.

- И м о м . Худо билмасдан бир кишига давлат бермайдир.
Тоат-ибодат қилған яхши қулларини топиб берадир.

С ў ф и . Шундай, тақсир, ҳа, садағаси кетай худонинг,
тақсир, биз ҳам шунча намоз ўқиймиз-у... ҳа...

И м о м . Эмди, ука, бизлар худонинг қуллари-да, би-
либ бўлмайдир, эмди бизларни, ҳа... худо шуларға топшир-
ған-да. Шунлар бойисалар, мол-товарлари кўпайса, бизга
яхшироқ қарасалар, шу-да. Биздан дуо, ука, дуо.

С ў ф и . Албатта, тақсир. Мен ҳар кечада ётоққа кирган-
да, бой бобомни дуо қилиб, сўнгра ётаман, тақсир.

Бой мачитдан чиқадир. Сўфи ҳалигача кўтариб турган ковушини
бойнинг олдига, ерга кўядир. Иккаласи қўл қовуштириб туралар. Бой
ковушини кийгач, авлиё туғига қараб юкунадир. Сўнгра қўл қовушти-
риб бир нарсалар ўқигандан кейин қўл кўтариб, дуо қиласидир. Сўфи
билан имом унга эргашиб, қўл кўтариб туралар, бой фотиҳасини
битиргач, қайтиб, буларға қарайдир, иккови ҳам эгилиб, салом
бералар.

2-мажлис: бурунғилар, бой.

Б о й . Ҳа, домла.

И м о м . Лаббай, тақсир.

Б о й . Қалайсиз?

И м о м . Алҳамдуиллоҳ, тақсир.

Б о й . Сиз қалайсиз, сўфи?

С ў ф и . Қуллуқ, тақсир. Сизни кечада-кундуз дуо қилиб
турдимиз, тақсир. Кечада намозга келганингизни кўрган
экан. Уйга бориб, йиғлаб дуо қиладилар. (*Имомга қарайдир.*)

И м о м . Албатта, ҳаммамиз ҳам дуо қиламиз, ҳамма-
миз...

Б о й . Кентимизнинг⁶ йигитлари мачитга келмайдилар.
Буларнинг шумлиғи билан бошимизға бир бало келмаса,
яхши бўлар эди. Бирники мингга, мингники оламга бўлма-
фай.

И м о м . Насиҳат қиламиз, тақсир, бундан сўнг келти-
рамиз.

Б о й . Борисидан шу Арслон ёмон. Жуда ўсал, мачит
сари юрганин сира кўрганим йўғ-а.

И м о м . Насиҳат қиламиз, тақсир, келтирамиз.

Б о й . Насиҳат-пасиҳатингизни қўйинг. Улар билан бўлмайдир. Раисга хабар юборинг, элтиб жазосини берсун. Кўзини жойига келтурсинг.

И м о м . Хўб бўлубдир, тақсир.

Б о й . Аҳмоқ Ойнуқса кампирни демайсизми, тагин шу «бенамозға» қизини бермоқчи бўлған-а.

С ў ф и (ёқосини тутуб). Ийттубаи, ийттубаи*.

Б о й (имомға). Насиҳатингизни унга қилингиз. Қизини тузукроқ бир кишига берсун. (*Сўфиға*). Сўфи, кўр Ҳасани кўрдингизми?

С ў ф и . Ҳа, тақсир, кўрдим.

Б о й . Нима деди, пулни бермайдирми?

С ў ф и . Бераман, деди, тақсир.

Б о й (қизиброқ). Бу кўр жуда юзсиз экан. Пул керак бўлганда, неча кунгача келиб йифлаб-сиқтаб, оёғларимни ўпиб, зўрға олди. Ойи тўлғач, келтуриб бермайдир. Пулни бериш нари турсун, ўзи ҳам кўринмайдир.

И м о м . Бой бобо, кўрнинг пули йўқ, нарсаси йўқ экан...

Б о й (имоннинг сўзини кесиб). Бўлмаса, жони чиқсин, мен нима қилай. Олиш бор, бериш йўқми? Кўрнинг суякларини синдириб оламан. Қўяманми уни.

И м о м . Кечада билан кенгашибди, тақсир, ўн икки яшар бир қизчаси бор, ўну баҳолаб бермоқчи бўлди. Бу кун шунда тўпланамиз, шу ишни битирамиз.

Б о й (узоқдан бир кишининг келганини сезадир. Ёнидағиларга билдиримай, шу томонга қараб келган кишининг ким эканини онглағандан сўнг ёнидағиларга сўйлайдир). Ҳай, сиз кетингиз. Мен авлиёға яна бир фотиҳа ўқийман.

Бой сағанаға қараб кўл қовуштириб бир нарсани ўқий берадир. Сўфи мачитнинг эшигини ёпиб, имомға эргашиб кетадир. Тўлғун келадир.

Кўзи бойға тушгач, хуркиб, сескандик бўлгандан кейин тетиклик билан ўтиб бора берадир. Бой бирдан фотиҳасини бузиб, қизга қарайдир.

З-мажлис: б о й , Т ў лғ у н

Б о й . О... менга қара! (*Тўлғун қарамай бора берадир.*) О қизфина! (*Тўлғун қарайди.*) Бери кел, бери кел!

Т ў лғ у н (бойга яқинлашиб). Нима дейсиз, бой бобо?

Б о й (ўзини танимасликка уриб). Қизим, сен шу қишлоқданми?

*Э, тавба-еїй, маъносида. (*Муҳаррир изоҳи.*)

Тўлғун. Ҳа.

Бой. Кимнинг қизисан?

Тўлғун. Ойнуқсабибининг қизи.

Бой. Ҳа, сен Ойнуқсанинг қизимисан? Ҳай баракалла, қизим. Мен онангни биламан. Онанг қалай, соғми?

Тўлғун. Шукур.

Бой. Нега бизникига келмайдир? Айт, бизникига келсин, сен ҳам кел. Раҳматлик отанг яхши киши эди. Бизга келингиз, биз сизга қаращамиз.

Тўлғун. Хўб, бой бобо.

Бой. Қайдан келдинг?

Тўлғун. Сув келтиридим.

Бой. Ҳа, сен ўзинг ҳар куни сув келтирасанми, қизим?

Тўлғун. Ҳа.

Бой. Нечук бундай қиласан? Бирон хизматчингиз йўқми?

Тўлғун. Хизматчини ким боқадир, биз ўзимизни куч билан боқамиз.

Бой. Ие, шундайми? Сизлар камбағал бўлиб қолганмисиз? Нега менга билдирамайсиз? Мен пул бераман. Онангга айт, қанча пул қарз истаса, енгилрак қилиб берай, ол-сун.

Тўлғун. Онам биладир.

Бой. Онангга айт, менга келсун, қанча ақча кераги бўлса олсун, тузукми қиз, айтасанми?

Тўлғун. Айтаман.

Бой. Ўзинг ҳам анча етишиб қолибсан. Онангга айтамиз, сени бойроқ бир кишига берсин. Бой бир эринг бўлгач, хизматчи ҳам топилар. Ўй, ер, от-арава — ҳаммаси тайёр бўлар, шундай эмасми? (Тўлғуннинг аччиқ аралаш уят остида эзилиб қолғанин кўргач.) Уялдингми, қиз ҳай, қиз... уялма!.. Яқинроқ кел. (Тўлғунга қўйини узатадир. Тўлғун ўзини кетга ташлайдир. Бой унинг қўйини тутиб, ўзига тортадир. Тўлғун қизариб, уялиб, аччиғланиб, бўғилиб тортишишадир.)

Тўлғун (бўғилиб). Қўя беринг. (Яна тортишишадир.)

Кетманини кўтариб экин бошига борғали чиққан Арслон худди шул тортиш устига келиб қоладир.

Бой (Арслонни кўргач, Тўлғунни қўя берив). Аҳмоқ қиз!

Тўлғун бой қўлидан қутилғач, ҳеч ёққа қарамай қочиб кетади.

4-мажлис: бой, Арслон

Арслон. Бой, у қизда нима ишингиз бор?!

Бой (эсини йиғиб). Ҳа, ука, кел. Бу кимнинг қизи? Мен мозорға фотиҳа ўқиб турған эдим. Менга кулиб, мени сўкиб ўтди. Тутиб бир-икки шапалоқ урай дедим, сен келиб қолдинг. (Сўзни бошқа ёққа буриб.) Арслон, сен нечун мачитга келиб юрмайсан? Бу ишинг яхши эмас. Боя домла-имом раисга хабар берамиз, деб турған эди. Мен қўймадим.

Арслон. Бой, сиз шу элдан нима истайсиз?

Бой. Бу нима деганинг?

Арслон (бойни тингламайин). Бойлик бўлса, олдингиз. Бутун кентимизнинг бор-йўғи сандиқларингизга оқиб кетди. Эмди номусларимизни яралаб, кўнгилларимиз билан ўйнай бошладингиз. Бунчаси уятдир!

Бой (ёлғондан шошиб.) Хўш, қани бу нима деганинг?!

Арслон. Ҳалиги қизда нима ишингиз бор эди?!

Бой. Тентакланма, сўзни эшитасанми, мен мозорға фотиҳа ўқиб турған эдим, кулиб, аччиғимни келтирди, чақириб, бир-икки шапалоқ урмоқ истадим, ўзининг ким эканини билмайман, дедим-ку.

Арслон. Ёлғонлайсиз, бой, унинг шу қишлоқ боласи эканини, Ойнуқса кампирнинг қизи бўлғанин жуда яхши билиб, йўлин тўсдингиз.

Бой. Ҳай, Ойнуқсанинг қизи экан, ўз қишлоғимнинг боласи экан, унга мен гапураман, сенга нима? Сенинг ниманг кетди?!

Арслон. Мен шу қишлоқнинг боласи бўламан. Қишлоқ болаларини сизнинг ёмонлиғингиздан сақламоқ менга тушадир.

Бой (қаттиқ кулиб). Бу қишлоқда ниманг бор сенинг! Бу қишлоқнинг ерлари, уйлари — ҳаммаси менини. Суфрам қоқилғандар, ерга тушган нон ушоқлари онанг каби ўн кампирни тўйдирадир. Қишлоқнинг бутқул одамлари — менинг тиланчиларим, хизматчиларим ё ўртоқларим. Сен кимсан! Сичқон сифмаган бир йиқиқ уй билан қамиш кўкарған тўрт таноб еринг бор, уни ҳам эрта-индин менга сотмасанг, очликдан ўласан...

Арслон. Бой, сўзингизни билиб гапиринг...

Бой (сўз бермайин гапура берадир). Қишлоқ болаларини меним ёмонлиғимдан сақлар эканлар. Сен ўз ишингни кўра бер, бошқаларға қотишма, ўғлим, оғир юкларни кўтаголмайсан, белинг синиб қолади.

Арслон (қизиб). Бой, у қиз менга фотиҳа бўлған, билмайсизми?

Бой (яна қаттиқ кулиб). Қарға қўндириғали бутоқ тополмайсан, сен хотунни қандай қилиб оласан?! Хотун олмоқ учун тўй керак, нима билан тўй қиласан? Уйга келган хотунни тўйғузмоқ керак. Нима билан тўйдирасан?

Арслон (қизгин.) Қандай қилсам мен қиламан, сенга нима?

Бой. Менга нима эмас. Мен шу кентнинг каттаси. Катта бир тўй қилиб, бутун кентга ош бермасанг, сенга хотун олдирмаймиз, кимсанинг қизини сенга бердирмаймиз...

Арслон. Ҳеч нима қила олмайсан...

Бой. Мени тингла, бориб ўз бечора чилиғинг билан бўл. Ишлаб бир тишлам, нон топиб, онангни тўйғуз. Хотин оламан деб эл қизлари орқасидан юрма. (*Арслон гапурмоқчи бўлур, бой қўймайдир.*) У қизни мен оламан!

Арслон (қизгин қичқирап). Бой!..

Бой (сўзини бермайин). Сен уни олмайсан, ололмайсан...

Арслон (қизгин). Ким?..

Бой (сўз бермайин). Олсанг ҳам бир кун оч қолғач, менга сотарсан. (*Арслон қизғинлиқдан ўзини йўқотған каби бўлиб қичқириб, кетманини кўтараадир. Бой уни тўхтатмоқ учун бир қўлини кўтариб сўзлайдир.*) Тўхта, мени уарға кучинг етмайдир. Бирта урсанг, кулингни қўкка учиртаман. (*Арслон кетманни кўтарған ҳолда қотиб қоладир. Бой Арслоннинг бу ҳолидан фойдаланиб кетмак учун кейинрак борадир.*) Сен билан ортиқча сўйлашишга вақтим йўқ. (*Кетадир, бой кетғандан сўнг Арслон кетманини бир ёқса отадир. Ўзи ҳолсизланиб, бир қўли билан кўз аралаши манглайини тутиб, оғочга ястаниб қоладир.*)

УЧИНЧИ КЎРИНИШ

(иқки мажлис)

Саҳна. Кун ўртадин сўнг⁷ күёш қайтаёзған чокда ҳалиги жой, ҳалиги мачит олдиғаги майдонда бир бўйра тўшалған. Оқсоқол, имом, Мансурбой, Кудрат, Дарға. Бўйрада ўтирган ўнлаб камбағал қишлоқлилар. Қайсиси чўкуб, қайсиси тиззага таяниб ўтирган. Имом қўлидаги рўйхатга қараб турадир.

1-мажлис; Оқсоқол, бой ўғли, имом, дарға ҳам бошқа қишлоқлилар, сўнгра Арслон.

Дарға. Қани битиринг, таксири-ей, кеч бўлди.

И м о м . Хўб. (*Рўйхатни ўқийдир.*) Тўракул Сафар ўғли, беш кун ҳашарға чиқмаган, беш тангадан йигирма беш танга боқи⁸ бўлған.

Д а р ғ а . Келтиринг, қани!

Тўрақул . Мен икки кундан бошқа ҳар кун чиққанман. Шул икки кун чиқмаганим ҳам онамнинг ўлгани учун эди.

Д а р ғ а . Аҳмок, тентак! Мулла ёлғон ўқидиларми?

Тўрақул . Муллами ёлғон ўқидилар, сизми тўғри ёзмагансиз, мен нима билай!

Д а р ғ а . Меним хатим борми?! Буни мирзалар ёзади-я!

Тўрақул . Ҳай, мирзалар ёзғанлар. Мен икки кундан бошқа ҳар кун ҳашарға борғанимни жуда яхши биламан.

И м о м . Ука, гапни чўзма, беш кунлик боқи деганинг ҳеч нарса эмас, мирзалар ёлғон ёзмайлар.

Тўрақул (*оқсоқолга қараб.*) Оқсоқол почча, сиз гапуринг, икки кунгина қолғанимни сиз ҳам биласиз-ку.

Оқсоқол . Ҳай, гапни узатдинг-а, ука! Икки кунми қолдинг, ўн кунми қолдинг, сира қолмадингми, нима қиласай? Шу рўйхат нима деса шуни қиласан-а.

Тўрақул . Сиз билмайсизми?

Оқсоқол . Билсам-билмасам барибир, рўйхатда ёзилғанни берабер. (*Тўрақул йигирма беш танга санаб, Дарғага берадир.*)

Д а р ғ а (*пулни санаб киссанига қўйиб*). Домулла, отини чизиб қўйингиз.

Д о м у л л а . Хўб. (*Чизар, яна бошқасини ўқир.*) Турсун Раҳмат ўғли, йигирма беш кун боқи бўлған. Беш тангадан юз йигирма беш танга берасан.

Т у р с у н . Тақсир, ҳашарнинг ўзи ўттуз кун эди, йигирма кун бориб беш кун қолған эдим.

И м о м . Мана, рўйхатда ёзилған.

Т у р с у н . Тақсир, бундай қилманг, менинг уйимни куйдирасиз-ку.

Д а р ғ а . Ҳаммангиз шу ҳийлани топдингизми, бошқа ҳийла йўқми?

Т у р с у н . Юз йигирма беш тангани қайдан топиб бераман?

Д а р ғ а . Отангнинг гўридан топиб бер, мен нима қиласай? Нега ҳашардан қолдинг?!

Турсун. Мен беш кундан ортиқ қолғаним йўқ. Мана шуларнинг ҳаммаси биладир. (*Одамларга.*) Гапурингиз, ҳаммангиз биласиз, мен беш кундан ортиқ қолғаним борми? Тўрақул, сан гапур!

Тўрақул. Меним икки кундан ортиқ қолғанимни сен билмасми эдинг?

Турсун. Билар эдим, шуни айтаман, бу қандай иш?
Тўрақул. Боя нечун даминг чиқмади?

Турсун. Нима қиласай, кўрқишимдан гапирмадим.

Тўрақул. Гапурмаганинг фойда қилди, озайтурдилар!

Дарға. Менга қара, гапни кўп чўзиб ўтирма, юз йигирма беш танга берасан, бошқа илож йўқ!

Турсун (*зорланаб*). Тақсирлар, худо ҳаққи, бундай қилмангиз меним уйим куядир.

Мансурбой. Пошшолиқ иши билан ўйнайсанми?

Турсун. Тангри ҳаққи, мен беш кундан ортиқ қолған эмасман.

Мансурбой. Домулла, рўйхатни тузукроқ ўқинг.

И мом. Мана, бу очиқ ёзилған. (*Ўқийдир.*) Турсун, йигирма беш кун боқи, юз йигирма беш танга.

Мансурбой. Мирзалар билмай ёзаларми?

Турсун. Бу қандай иш? Мен қаёққа борай эмди?!

Дарға. Берасанми, қамаласанми?

Турсун. Мен беш кун қолғанимни билиб, йигирма беш танга келтурдим. Мана (*киссадан пулини чиқариб, Дарғанинг олдига элтиб қўяр*), шуни ҳам нарса сотиб топдим. Бошқа пулим йўқ. Мен юз йигирма беш танга қайдан топман?!?

Оқсоқол. Ўлдингми, бойдан кўтара қол!

Мансурбой (*кулиб*). Зорланма, аҳмоқ, мен арzonроқ қилиб бераман.

Турсун. Навиralарингизнинг тўйини кўринг, бой, арzonроқ қилиб беринг, худо хайирингизни берсун.

Оқсоқол. Ана холос, бойдан кўтариб пошшо ҳақини бер, сўнgra бойға топиб берасан-да.

Турсун. Қайдан топиб бераман, оқсоқол почча?!

И мом. Худонинг ўзи берадир, фам ема?!

Мансурбой. Қани, қанча берай?

Турсун. Барака топинг, бой бобо, юз танга бера қолинг.

Мансурбой. Аҳмоқ, юз тангани шундай чиқариб бераманми сенга? Унинг фойдасини қайтармайсанми?

Турсун. Ҳай, қанча берасиз?!

Оқсоқол. Уч юз танга беринг, бой!

Турсун (*сесканиб*). Уч юз!.. Мен уч юз тангани қайдан топиб қайтараман сўнгра?!

Оқсоқол (*қўлини силтаб қичқирап*.) Гапурма кўб! (*Бойға*.) Бой, ҳисобланг, олти ойлик қилиб уч юз танга берасиз.

Мансурбой (*Турсунга*). Шундайми? Уч юз оласанми?

Турсун (*зорланиб*). Мен уч юзни қайдан топай сўнгра?!

Оқсоқол (*юмруқ кўрсатиб қичқирап*). Ҳа-ҳа, гапирма кўп аҳмоқ! (*Бойға*.) Ҳисобланг, бой, олмай нима қила-дир?!

Мансурбой. Икки ботмон буғдои оладир — юз йигирма танга, бир ботмон жўхори оладир — қирқ танга, ҳаммаси қанча бўлди, домулла?

И мом (*ўйлаб-ўйлаб*). Ҳаммаси... юз... юз... қирқ бўлдими?

Мансурбой (*бармоқлари билан ҳисоблаб*). Юз олтмиш! Ҳисобини билмайлар-а.

И мом. Ҳа, тақсир, юз олтмиш бўлар экан.

Мансурбой. Икки нимча чой оладир — йигирма тўрт танга, бир тўп тик⁹ оладир — олтмиш танга (*яна бармоғи билан ҳисоблаб*), ҳаммаси бўладир икки юз қирқ тўрт танга, уч юздан икки юз қирқ тўрт чиқса, қоладир эллик олти танга. (*Қўлтиғидан бир халта чиқариб, эллик олти танга санаб Турсунга берадир*.) Мана эллик олти танга. Нарсаларни эрта уйдан оларсан.

Турсун. Мен бу эллик олти тангани бошимга урайми?! (*Дарғани кўрсатиб*.) Бу кишига юз танга беришим керак.

Мансурбой. Ҳаққингдан ортиқ берайми? Ҳисоблаб кўр.

Турсун. Дарға почча, бўлмаса сиз шуни олингиз, қолғанини эрта берай.

Дарға. Мен ҳар куни сени излаб юраманми?! Шу кун юз танга бериб кутуласан.

Турсун. Қандай қиласай эмди?!

Мансурбой. Буғдои, жўхорини сота қол (*одамларга қараб*), ҳеч ким олмайдирми?

Ҳамма жим.

Оқсоқол. Келинг бой, шуларни ўзингизга сотайлик.
Мансурбой. Нима қиласан!

И мом. Ҳа, бой бобо, савоб бўладир, ўзингиз олингиз!

Шул орада Арслон келиб нарироқдаги оғочга ёстаниб турғанларға қараб турадир, бойнинг инсофисизигига таяна олмаса ҳам ўзини кучлаб тутарға тиришадир.

Мансурбой. Ҳай, ундан бўлса, ўзимга сот.

Турсун. Майли, нима қилсангиз, шу топда юз танга керак.

Мансурбой. Икки ботмон буғдойинг қирқ тангадан саксон танга...

Турсун. Боя менга юз йигирма танга баҳолаб бердингиз-ку. Бунинг қирқ тангаси қаёққа кетди?

Мансурбой. Сотғанимни баҳоға оламанми? Менга фойда керак эмасми?

Турсун. Ҳали буғдойни уйингиздан чиқарғаним йўқку, бой бобо!

Мансурбой. Сотмасанг, бориб ол.

Оқсоқол. Худо урган мунча гапуриб нима қиласан? Ҳисоблай беринг, бой.

Мансурбой. Бир ботмон жўхоринг йигирма беш танга...

Турсун. Боя қирқ танга эди...

Мансурбой. Бир тўп тикинг ҳам қирқ танга (ҳисоблаб), ҳаммаси бўладир...

Оқсоқол. Чой қолди, бой.

Мансурбой. Чойни ўзи ичадир.

Турсун. Бой бобо, бизга ичарға сув ҳам топилса бўла берадир, уни ҳам олингиз.

Мансурбой. Ҳай, майли, икки нимча¹⁰ чойингга ҳам ўн икки танга бераман. Ҳаммаси бўладир: юз эллик етти танга. Эмди пулнинг фойдасини ҳисобла: уч юз танганинг олти ойлик фойдаси юз саксон танга бўладир. Тўқсон тангасини шу топда берсанг, тўқсон тангасини пулни қайтарганингда берасан. Юз эллик еттидан тўқсон чиқарсак, олтмиш етти танга қоладир. (*Халтадан санаб берадир.*) Мана бу олтмиш етти танга, боя олғанинг эллик олти билан ҳаммаси юз йигирма уч танга олдинг. Юз тангасини Дарғаға бер, йигирма уч тангасини уйингизга нарса ол.

Турсун юз танга Дарғаға санаб берадир, қолғанини киссасига солмоқчи бўладир.

Оқсоқол. Ҳаммасини солма киссангга, бизга даллол-лік бер.

Турсун (эзилиб битган). Бойдан ола беринг.

Мансурбой. Мен ҳам бераман, сан ҳам берасан, ўғлим! Бир-икки танга оқсоқолға!

Турсун. Мана! (Икки танга берар.)

Мансурбой. Икки имомга бер!

Турсун. Мана. (Берадир.)

Мансурбой. Бир танга сўфиға бер. Куруқ қолмасин (Турсун берадир). Мана эмди ман ҳам бераман. (Бой ҳам оқсоқол, дарға ҳам имомға икки танга, сўфиға эса бир танга берадир.)

И мом (қўл кўтариб, дуо қиласадир). Оллоҳу таоло бой бобомға барака берсин.

Пул олғанлар «омин» дейлар.

Мансурбой (Турсунга). Эрта қозига бориб, уч юз тўқсон тангага олти ойлик хат қилиб келтирасан.

Оқсоқол. Турсун, қолған пулни еб кўйма. Эрта қозига боргач хат учун берарсан!

Шу топда бир қизчанинг қичқириб йиглаши, бир хотун билан бир эр-какнинг йиғлоқ товуши билан уни овута келгандлари эшитилади. Қиз: «Бормайман, она, бормайман», деб йиглайдир. Эр билан хотун: «Йиглама қизим, яна келарсан», деб овутадирлар.

Мансурбой. Қарангиз, кўр қизига нималар ўргатибдир.

Дарға. Бу ким?

Оқсоқол. Кўр Ҳасан деган бир муттаҳам бор. Бойдан пул олған эди. Бера олмади. Қизчасини бойға хизматга бе-риб қутулсин, деган эдик. Шуни келтирубдир.

Товушлар яқинлашадир.

И мом. Бунча йиғлатиб нима қиласан?!

Мансурбой. Кўр ҳилла қиласадир, ҳилла.

Кўр Ҳасан билан хотуни, ўн икки яшар қизчани чегиб келтирадирлар.

Қиз ота-онасининг этакларига ёпишиб йиглайдир.

2-мажлис: бурунғилар, Кўр Ҳасан,
хотуни, қизчаси.

Кўр Ҳасан (йиғлаган). Мана, бой бобо, келтурдик.

Оқсоқол (қизға). Йиғлама, нега йиғлайсан?!

Дарға. Аҳмоқ қиз, бойникида юрсанг, ёмонми?

И м о м . Кошки, бой бобом бизни сақласалар, шукур қилиб, кулиб-ўйнаб борардик.

Қиз: «Бормайман», деб йиглайдир.

Оқсоқол . Йиғлама, шапалоқ ейсан!

Хотун . Бой бобо, болаларингизни тўйини кўрингиз, дуо қиласан. Биргина қизимни мендан ажратманг.

Кўр Ҳасан . Бой бобо, юрагингиз тошдан эмасдир. Бизга раҳм қилингиз, юз ўн танга пулингиз қолған. Бу кун бўймаса, эртага берарман. Шул юз ўн тангага қараб турғанингиз йўқдир. Камбағал бир уйни йиглатиб қўйманг.

Мансурбой . Аҳмоқ кўр, нима дейсан? Мен сенинг қизингни қачон истадим. Ўнга бергали бўш нон қайдада?! Меним пулимни бер, пулимни.

Хотун . Барака топинг, бой бобо. Умрингиз узоқ бўлғай, бой бобожон, пулингизни берармиз. Қизимизни тортиб олмангиз.

Мансурбой . Бер пулимни, қизинг керак эмас.

Кўр Ҳасан . Берарман, бой бобо, берарман.

Оқсоқол . Чиқариб бер, гапуриб турасанми?

Кўр Ҳасан . Яна бир ой муҳлат берингиз, бой бобо.

Хотун . Бир ойда ҳар қандай қилиб топиб берадир. Тангри ёрлақағай, бой бобо.

Бой (қизиб) . Кўр, аҳмоқ экансан. Бир дақиқа қўймайман, худди шу топда бериб қутуласан.

Кўр Ҳасан . Ўн беш кун муҳлат қилинг, оқсоқол бобо. Ўн бешинчи куннинг худди ўзида келтириб берарман.

Хотун . Оқсоқол почча, барака топинг, худо хайр берсин. Қизғинамни менга бағишлилангиз. Тангри ўгулчаларингизни сизга бағишиласин.

Оқсоқол . Кўб узатма сўзни (*қичқириброқ*), ўн беш кундан сўнг қандай қилиб берасан? Пулингиз йўқ, уйингиз йўқ, нарсангиз йўқ. Шу қиздан бошқа берарлик ҳеч нарсангиз йўқ. Ўн беш кунгача бу ҳам ўлиб қолса, сўнгра кимни берадир, сеними? Сени юз йигирма тангага ким оладир? (*Дарға, бой, имом куладирлар. Хотун оқсоқолнинг сўзи-ни эшишмагандек бўлиб Мансурбойга ялинадир.*)

Хотун . Бой бобо, раҳмингиз келсин. Қизимни менга бағишлилангиз. Сизнинг ҳам бола-чақангиз бор. Худодан умидингиз бор...

Мансурбой (қизғин) . Эй... бу ҳали мени қарғаб турадир-ку. (*Ҳасанға*) Кўр пулимни берасанми, таёқ ейсанми?

Кўр Ҳасан . Ҳеч бўлмаганда, яна бир ҳафта муҳлат берингиз!

Мансурбой (Дарғага). Сиз гапиринг, бек! Олиб берасизми йўқми?

Дарға (қизғин). Туриңг, оқсоқол, тутинг, бу кўрни (оқсоқол билан яна бир киши «хўб» деб туриб Ҳасанни тутадирлар) оғочга боғлан!

Оқсоқол. Ҳасаннинг салласини оладир, икки киши уни оғочга қараб торталар. Дарға қамчинни белидан тортиб, жойидан турадир. Хотун билан қиз ҳасанга ёпишиб қичқиришадилар.

Кўр Ҳасан. Тўхтангиз, оқсоқол, бераман қизни. Олингиз қизни, бой бобо. Тавба қилдим! Тавба қилдим, бек бобо.

Хотун билан қиз Ҳасанни кўя бериб ўтурадилар.

Оқсоқол (қизғин.) Кўр, шунча одам сенга қараб турадир. Сўзни тингламайсан. Ҳайвон каби қамчинни кўргач, тузалиб қоласан...

Кўр Ҳасан. Тавба қилдим, оқсоқол почча, тавба қилдим!

Оқсоқол (Қудрат бойваччага). Олинг, бойвачча, қизни уйға элтиб қўйинг, эрта хатини қилиб берармиз.

Қудрат бойвачча қизни онасидан тортиб олмоқ истайдир. Қиз қичқириб йиглаб, «бормайман», деб онасиға ёпишадир. Онаси қичқириб-йиглаб боласини кучоқлайдир. Ҳасан бир четда йиглаб турадир. Шу топда Арслон илгари босиб ишга қатнашадир.

Арслон (Қудратға яқинлашиб). Тўхтанг, бойвачча! Оқсоқол почча бунинг ўзи истамайдир. Қандай қилиб қизини зўрлаб сотдирасиз. Худо ҳаққи, бечораға бир оз раҳм қилингиз.

Оқсоқол (қайнаган). Бунинг қизи кимга керак? Бойнинг пулини берсин!

Мансурбой. Сенга нима?

Арслон (имомға). Тақсир, бунинг қизини шундай зўрлаб сотдирмоқ ёзук¹¹ эмасми?

Мансурбой. Ўзи сенга нима дейман?

И мом. «Ҳақ ул — абд»¹²ни емакдан...

Мансурбой (сўзини кесиб). Тўхтанг, домла, (Арслонга). сенга нима дейман, Арслон! Нима дейсан, сен?!

Арслон. Нима деганимни эшишиб турибсиз. Шу камбағалларга раҳм қилингиз, қизларини сотмоқ истамайдилар. Бир оз муҳлат берингиз, пулингизни берарлар.

И мом. «Ҳақ ул-абд»ни емакдан ёмонроқ ёзук йўқдир.

Арслон. Бой бобо, эзгу ишламак зиён бермайдир, бир оз муҳлат берингиз, пулингизни берадир. Истасангиз мен кафил бўлай.

Мансурбой. Ҳар ишга қотишиб нима қиласан сен муттаҳам?! Сен ҳам шул итларнинг биртаси. Сизларға раҳм қилдик, нима бўлди, қилмадик нима бўлди!

Арслон. Қизиманг, бой бобо!

Мансурбой. Қизимай нима қилай, пулимни есунми, мен пулимни истайман, қизини сотиб, хотунини сотиб, пулимни берадир, онгладингми?

Арслон. Қанча пулингиз бор бунда?!

Мансурбой. Юз йигирма танга!

Арслон. Бой бобо, ўзиңгиз уч йўла синиб кўб кишиларнинг ўн минглаб, юз минглаб тангасини едингиз, сизга: «Хотин-қизингни сотиб бер», деган бўлдими?!

И мом (шошқин). Ий, аҳмоқ... ий, аҳмоқ... ой... Сен шариат билан ўйнайсанми?! Шариатга нима ишинг бор?!

Дарға. Сен нима демоқчисан, Арслон?!

Арслон. Шу камбағалларга раҳм қилингиз, дейман.

Дарға. Сенинг унга раҳминг келган эса, қараб тур, икковингизни боғлаб, кўрғонфа элтаман. Қамоқда бирга ётарсиз.

Оқсоқол. Арслон, сен нега шу ораға кирасан?! Бой пулини олмасинми?

Эл шовқин соладир.

Бир киши. Оқсоқол, Арслоннинг сўзи тўғри!

Бошқалар. Тўғри, тўғри!

Бир киши. Бечораға раҳм қилингиз!

Бошқалар. Қизини олмангиз! Арслон тўғри айтадир!

Оқсоқол. «Тўғри», «тўғри эмас», бойнинг пулини бериш керакми, йўқми?

Арслон. Керак, оқсоқол почча, керак!

Оқсоқол. Берсун!

Арслон. Ҳозир берадир. (*Кўлтиғидан қопчугини чиқарадир. Ўйлайдир.*) Оҳ, Тўлғун, бизнинг тўй яна кейинга қолди. (*Қопчугидан юз йигирма танга санаб, оқсоқолга берадир.*) Мана, оқсоқол почча, бу юз йигирма танга — бойнинг пуллари.

Дарға. Сенга нима? Сен ким бўласан? Нега бунинг қарзини сен берасан?! Сени қўярларми?!

Арслон. Мана, Дарға почча, бу ҳам сизнинг хизмат ҳаққингиз, беш танга.

Дарға (пулни олиб). Савоб иш қилдинг, йигит!
Оқсоқол. Меним ҳаққимни бер.

Арслон (икки танга бериб.) Мана, оқсоқол почча,
бу сизга. (*Ҳасанга.*) Олиб бор қизингни, қачон пул топ-
санг, менга берарсан.

Ҳасан билан хотуни, йиглаб Арслонға дуо қилиб, қизларини олиб
кетарлар.

Парда тушадир.

ИККИНЧИ ПАРДА БИРИНЧИ КҮРИНИШ

(*тўрт маҗлис*)

Саҳна. Иssiқ ёз кунларининг бири, кенг, қировсиз, чегарасиз ёбон¹³,
ҳаммаси бир-бирига ёндашиб, узайған экин ерлари. Ўрталаринда сий-
раккина тизилган ёш тут оғочлари орасидан, сарғайиб битган бүгдой,
кўкариб турган қовун ҳам бошқа турли экин ерлари тўлғаниб кўриниб
турадир. Бир томонда ердан кўтарилгандаи, чуқур бир ариқ, суви кўрин-
майдир. Кўкнинг ўртасида турган күёш суюқ ўтға ўхшаған нурини аямай,
ҳар томонға оқизмоқда. Қизиз тўппи, қисқафина бир чопон кийган,
кенг кўкрагини очиқ кўйиб, белини бўшатибгина боғлаган, ялангоёқ
тер тўкиб кетман чопадир. Ёнида иккита кўй, ўртадаги ўсимликлар
орасида ўтланмоқда. Парда очилмасдан бурун Арслон соф, кескин
бир товуш билан Навоийнинг шу фазалини ўқийдир:

Кимга қилдим бир вафоким, минг жафосин кўрмадим,
Кўргузуб юз меҳр, минг дарду балосин кўрмадим.
Кимга бошимни фидо қилдимки, бошим қасдига,
Ҳар тарафдин юз туман тифи жафосин кўрмадим.
Кимга кўнглум айлади меҳру муҳаббат фошким,
Ҳар вафога юз жафо онинг жазосин кўрмадим.

Фазал битгач, парда очиладир. Арслон бир оз кетман чопғандан сўнг
манглай терларини сўл илигининг иккинчи бармоғи билан тўқадир.

Сўнгра сўйлайдир.

1-маҗлис: Арслон

Арслон. Уф!.. Яшамоқ совуқ бир ҳазилмикан, билма-
дим! Бало устига бало. Қайғу устига қайғу!.. Биттасини та-
лаша-талаша йўқотарсан, иккинчиси келадир. Ундан жон
кечиб қутуларсан, учинчиси босадир, уни узатмайин
тўртинчиси, бешинчиси, олтинчиси!.. (*Бир оз кетман чо-*

надир.) Яна буларнинг ҳаммаси бизга, биз камбағалларга келадир. Билмадим, бизни қайдан топиб олдилар!..

Онамдан сўрасам, «Худонинг тақдири», дейдир. О, худонинг тақдири Мансурбойларни кўрмайдирми? Топиб олғани ёлғиз бизми?! Шаҳарда савдогарчилик қилиб, уч йўла синдилар. Домла-имомнинг тунокун эшакдан тушған тоғораси каби майда-майда бўлдилар. Кўб одамларнинг пулларини едилар. Ўз бойлари, ўз савдогарлари орасида сайғилари¹⁴ қолмади, баҳолари ярим чақаға тушди. Эмди ота-ўғул бизнинг орамизға кириб, элни таламоққа киришдилар. Буларни жин урмайдир!.. (*яна бир оз кетман чопадир.)* Ўтган йил саккиз таноп ерим бор эди. Ҳаммасини экиб катта-катта хирманлар кўтардим. Бек «солуг» деб, мулла «вақф» деб, дарғалар «капсан»¹⁵ деб ҳаммасини олдилар. Ҳашарнинг боқиси дедилар, сигиримни сотиб бердим, бир йилда икки йўла шариатға ишим тушди. Бойдан қарз сўрадим, ерингни сотмасанг, пул йўқ, деди. Тўрт танопини сотдим. Пулинин қозининг одамлариға улашдим!.. Жоним Тўлғун билан олти ойдан бери севишамиз. Кўчалардагина кўришиб, дардлашмак билан умримизни ўткариб турамиз. Икковнинг-да кампир оналаримизни қувондирмоқ учун кичкинагина бир тўй қилиб никоҳланайлик, дейман, ақча йўқ!.. (*Жуда қайгуланадир-да, яна кетман чопадир.)* Арпа сотиб, бир оз пул йиғдим. Тўй қилмоқчи эдим. Боёқиши Ҳасаннинг ҳолига чидаёлмадим. Унинг қарзиға бердим. Нима қиласан? Йўлдошинг, овулдошинг бўлған бир камбағал кишига шунча зулм қиладилар, кучлаб қизини сотдирадир. Чидаб турасанми? Тўй учун йифилган пул ҳам кетадир. Яна ишинг йўл устида. (*Кетманнинг сонига ёстанниб, кўзларини ерга тикиб, ўйлайдир. Бир оздан сўнг Турсунбibi бошида эски паронжи, юзи очиқ, оғизига битта нон қатланиб тиқилған, кўза билан кирли, қоп-қора супрага ўралган бир чаноқни¹⁶ кўтариб келар. Арслоннинг ҳолига қараб... турғандан сўнг гапурадир.)*

2-мажлис: Арслон, Турсунбibi

Турсунбibi. Болам, чарчадингми? Нимани ўйлайсан?!

. *Арслон (онасиға қараб). Ҳеч!.. (Ҳолини тузатирга киришиб.)* Нима келтирдинг, она?!

Турсунбibi. Озғина пиёва пиширған эдим, ичасанми болам?

Арслон. Ичаман. (*Ўрнини кўрсатиб.*) Шунда қўй!

Турсунбibi. Ёним оз экан, икки косагина пиёва пиширдим. Ўзим билан сенга етарлик эди. Ботур билан онаси келдилар. Оч эканлар. Бир оз сув қўшиб уларға ҳам бердим.

Арслон. Яхши қилибсан, она!

Турсунбibi. (*Ошни ўрт¹⁷ ёнига қўйиб, гапура бера-дир.*) Бечоралар бойнинг пулини бера олмаған эканлар. Бу кун уйларини хатлаб берибидирлар. Инсофсиз бой уйни шу кун бўшатиб берасиз, деб қистаған экан, йиғлаб-йиғлаб тоғасининг уйига қўчдилар.

Арслон (*иҷидаги «ёмон фикрлар» билан курашгани ҳолда*). Шу кун бўшаттан-а...

Турсунбibi. Шу кун бўшатдилар. Ўз кўзим билан кўрдим, эй худойим-ей юракларим эзилди. Боёқиш кампир кўб йиғлади.

Арслон. Кампир йиғлашлари дунёни ўзгарта олмас экан, она. У йиғлади, сен йиғладинг, сен каби, у каби яна кўб кампирлар йиғладилар, нима фойда?! Ҳеч!..

Турсунбibi. Нима қилмоқ керак болам?!

Арслон. Уни мен ҳам билмайман!..

Турсунбibi. Ош совимасин, ича қолсанг-чи. Йўлда севарнинг¹⁸ онаси учраб гапга тутган эди, ўзи ҳам совима-ған бўлса яхши!

Арслон. Севарнинг онаси нима дейди? Ҳоллари қалай?

Турсунбibi. Ў... болам, қалай бўлсун ҳоллари! У ҳам камбағаллиқдан зорланадир. «Эркагумиз йўқ, боқар киши-миз йўқ. Жуда хўрланиб қолдиқ» дейди, «Арслонга айтинг, тезрак тўйини қилсин, икки уйни бирлаштирайлик, бизга ҳам қараашга бир эркак бўлсин» дейди. Ўзим-да сенга шуни айтмоқчи эдим. Тўйни қачон қиласиз?

Арслон. Бир оз пул топайлик, она.

Турсунбibi. Болам, барибир, биз пул тополмай-миз.

Арслон. Нечун?

Турсунбibi. Чиқиминг кўб, кирим деган нарсанг йўқ. Тўрт танопғина еринг қолған, бундан олғанинг ам-локдорга¹⁹ берасан. Ўзимизни тўйдирасан, сенинг қўлинг ҳам очиқ, камбағалларга берасан, шундай қилиб, кундан-кун кейинга кетиб турәмиз, болам. Сен айтмасанг ҳам мен онглайман.

Арслон. Нима қилайик?..

Турсунбibi. Мана, иккитагина қўйинг бор, шунинг биттасини сотиб ул-бул ол. Биттасини сўямиз. Бир оз жўхоримиз бор. Тегирмонга бериб, ун қилдирамиз. Шу билан тўйни қиласиз. Кўзим очиқ экан, сени уйлантириб қўяй, ўғлим!

Арслон. Шулар билан тўй қилиб бўладирми, она?

Турсунбibi. Тўй булар билан бўлмаса, эрта-индин булар ҳам қўлдан чиққандан кейин бўлармиди? Ё Тўлгунни олмайсанми?!

Арслон. Нима? Тўлгунни олмаслигимни билсан шу топда ўламан.

Турсунбibi (*Арслоннинг сўзини эшитмаған бўлиб*). Балким севмай қолғандирсан уни...

Арслон (*бирдан қичқирап*). Кес... товушингни! Уни севмаган юракни кўкрагимда кўтариб юрмайман, тортиб чиқариб итлар олдиға ташлайман!

Арслоннинг орқа томонидан саҳнада Ботур кўринадир. Арслон билан онаси Ботурға қарайлар.

3-мажлис: Бурунғилар, Ботур

Ботур. Бой бобомфа бер, кабоб қилиб есунлар.

Турсунбibi. Кел, болам, Ботур, кел!

Арслон. Нима дединг?

Ботур. Юрагингни ит олдиға ташламоқчи бўлдингда, «Бой бобомфа бер, кабоб қилиб есунлар» дедим.

Арслон. Нима деганинг?!

Ботур. Сўнгра онгларсан! (*Турсунбигига*) Хола, сўзингиз яrim қолмасин, гапура берингиз. (*Ўзи саҳнанинг бир четидаги оғочга таяниб, қайғу аралаш ўйлаб турадир*.)

Турсунбibi. Айланай, болам, нима қилай? Шу тўйни тезрак қилишимиз керак, дейман-да!

Арслон. Она, билсанми? Тўйни тезрак қилмасак қиз қўлдан кетадир.

Турсунбibi. Қиз нега қўлдан кетар экан, нима бўлади дейсан, ўғлум?!

Арслон. Мен бир хабар эшитдим, ҳали сенга айтмайман.

Турсунбibi. Мени эшитмади деб ўйлайсизми? Менга Ойнуқса кампирнинг ўзи айтди. Қизга бой чиққан экан²⁰. Ўйи куйсун, (*қўлини ерга уриб*), худоё, болалари жувон-

марг бўлғайлар! Эллик бешга кирибдир. Тангридан қўрқмайдир, элдан уялмайдир. 18 ёшар бир қизни зўрлаб олмоқчи бўладир. Ху, ер ютсин сени!..

Арслон. Қарғашни қўй, она, гапур-чи, Ойнуқса кампир нима дейди?

Турсунбibi. Нима десун!

Ботур. Қизини бойга беришга кўнганми?

Турсунбibi. Кўнадирми ҳеч?! Боя нима дедим? Менга йиғлаб, қараб гапирди. «Тўйни тезрак қила қолайлик» деди. «Уий куйсин бойнинг, учта хотуни бор. Ўлсам ҳам қизимни унга бермайман, ер ютсан бойлигини» дейдир.

Арслон. Кичкина тўй қилишимдан розими?

Турсунбibi. Албатта, рози бўлмай не қилсан, боёқиши?

Арслон. Ўзинг-чи онажон!

Турсунбibi. Мен ҳам розиман.

Арслон. Меним жоним онам. Мен сенинг кўнглингни кўтармак учун тўйни тузукрак қилмоқчи эдим. Сен рози бўлсанг, шу ҳафтада никоҳни қилиб қўямиз. (Ботурнинг ҳолига қарағандан сўнг.) Кел, Ботур!

Ботур. Келганман. (Арслон ўтуриб, суфрани очуб, пиёвани косага ағдарадир. Нонни тўғрайдир.) Кел, шуни ичайлик. Ўзи ҳам совуған экан.

Ботур. Мен уйингизда ичдим.

Турсунбibi. Айланай, болам, кел! Яна бир оз ичарсан. Ўртоғингни ёлғиз қўйма.

Ботур келиб ўтурадур. Арслон ёйдир. Ботур емаса ҳам қўшилғанини кўрсатиб турадир.

Арслон (Ботурға.) Уйни олдилар-а?!

Ботур. Олдилар!

Турсунбibi. Тош кўнгиллик бой боёқиши йигитга уч-тўрт кун муҳлат ҳам бермади.

Арслон. Бўлгани бўлди эмди. Мунча қайғуриб нима қиласан?!

Ботур. Мен тошданми яратилғанман?! Шунча ҳақсизлиқка учрағандан кейин қайғурмоқдан бошқа бир иш қўлимдан келмас экан, шуни ҳам қилмайинми?!

Арслон. Қайғурмоқнинг фойдаси йўқ.

Ботур. Бундай ҳақсизлиқка, бундай зулмга қандай чидаб бўладир? Ўзи мени чақирди. «Уйинг ийқилаёзған, иморат қил» деди. «Пулим йўқ» дедим. «Мен бераман, тилхат келтур, уч юз танга ол» деди. «Сендан юзга ўн беш фойда

олмайман, ўн танга бер» деб ҳам қўйди. Қозиға бориб, уч юз тангага олти ойлик тилхат қилиб бердим. Ҳатни олиб сандиққа қўйди. Менга арпа, жўхори, тик, чой сотған бўлди. Сотған нарсаларни яна арzon баҳо билан ўзи олған бўлди. Олти ойлик пул фойдасини ҳисоблаб, ярмини сақлади. Ул деди, бул деди, менга юз йигирма уч танга пул берди. Уч юз тўқсон танга қарздор қилди.

Турсунбibi. Тангрим жонингни олғай, инсофсиз бой!

Ботур. Юз йигирма танга билан иморат қила олмадим. Пулни ўзига бериб, хатимни олай, дедим, кўнмади. Пулни бир оз ортдирай, деб қиморға бордим. Ярми унга кетди. Қолғанини едим. Шундай қилиб, мени алдаб уйими олди. Нима қилай эмди? Додимни ким эшитадир? Икки кундир, ейишға нонимиз йўқ. Унда-бунда томоқ қилиб юрамиз. Кампир онамнинг юзиға қарай олмай қолдим... (*Йигисини қочирмоқ учун жойидан турадир-да, икки-уч одим нарига борадир. Узоқларға қарайдир. Ҳавосиз бир зиндандан янгиана чиқкан кишиларнинг ҳирси билан соғ ҳавони юта бошлар.*) Бўлмайдир бу!.. Бундай яшаб бўлмайдир! (*Жим бўлур.*)

Арслон бунга қараб турғандан сўнг, бир ишга қарор берган бўлиб иргиб турадир. Ўтлаб турған қўйларнинг биттасини оғочдан ешиб онасиға келтирадир, Ботурга эшитирмай, сўйлайдир.

Арслон. Она!.. Булар тоғасининг уйига кўчганми?

Турсунбibi. Ҳа, шунга кўчдилар.

Арслон. Мана шу кўйни элтиб, бунинг тоғасига бер. Мен берганни айтма. «Буни Ботур юборди, сўйиб, ёғини эрутсиналар, этини сотиб, уйга озиқ олсунлар, деди» де, онгладингми, онажон?!?

Турсунбibi. Буни ҳам берасанми? (*Жойидан туриб.*) Тўй нима бўладир болам??!

Арслон. Тўйми?.. (*Нафасини зўр билан ичга чекиб.*) Бўладир. Тез бўл, онажоним, тез бўл, кет!

Турсунбиби гапурмайин кўйни тортиб кетадир. Арслон оғир-оғир юриб Ботур ёнига келадир.

Арслон (*марҳаматлик бир товуш билан*). Ботур!.. (*Ботур айшладир.*)²¹ Нега бунча фужунасан?

Ботур. Бўлмайдир, ўртоқ, бўлмайдир! Бундай яшаб бўлмайдир!..

Арслон. Ботур, кўб қайғурма, ишни йўлға қўярмиз.

Ботур. Бўлмайдир, ўртоқ, бўлмайдир. Ҳўрлик ошиб кетди эмди. Онамнинг шу кунги йиғлаши мени битирди.

Күш иниға ўхшаған бир уйимни ҳам ортуқ кўрдилар, тортиб олдилар. (*Қайнар.*) Одамлар меним қонимни ичмак истайлар! Булар мени ўлдирилар, битирдилар! Булар орасида турмайман, ўлдираман буларни. (*Юрагини тутиб.*) Менга, менга ким кўмак қиласидир?! (*Йиқилаёзадир. Арслон уни туладир.*) Ким?.. Ким мени қутқарадир??!

Арслон. Мен. Мана, мен ёрдам қиласман. Ботур! Ботур! Ўзингга кел ўртоғим, сенга нима бўлди? (*Ўртка қараб чекар.*) Кел, ўртоғим, бир оз ўтур, ҳеч қайфурма, ҳаммаси ўтар. (*Ўрт ёнига элтиб ўтқазади, косани кўтариб, ариқча югурладир, сув кетирадир.*) Ол, бир оз сув ич.

Ботур (*сувни ичиб, ҳолини тузатириға тиришиб*). Оҳ, ўртоғим. Кечирасан. (*Арслоннинг қўллариға ёпишадир.*) Мен сени қайғуртдим.

Арслон. Майли, майли. Ҳаммамизнинг қайғумиз бирдир. Мен сенга жоним билан, таним билан, бутун борйўғим билан кўмак қиласман.

Ботур. Эсон бўл, ўртоқ... (*Умидсиз.*) Эсизким... сўзингда тура олмайсан!

Арслон. Ботур, мен сўзимда тураман, сўзида турмаганларни одам санамайман. Сенинг тинчлиғинг учун қўлимдан нима келса, қиласман. Сени бунча қайғуртқон нарса кичкинагина бир уйдир. Унинг чорасини топарман.

Ботур. Уй учун қайғурғаним йўқ. Унинг учун қайғурмайман. Мени битирган, эзган нарса онамнинг шу кунги ҳолидир. Уйдан кўчарда унинг ийглашлари, зорлари, унинг деворлариға ёпишиб ўпишлари мени эзди, хароб этди. Менга ёрдам эт, мени бу ҳолдан қутқор! (*Жойидан турадир.*)

Арслон. Ёрдам қиласман. Қўлимдан нима келса, қиласман.

Ботур (*юриб*). Сен ёрдам этсанг, ишимни йўлға қўярман.

Арслон (*жойидан туриб, Ботурнинг орқасидан юриб-юриб, сўйлар*). Нима истайсан? Сенга нима керак?!

Ботур (*қайрилиб, Арслоннинг қўлларини тутиб*). Арслоним, ўртоғим, кўмак қил!

Арслон. Айт, нима қиласидир!

Ботур. Онамнинг ўчини олмоқ истайман!

Арслон. Айт!

Ботур. Шу малъун бойни...

Арслон. Хўш?!

Ботур. Ўлдираман.

Арслон (*сесканиб, илигини Ботурнинг оғзига қўяр каби кўтариадир*). Йўқ... Бу бўлмас! Мен бунга рози бўлмайман. Биз қон тўкмайлик.

Ботур. Булар қўлидан келганини аямасун. Қила берсун. Бироқ биз қон тўкмайлик, шундайми?!

Арслон. Ботур...

Ботур. Йўқ биз қон тўкамиз! У мени уйимдан чиқарди. Мен уни дунёдан қуварман! У мени аллади, мен уни ўлдираман, меним билан унинг орасига ким тушса, унингда қонини тўкаман, онгладингми?!

Арслон. Ўртоғим!..

Ботур (*қичқириб*). Кўй, бас эмди! У яна беш йил дунёда тўрса, мен каби йигирма-ўттуз йигитнинг ўликлари санаасиз, кафансиз қўчаларда чириб ётғусидир. Сен шуни ми истайсан?!

Арслон. Ботур, (*Ботурнинг қўлтиғидан тутиб*) мен уни қайғурмадим, сени қайғурдим²². Қайнаб кетиб, бир ўсаллиқ ишлаб қўйсанг, ҳокимлар онглаб қолурлар. Сўнгра сени ҳам ўлдираплар.

Ботур. Мен шу топда тирикми? Ўлмадимми ҳали? Йўқ, йўқ, мен ўлган, мен битган, мени ўлдириб битирдилар. Мансурни қисташи билан уйдан қувилған онамнинг қайғу булутиға ўхшаб қаршимда йиғлаб туриши мени кўбдан ўлдириди. Кўбдан битирди. (*Қайнаб.*) Мен тирик эмас, мен ўлган, мен битган, бораман, ўлганлар, битганлар орасига бораман, ёлғиз бормайман. Мансурбой менга йўлдош бўлур! (*Силтаб, Арслоннинг қўлидан чиқиб, телбаларча югуриб кетадир. Арслон қайғу аралаш шошқинлиқ билан унинг орқасига қараб турғандан сўнг бирдан югуриб кетадир.*)

ИККИНЧИ КЎРИНИШ (*тўрт мажлис*)

Саҳна. Кечқурун. Биринчи кўринишдаги дала. Булут остидаги ойнинг ярим ёргу сочиғлан. Бир оздан сўнг Арслон одам ахтарғанлар тусли телбаланиб, у ён-бу ёнга қараб келадир.

1-мажлис: Арслон

Арслон. Бу ерда ҳам йўқ! Бу йигит мени шоштириди, эсини йўқотған. Бир ҳафтадан бери Мансурбойнинг изига тушган, шуни ўлдираман, дейдир. Ўсаллиқ²³ қилиб, уни ўлдира қолса, ўзини ҳам тутиб ўлдираплар. Тоғ каби бир

йигитимиз йўқоладир. Онасиға бир катта мотам бўладир. Туташ ёнимда олиб юраман, овутаман, кулишиб ўйнамоқчи бўламан. Ҳеч фойда бермайдир. Шу кун мендан айрилғач, яна йўқолди. Билмасам, қаерга кетди! Нима қилди бу йигитга-а... (*Юриб.*) Тўрт-беш кун шаҳарға олиб борай, десам қўлим бўшамайдир. Онам ёлғиз, унинг онаси ёлғиз. Тўлғун кишисиз, Тўлғундан айрилишим-да бўларлиқ иш эмас. (*Ўйлагандан кейин.*) Оҳ... Тўлғун... Бу қурғур дунё, сени уйимға келтириб, тинчлантиришга йўл бермай турадир. Тўрт-беш танга орттириб, тўйимизни қилурға йўл йўқ. Кундан-кун ишим ёмонлашиб борадир! (*Узоқдан бир кишининг от чопиб келганини кўрадир. Караб, ким эканини онг-лағанидан сўнг нафрат билан юзини қайтарадир.*) Сичқоннинг ўлими мушукнинг тўйи. Биз каби оппоқ юракли, тоза йигитлар тўрт томондан қисилиб, эзилиб турамиз, мана булар от чопиб юралар, парволарига келмайдир. Бизни бу ҳолға солған-да ўзлари... Шулар бечора Ботурнинг уйини тортиб олмаса эдилар, у бу кўчаларга тушмас, мен-да ўзишимни кўра олар эдим. (*Ариқ ёқасиға бориб, ўйлаб турадир. Чиройлиқ, бўз бир отга минган Қудрат келадир. Арслонни кўргач, отини тўхтатадир.*)

2-мажлис: Арслон, Қудрат

Қудрат. Арслон акамми?!

Арслон. Салом алайкум, бойвачча!

Қудрат. Кечаси чиққан экансиз-да?!

Арслон. Бир таноб қовуним бор-ку, шундан хабар оғали чиқтим. Бу ойдинни кўрган кайфим чоқ бўлди. Шуни томоша қилиб турибман.

Қудрат. Бизга ҳеч келмайсиз-а...

Арслон. Ишлар кўб, камбағаллик, ишламасанг оч қоласан...

Қудрат. Бизга ишингиз тушмайдир. Шунинг учун келмайсиз. Бизга иши тушмаганлар келмайлар.

Арслон. Йўқ, ундан эмас.

Қудрат. Ҳай, келиб кетингиз. Одамнинг одамфа иши тушмай қолмас. Бир кун эмас, бир кун ишингиз тушса, хизмат қиласмиз. Ҳа, айтгандай, тўй қачон?!

Арслон. Тўй... яқинда бўлур.

Қудрат. Тўйингизни отам ҳам эшитдилар. Мана эмди Арслоннинг иши бизга тушадир, деб қувондилар. Унга хизмат қиласмиз, дейдилар.

Арслон (*кулумсираб*). Кўб яхши.

Қудрат (*сўзини қабул қилдирмоқ учун Арслон томондаги узангига тиралиб эгиладир, қамчига суюлиб сўйлайдир*). Менга қаранг, Арслон ака! Сиз пулим йўқ, деб тўйни кейинга қўйманг. Бош соғ бўлса, дўппи топилар. Фойдаға пул олишга қўрқасиз, биламиз. Бу ишингиз тузук. Фойдаға пул олманг, беш юз олиб, саккиз юз қарздор бўлмоқ яхши эмас. (*Арслон совуққина қараб тинглайдир*.) Сиз тўппа-тўғри шул тўрт таноб ерингизни бизга сотинг, яхши пулга оламиз. Ерингиз бизнинг еримизнинг ўртасида қолғани учун бизга керакдир. Пулини оласиз. Тўйни қиласиз. Ортиб қолғанига четданрак яна икки-уч таноб яхши ер оласиз.

Арслон. Яхши ҳисоб.

Қудрат. Жуда яхши ҳисоб! Мен ҳозир Шариф оқсоқолникидан келаман. Отам ҳам шунда. Шариф оқсоқол жуда яхши зиёфат қилди. Домлани, отамни, мени чақирган экан. Бориб, паловини едик. Улар гаплашиб ўтириб қолишидилар, мен келдим. Ҳа, унутдим, нима демакчи эдим-а...

Арслон. Ер тўғрисида эди.

Қудрат. Ҳа. Шунда отам сизнинг ерингиз тўғрисида гапурдилар. Ҳар қанчага сотса оларман, дедилар. Ҳай, деб пулни ола қолинг, тўйингиздан ортиб қолган пулга яна ўзим сизга икки-уч таноб ер топиб бераман, тузукми?

Арслон. Қани, кенгашиб кўрайлик-чи.

Қудрат. Кенгаши кўя беринг, ким билан кенгашарсиз? Бир ўртоғингиз Ботур биланми? Ундан нима кенгаш кутасиз? Ўткан кун қарасам, қимор ўйнаб турадир. Егани нон тополмаган кишига қиморни ким қўйди?!

Арслон. Ботур ундей одам эмас эди-ю, йўқсулиқ ёмон нарса-да. Кишини ҳар балога учратадир. Қимор ўйнатадир, ўғрилиққа чақирадир, одам ўлдиртадир. (*Арслоннинг сўнг сўзи Қудратга ёмон таъсир қиладир. Тўғирлаб отини ҳайдайдир*.)

Қудрат. Ҳай, уйга келинг, гаплашамиз (*кетадир*).

Арслон (*Қудратнинг кетидан нафрат билан қараб тургандан сўнг*). Яна меним еримға оёқ босдингизми?! Йўқ, бу еримни сотмайман. Севгилим учун сақлайман. Оҳ, Тўлғуним, у ерлар сенингдир. Улар сени баҳтли тинчфина яшатмоқ учун менга керакдир. Буларни сотмайман, булар бизни келгусимизни таламоқ истайлар. Йўл бермайман. Тўй пулини эса тиришиб топарман. Эрта-индин қовунларим этишадир. Шуларни сотсан, кичкинагина бир тўйга етар-

лик пул бўлур. (*Бирдан эсига Ботур келадир.*) Мен Ботурни ахтариб чиққан эдим. Уни топиш керак. (*Ариқ бўйлаб кетадир.*)

Саҳна бир оз бўш қолар. Сўнгра Мансурбой билан мулла Ашур имом сўйлашиб, келадирлар.

З-мажлис: бой, имом сўнгра Ботур

Мансурбой (*Кетсиз²⁴, қирогсиз²⁵ узайған²⁶ экин ерларини кўрсатиб*). Қаранг, домла! Ойдинлик остида қандай чиройлик кўринадир!

И мом. Воқеан яхши, тақсир! Эмди сизга вожиб таолонинг инояти катта-да, бой бобо! Қаранг, тўрт томонға ёйилиб турған олтун каби ерлар, катта-катта ҳавлилар. Йўлбарсдек бир ўгул, худо умрини ортдирғай.

Мансурбой. Алҳамдулиллоҳ, худоға шукур.

И мом. Хайру эҳсон қилинг, шукур қилинг, мачитга қаравинг, тангришимиз яна ортдира берадир.

Мансурбой. Албатта, албатта. (*Бир томонни кўрса-тиб*.) Арслоннинг ери мана шу эмасми?

И мом. Шул, тақсир шул.

Мансурбой. Қаранг эмди, мана шу ёбоннинг ўзи юз ўн таноп, бунинг юз олти танопи менини. Ўртада бу йигитнинг тўрт таноп ери бор. Шунинг учун ҳар кун неча қатла менинг ерларимни босиб ўтадир. Мол ўтказадир, ўтларни едирадир. Бу тузумки?! Менга яхши пулға сотсун. Бир четдан яна уч-тўрт таноп ер олсун.

И мом. Кўб яхши бўладир. Бир кўриб айтамиз унга. (*Кучлик бир чора топған бўлиб*.) Бой бобо, бир иш қилсанк бўладир. Мен Арслоннинг онасини бориб кўрай. Шу кампирни қондирай, саккиз олчин²⁷ чит берсангиз, элтиб берай.

Мансурбой. Саккиз олчин чит нега берай??

И мом. Шундай қилиб кампирни алдаймиз-да.

Мансурбой. Жим туриңг-ей... «Саккиз олчин чит беринг-а...» Саккиз олчин чит қанчага турадир? Пулсиз қолғач, ўзлари ҳам сотарлар.

И мом. Тақсир бир нарса берсангиз, кампирни тез алласак, яхши бўлур. Майли чит бермасангиз, чой берингиз.

Мансурбой. Ҳай, беш мисқол чой бераман.

И мом. Хўб бўладир. Мен бориб кампирни кўндираман. (*Экин ерларига кайф билан қарагандан кейин*.) Шуни

ҳам олсангиз, шул ерларингизнинг камчилиги қолмайдир, тақсир. Қаранг-а, юз ўн таноблиқ бир бутун ер-а. Яна ойдинлиқда бошқача кўринадир. Бой бобо, бу ҳам сизга тангри таолонинг марҳамати. Китобда шундай деган: «Бир кишининг бутун ерларига ойдинлиқ сочилиб турса, у киши саодатлиқ кишидир», деган.

Мансурбой. Алҳамдулилоҳ. Худоға шукур. Домулла вожиб таоло дунёмизни берди, эмди охиратимизни ҳам ўзи яхшилаб берса, сўнгра армон қолмайдир.

И мом. Ҳа... иншооллоҳ, охиратингиз маъмур бўлсин. Менга қаранг, ахир китоб деганининг ёлғони бўлмайдир. «Бир мулла билан бир табоқ ошни бирга еган киши биллоҳ азоб ужмоҳқа кирадир», деб китоб айтадир. Худо хоҳласа, ужмоҳнинг энг яхши жойлари сизники бўладир.

Мансурбой. Домулла, умжоҳнинг ерлари ободдир-а?!

И мом (ҳовлуқуброқ). Ҳу... нима дейсиз, бой бобо? Ужмоҳдаги ерларингиз-чи, жуда қизиқ бўладир. Оғочларнинг (*ёнидаги оғочни кўрсатиб*), мана шу таналари олтункумушдан, ёпроқлари зумурраддан, мевалари ёқут, инжудан, ёқутдан ясалған юртлар, саройларда ўтурасиз, етмиш беш минг ҳур, етмиш беш минг филмон қўйл қовуштириб хизматингизда турадир.

Мансурбой (жуда кайфланадир). Алҳамдулилоҳ, алҳамдулилоҳ, домулла, бу йил одамларға берган пулларимни оламан, экинларни тўплайман, сўнгра юринг, ҳажфа борамиз.

И мом. Худо насиб этгай, омин.

Мансурбой. Домла, охиратда ужмоҳға киргунча анча гаплар бор чоғи?!

И мом. Қийин, бой бобо, қийин!!! Тангрининг ўзи тузатмаса, қийин! Ўликни гўрга қўйиб одамлар кетгандан сўнг мункар-накир келар эканлар. Олимларға қарашған, хайру эҳсон эгаларига чиройлик бўлиб кўринар эканлар, ҳеч кўрқитмас эканлар, ёмон кишиларга жуда кўрқинчли, кўзлари олайған, танлари қоп-қора юнг босқон, оёқлари етти қабат ерға, бошлари етти қабат кўкка етишган бўлиб келар эканлар. (*Саҳнада Ботур кўринадур. Манглайига боғланган боғлиқни кўзларининг устига туширган, яна бир боғлиқ билан жаси оғзи, қулоқлари ўралган, ийртиқ бир бўрк²⁸, қисқа бир чопон кийиб, белини боғлаған. Кўлида узун бир пиҷоқ, буларга кўринмасдан пойлаб юрадир. И мом сўзида давом*

этадир.) Оловдан қанотлари, қизғин темирдан калтаклары бўлар экан. Одамни турғузиб, дўқ қилар эканлар. (*Бирдан Ботурни кўргач.*) Вой!... (*Қочадир.*) Қочинг, бой!

Бой телба бўлиб, имомнинг кетидан эмас, Ботурга қараб қочадир. Ботур пичоқ билан урмоқчи бўладир. Бой жон ҳавли қичқириб, ҳезлаб Ботурнинг пичоқли кўлинин билагидан берк тутадир. Бир қўли билан пичоқни тортиб олмоқ истайдир, талашадирлар, бой қичқирадир. Ботур бойнинг бўғизидан тутиб силтаб-силтаб йиқитадир. Бироқ бутун кучи билан икки кўллаб пичоққа ёпишқон бойдан, пичоқни кутқара олмайдир. Бойнинг қичқиришларини эшитган Арслон худди шул талаш чоғда югурби келадир.

4-мажлис: Бурунғилар, Арслон

Арслон. Нима гап? Вой, одам ўлдиралар, ўғри!!! (*Югуриб келиб оёғи билан Ботурни қаттиқ тенадир. Ботур юмалаб йиқиладир. Бой Ботурнинг тагидан қутилғач, ҳеч томонға қарамай, туриб қочадир. Арслон жойидан бот иргиб турган Ботурга қичқирадир.*) Кимсан?!

Ботур (*жуда асабий, титрайдир. Пичоқни кўтариб Арслонни урмоқчи бўладир. Бирдан бу фикрдан қайтиб, пичоқни узоқларға иргитадир-да, Арслонға жавоб берадир.*) Мен!

Арслон. Ботур, сенга нима бўлди, жинландингми сен?! Сени ўғри кийимида кўраман, бу нима гап?!

Ботур. Бундан кейин яна бир йўла бизнинг орамизга кирсанг, унинг учун чекганим пичоқни сенинг қонинг билан бўяб қўяман, онгладингми?! (*Қайтиб илдам юриб саҳнадан чиқар.*)

Арслон шошқонидан нима қилишини билмай қараб турған чоғда парда тушадир.

УЧИНЧИ ПАРДА БИРИНЧИ КЎРИНИШ

(уч мажлис)

Саҳна. Қўргонбегининг уйи. Саҳнанинг ярмиси Бекнинг катта, безанган меҳмонхонасиининг ярмиси шул меҳмонхона бўйи узанган буюк суфани кўрсатадир. Меҳмонхонадан суфага уч эшик очилган. Бекнинг ўзи меҳмонхонанинг тўрида, охирги эшикнинг ёнида, қимматли кўрпалар устида ўлтурған, арз сўрайдир. Тубандай икки маҳрам ўлтурған, бири чой сузиг берадир. Суфада Бек турған эшик олдидаги жанжалчилар мана шундай ўлтурғанлар: Бекнинг худди қаршиусида жанжалчи Яраш билан Боймурод. Уларнинг ёнида икки оқсоқол. Оқсоқоллар билан Бек орасида, худди эшик ёнида кумуш камарли ясовулбоши оқ таёфини кўкрагида эгри тутиб, тик турадир. Жанжалчиларнинг боши узра Бекнинг икки

ясовули тик туралар. Ҳар икки томоннинг тарафкашлifi учун келган қишлоқлilar. Ўтурғанларнинг боши-бошида ясов тортиб турадилар. Бек оқсоқолларга гапириб турадир.

1-мажлис: Бек, Яраш, Боймурод,
Ясовулбоши, ясовуллар, қишлоқлilar,
маҳрамлар

Бек. Жаноби олий сизларни юртқа шунинг учун катта қилиб қўйған. Мана шундай ишлардан хабар олиб юрасиз.

Бир оқсоқол. Балоингизни олай, тақсир. Боймуроднинг ҳеч гуноҳи йўқ. Гуноҳ Ярашда...

Ярашнинг тарафкашлари оқсоқолга қаршу қичқиришадилар. Уларга қаршу Боймуроднинг тарафкашлари қичқиришадилар. Товушлар бир-бирига аралашиб эшитилмас ҳолга қоладир.

Эл орасидан. Оқсоқол почча, худони ҳозир кўринг...
Ёлғон айтасиз, оқсоқол...

- Сиз ёлғончи...
- Тақсир, балоингизни олай...
- Гуноҳ Ярашда...
- Гуноҳ Боймуроднинг ўзида...
- Садағангиз кетай, Бек бобо, додимизға етинг...
- Худодан қўрқмай ёлғонлайлар...

Бек қўли билан ишорат қилиб, жим туришга буюрадир, ясовулбоши билан ясовуллар «Тўхта, гапурма, қичқирма», деб элни тўхтатишга тиришалар. Бир-икки кишини туртиб, итариб йиқитсалар-да... Товушлар куч билан тўхтатилғандан кейин бек гапирадир.

Бек. Гуноҳ кимда бўлса, биз биламиз.

Эл орасидан. Ўргулай, тақсир...

- Балоингизни олай...
- Каромат қилдингиз...

Ясовулбоши билан ясовуллар яна телбаланиб, қичқирғанларни жимитадилар.

Бек. Бизни жаноби олий: «Элнинг яхши-ёмонларини ажратиб ол!» деб юбордилар. Биз ёмонни эсон қўймаймиз. Гуноҳ кимда эса, жазосини берамиз. Алҳамдулиллоҳ, зин-донимиз бор, кишанимиз бор. Булар билан бўлмаса, жаноби олийга арз қилиб, ўлдиришға ҳам кучимиз етадир.

Эл (қувониб, қичқиришиб). Албатта, тақсир, албатта!

- Гуноҳ Боймуродда!..
- Яраш гуноҳкор!..

- Ёлғон айтасиз!..
- Ўзинг ёлғончи!..
- Сен ёлғончи!..

Ясовулбоши билан ясовуллар товушларни куч билан тўхтатадиirlар.

Бек. Боймурод, паналат²⁹, тинч юрмайсанми?!

Боймурод. Тақсиржон, балоингизни олай, нима қилдим ман?

Бек. Сенга шу ишларни ким қўйди? Жонингдан тўйдингми?!

Боймурод. Балоингизни олай, гуноҳим нима?!

Бек. Паналат, ўғри. Мен сени билмайманми?! Мендан гап сўрайсан? Сен яхши кишими? Ким сени гуноҳсиз, деди?!

Оқсоқоллар. Тавба қилдим, де!

— Тавба қил, Боймурод!

— Боймурод, бадбахт, гапурма, тавба қил!

— Тавба қилибдир, тақсир!

— Тавба қилибдир!

Боймурод. Тавба қилдим, тақсир!

Яраш. Садағангиз кетай, Бек бобо. Ўзингиз ҳаммамизни яхши биласиз!

Бек. Гапурма, паналат, аҳмоқ. Сени ким билмайдир?!
Мен сенинг қилиб юрган ишларингни билмайманми?

Яраш. Тавба қилдим, тақсир!

Бек. Эшак, ўғри! Тирноғларингни узиб ташлайман.
Тишларингни синдираман. Сен хом хаёлга борибсан!

Яраш. Тавба қилдим, тақсир!

Бекнинг ғазабидан қўрқкан элнинг дами чиқмай қоладир. Бек ўзининг билармандлигидан мамнун қолиб, нос чекадир, сўнгра гапирадир.

Бек. Ҳоким билан ўйнайсизми?! Ҳокимнинг таёфи бор, зиндони бор, ҳукми куши³⁰ бор. Сизни қўяларми?! (*Ясовулбошига қараб*) Буларни сақловга³¹ чиқариб, жанжалларини битиринг. (*Жанжалчиларга*) Турингиз жойингиздан (*Бир хатни ўқиши билан машғул бўлади*.)

Ясовулбоши. Турингиз, ҳазратни дуо қилингиз.

Эл. Омин, ҳазрат жаҳонгир...

— Давлат барқарор...

Ҳаммалари турадирлар. Боймурод жойидан қимиrlамайдир.

Ясовулбоши. (*Боймуродга қичқирадир*). Тур жойингиздан!

Ясовулбошининг қичқириши билан Бек бошини кўтариб, Боймуродга қарағач, Боймурод йиглаб гапуради.

Боймурод. Балоингизни олай, тақсиржон, менинг додимга ўзингиз етасиз, арзимни ўзингиз сўрайсиз. Мен шундан чиқмайман!

Бек. (Боймуродни турғизишга тиришған ясовулларга). Ур паналатини! (Ясовул бир шапалоқ ургач, Боймурод «вой» деб юзини тутадир.) Ур паналатини, ур, ур. (Ясовуллар уралар, Боймурод «ўлдим», деб қичқирадир, оқсоқоллар «тавба қилибdir, тақсир», деб қутқарив олиб кетарларкан, Мансурбой суфага чиқиб, ҳалиги эшикдан бекка салом берадир.)

2-мажлис: Бек, бой, маҳрамлар

Бек. Ие, бойми?! (Туфдонни кўтариб, носини туфлайдир.)

Бой. Тақсир!

Бек. Келинг, уйга кириңг, бой!

Бой. Хўб, тақсир. (Югуриб қуийи эшикка келадир. Кавшини ешиб, уйга кирадир.)

Бой (яна). Салом алайкум.

Бек. Ваалайкум, бой, марҳамат, қани кўришайлик. (Кўлини узатадир. Бой югуриб бориб кўришадир.) Ўтуринг. (Бой ўтурадир.) Қалайсиз, яхшимисиз??

Бой (жойидан туриб ўқунадир).³² Қуллуқ, тақсир. Давлатингиз кўланкасида бир нав юрибмиз.

Бек. Яна бизнинг ёқларға келиб қолибсиз!

Бой. Ҳа, тақсир! Бошимизга иш тушгач, сизга югурамизда, тақсир! Ҳаммамизнинг отамиз, бобомиз сиз бўласиз.

Бек. Хўш, нима бўлди яна?!

Бой. Тақсир, қулингизни ўлдира ёздилар...

Бек. Айтманг-ей!

Бой. Худонинг марҳамати билан қутулиб сизга келдим. Тақсир, ўлимимга ҳеч нарса қолмаған эди!

Бек. Нима бўлди? Гапуринг қани!

Бой. Тақсир, бир кеча қишлоғимизнинг оқсоқоли зиёфатга чақириди, имом билан бордик. Қулбаччангиз ҳам бор эди. Анча гапуришиб ўтурдик. Сўнгра қулбаччангизни жўнатдик. Биз яна бир оз ўтурсуб, имом билан йўлга чиқдик. Гаплашиб келар эдик. Бизнинг домулла имомимиз жуда яхши одам, тақсир, ўзи мулла киши, китобдан, гўру қиёматдан гапириб келди. Келаси йил, худо хоҳласа, ҳажга

борамиз, деб ўзаро сўз беришдик. Худди шу тобда бир ўғри чиқиб, бизга ҳамла қилди. Домулла қочди. Ўғри мени тутиб йиқитди. Икки қўллаб кучоfigа ёпишдим. Худо хайр қилди, тақсир, пичоини қўлимдан чиқара олмади. Талош чоғида бир киши келиб, унга ҳамла қилди. Мен қутулиб қочдим. Худоға шукур, тақсир, тирик қолдим. (*Ярим йиглаб.*) Бўлмаса, ўлган эдим, тақсир.

Бек. Худо хайр қилибдур, бой, ёнингизда пичоингиз, яроғингиз йўқ эдими?

Бой. Йўқ эди, тақсир!

Бек. Худо хайр қилибдур! Шул ҳажфа борамиз, деганингизнинг хосияти билан қутулибсиз. Худойи қилинг, бой!

Бой (*йиглаган каби бўлуб.*) Худога шукур, тақсир, қутулдим!

Бек. Ҳўш, эмди, бу ишни кимдан гумон қиласиз?

Бой. Тақсир, қишлоғимизда ёмонлар кўб. Ботур деган қиморбоз йигит бор. Арслон деган бир оқпадар бор. Иккаласи ҳам бетавфиқ. Тақсир, шулардан гумоним бор. Ботур деганинг мени ўлдурмоқчи бўлиб юрганини эшитган эдим. Арслон эса ўзимга неча йўла ёмон ҳаракатлар қилған эди.

Бек (*маҳрамга*). Ясовулбошини чақир!

Маҳрам. Ҳўш. (*Чиқадир.*)

Бек. Бой, буларнинг сизга нима душманлиғи бор?

Бой. Эмди... ўzlари камбағал, тақсир. Ўзига тинчроқ кишини кўролмайдилар-да. Бўлмаса, нима душманликла-ри бўларди?

Маҳрам кириб ўтурадир. Ясовулбоши суфа томондан келадир.

3-мажлис: бурунғилар, ясовулбоши

Бек. Ясовулбоши, дарров чаққонроқ бир одамингизни чақириб, Мансурбой аканинг қишлоқлариға юборинг. Ботур, Арслон деган йигитлар бор эканлар. Шуларни олиб келсин.

Бой. Тақсиржон, қишлоғимизда Ойнуқса деган бир кампир бор. Олтмишга кирган. Унинг ҳам шу ишлардан хабари бўлса керак.

Бек (*Ясовулбошига*). Ойнуқса кампирни ҳам кетирсин-лар. Дарров юборинг.

Ясовулбоши. Ҳўб. (*Югурib кетади.*)

Бек (*бойга*). Сиз эмди ёзилинг, улар келгач, ишларини кўрармиз. (*Маҳрамлардан биттасига.*) Бойни нариги меҳмонхонага олиб бор. Чой дамла, чилим бер, ёзилсунлар.

Бой (*дую қилиб*). Давлат барқарор бўлсин, тақсир. (*Турнир маҳрамнинг кетидан боради.*)

ИККИНЧИ КЎРИНИШ

(*бир мажлис*)

Саҳна. Биринчи кўринишдаги жой. Бек ўз жойида, Бой унинг олдида. Ўлтурған маҳрамлар чой сузадилар. Суфада жанжалчилар ўринида Арслон, Ботур, Ойнуқса кампир, Турсунбиби, Норхола, оқсоқол ҳам қишлоқ одамлари, Ясовулбоши ҳам ясовуллар.

1-мажлис: Бой, Арслон, Ботур, Ойнуқса, Норхола, Турсунбиби, қишлоқлilar, маҳрамлар

Бек: Сизни қўяманми? Кўзларингизга бигиз суқаман. Сиз каби юртсиз, емсиз, ўғрилар бойларимизни кўчада босиб ўлдира берсалар, жаноби олийнинг мулклари хароб бўладир-ку!

Оқсоқол. Тақсир, каромат қилдилар, тақсир...

Норхола. Тақсиржон, туҳмат, бизга туҳмат, тақсиржон!

Турсунбиби. Туҳматчи бойнинг ўзи қани? Ўзи келиб гапирса бўлмайдирми?

Оқсоқол. Ўргилай, тақсир, ўзлари ёмон эмас эдилар. Ўгрилик қилғанларини билмаймиз...

Бек. Сен ким бўласан ўзинг?!

Бой. У киши оқсоқолимиз, тақсир.

Бек. Оқсоқол бўлсанг, қишлоқнинг ёмонларини кўрсатиб бер-да. Мунда ўтуриб буларни ёқлағанинг нимаси?

Оқсоқол (*Ботурни кўрсатиб*). Буниси бир оз қимор ўйнаб юрган эди, тақсир...

Қишлоқлilar. Оқсоқол, худони ҳозир кўринг³³.

— Ёлғон айтманг.

— Буларнинг ёмонлиғи йўқ, тақсир!

Норхола. Инсоф қилинг, оқсоқол почча!

Ойнуқса. Нега бизни қийнайсиз мунча?!

Бек (*кўли билан уларни тўхтатиб*). Қимор ўйнаса, одам ўлдирса, яна нимаси қоладир?! Сизларнинг ҳаммангиз ўғри. Буларни зинданга солғандан кейин арз қилиб, сизларнинг ҳам жазоларингизни бераман.

Оқсоқол. Қуллуқ, тақсир.

Норхола. Бек бобожон, болаларингизнинг умрини кўринг, бизларга раҳм қилинг, ўргулай.

Бек. Бу ким? Ҳали буларнинг ўртоғи бўлган кампир қани?

Ясовулбоши. Мана тақсир. (*Ойнуқсанни кўрсатадир.*)

Бек (*Ойнуқсаға*). Сен бу ўғрилар билан қачондан бери ўртоқ?!

Ойнуқса. Эй дод-ей, бу қандай гап-ей! Олтмишга кириб, энди ўғрилик отини кўтардимми! (*Йиглаб, қўлларини ерга уриб.*) Болаларингнинг ўлимини кўр, Мансурбой! Худонинг газабига йўлук, Мансурбой!

Бек. Қичқирма, кампир! (*Бой ёқасини тутадир.*)

Ясовулбоши. Қичқирма!

Арслон. Садағангиз кетай, бек бобо, биздан ҳам бир оғиз гап сўранг.

Бек. Нима дейсан сен? Мен сени билмайманми?

Арслон. Ўргулай, тақсиржон, арзимни эшитинг, сўнгра ўлдурссангиз ҳам майлингиз. Бир вақт ярим кечалар ёбонға чиққан эдим, бир кишининг додлаб қичқиришини эшитдим. Югуриб борсам, пичоқли бир киши бой бобомни ўлдирмоқчи, телбалик билан келиб биқинига телиб юбордим, юмалаб кетди. Бой бир ёққа, у бошқа ёққа қочиб кетдилар. Мана шундай қилиб, бой бобомни ўлимдан қутқазғанимни биламан, бошқа гуноҳим йўқ, тақсир!

Бек. Сен соғ киши бўлсанг, ярим кечада худди бойнинг йўлини тўсфан паллада ёбонда нима қиласр эдинг?!

Арслон. Бир таноп қовуним бор. Шундан хабар олғони чиққан эдим, тақсир!

Турсунбibi. Ўзини қутқарған кишига туҳмат қила-дирми? Бу қандай гап, ўргулай, бу қандай гап?!

Ясовулбоши. Шу қочиб кетган ўғрини танимайсанми?

Бек. Гуноҳинг бўлмаса, шу ўғрини бизга кўрсат!

Арслон. Балоингизни олай. У қочиб кетди, кўролмадим. Юзи ҳам ёпуқ эди?

Ясовулбоши. Бойни танидинг. Уни танимадингми?

Турсунбibi. Юзи ёпуқ экан-ку. Қандай танисун, ўғлим?!

Арслон. Тақсир, бой бободан сўранг, ўзлари ҳам та-нёлмадилар. Юзи ёпуқ эди.

Бек. Паналат, менга гап ўргатасанми?!

Арслон (*газаблануб*). Тавба қилдим?..

Бек (*Ботурни кўрсатиб*). Бу ўғри, сен унинг ўртоғи. Иккингиз бойни ўлдиргали кенгашиб чиққансиз. Йўлда

кенгашингиз бузилған, жанжал қилғансиз, бу сенга ҳақ бермаған. Сен бойни күтқарғансан.

Ботур. Тақсир, ҳали бойни ўлдирмасдан унинг пули устида қандай жанжал қиласиз?!

Бек. Булар кўп чебар эканлар. Туташ бизга гап ўргатиб туралар!

Арслон. Ҳақиқат қилинг, тақсир!

Бек. Ҳақиқат қиласми? Жуда яхши! (*Ясовулбошига*.) Буларнинг учаласини ҳам элтиб қаманг. Жаноби олийга арз қилиб, жазоларини берармиз.

Ясовулбоши (*ясовулларга*). Тортинг!

Ясовуллар Ботир, Арслон ҳам Ойнуқсани кейинга тортиб турғазадирлар. Норхола ўғлиниң этагини тутадир. Турсунбиби Арслонни қучоқлаб ўладир. Оналар болаларини тутиб, бойни қарғаб, Бекка ялиниб йигла-макда экан, ясовуллар силтаб уларни ажратқондан сўнг бандиларни олиб кетадирлар. Норхола эсидан тойиб йиқиладир. Турсунбиби йиглаб қолади. Қишлоқлилар улар билан машғул бўладилар. Шу чоқда бой югуриб суфа томонга чиқадир-да, Бек ўтрусыга³⁴ келадир.

Бой. Тақсир, арзим бор!

Бек. Нима дейсиз, бой!

Бой. Тақсиржон, буларнинг ҳаммаси ҳам ёмон-ку, лекин Ойнуқса кампирнинг гуноҳини ўзимга бағишлианг, тақсир!

Бек. Нимага?

Бой. Тақсир, ўзи қариб қолган бир кампир. Уйида ёшгина қизчасидан бошқа кишиси йўқ, ҳолиға жабр бўладир.

Бек. Ҳай, қайтаринг!

Бой. Қуллуқ, тақсир! (*Кейинга қайтиб чақирмоқчи бўладир. Оқсоқол ундан бурунроқ югуриб чақирадир.*)

Оқсоқол (узоқча бормаған ясовулларга). Ясовул, хув ясовул, Ойнуқса кампирни қайтаринг. (*Қўли билан имлаб.*) Қайтаринг Ойнуқсани!

Бек. Жудаям раҳмдил экансиз, бой.

Бой. Ҳа, тақсиржон, нима қилайлик. Ўз камбағалларимиз-да.

Бек. Ҳа, майли, шу иккиси жазо кўрса бўлғани.

Бой. Қуллуқ, тақсир! (*Бир ясовул Ойнуқса кампирни қўлтиғидан кўтариб келтирадир. Кампир қўрқишидан юролмайдир.*) Мана, келтурдилар, тақсир. (*Ясовул кампирни келтириб, Бекка тўғри қиладир.*)

Бек. Курғур кампир, сенинг гуноҳингни бойга бағишлиадик. Бўлмаса зинданда чириб кетар эдинг. Бор, жаноби

олийни дуо қил! Шундан кейин ёмонлиқ қилсанг... Кет! Йўқол!

Оқсоқол. Жаноби олийни дуо қил, кампир, қутулдинг! Бек бобомни ҳам дуо қил! Омин! (*Кампир гапиролмайдир. Қўлинни кўтариб, юзига суртадир.*) Оллоҳу акбар, тур эмди. (*Кампирни қўлтиғидан олиб турғизадир, қишлоқлилар олиб кетадирлар.*)

Бой. (Бекка тўғри бўлиб ерга ўлтурадир.) Ҳай, тақсир, давлат барқарор.

Бек. Ҳа, кетасизми эмди?!

Бой. Рухсат бўлса, кетай, тақсир. Умру давлатлариға худо баракасини берсун. (*Қўлларини юзига суртадир. Бек ҳам қўлини юзига суртадир, бой қайтиб кетадир.*)

УЧИНЧИ КЎРИНИШ

(уч мажлис)

Саҳна. Бурунғи ўрун. Бекнинг меҳмонхона эшиклари ёпиқ, ўзи йўқ. Суфада ясовулбоши, Хайри мирзабоши, Тўра, Жума, қоровулбегилар чой ичиб гапиришиб ўтурған.

1-мажлис: Ясовулбоши, Хайри мирзабоши, Тўра, Жума, Қоровулбегилар

Хайри. Худо умрини берсин, бегимиз жуда ўткур бек-а. Ҳой, бурунғи бек бўлса, эшон, қозидан жуда кўрқар эди. Бу киши тунокун Ражаб Аминнинг уйида шундай сўқдиларки, эшон, қозининг дами чиқмай қолди.

Жума. Ие... менга қаранг. Бу эшон, қози нима?! Бек ундан катталарини ҳам сўка бералар. Бир кун рикобда* жуда катта бир бек билан урушиб, маҳовини чиқардилар.

Ясовулбоши. Ўзи ҳам амир билан ён-ёнға ўтуришиб гаплашадир, ака.

Хайри. Амир бегимизни жуда яхши кўрар эканлар.

Жума. Яхши кўриш ҳам гапми, худди оға-ини каби, ҳар ишда шу киши билан кенгашалар.

Тўра. Ҳув, қайси кун жанжал қилиб Бекнинг олдиға келган Боймурод, Ярашлар йўқми?

Хайри. «Ҳув қайси кун!», дема, уч-тўрт ой бўлди.

*Рикоб — (форсча) узанги маъносидадир. Ҳонлиқлар замонида амирнинг дарбори маъносида ишлатилар эди. (*Муаллиф изоҳи.*)

Тұра. Ҳай, одамзоднинг умри-да. Барибир, уч-түрт кун нима, ҳаммаси ўтиб кетадир.

Хайри. Ҳой, тұхтанглар, шул Боймурод билан Ярашнинг жанжаллари нима эди? Ҳүб дағал бўлди, Бек ҳам анча сўқдилар-у, жанжалнинг нима эканини ҳеч ким онглаёлмади!

Ясовулбоши. Ҳўй, менга қара, катталарнинг кўнгли худонинг ойнаси бўладир. Жанжалчи келиб ўлтурдими, улар ишнинг нима эканини билиб оладирлар. Мен, сен каби ҳафтафаҳмлар қиёматғача онгламай юрамиз, билдингми?

Жума. Гапни бошқа ёқقا чўзманглар. Тўра сўзини битирсун, ҳай, гапур, қани, Боймурод билан Яраш нима қилдилар?

Тұра. Яраш шу жанжалдан хафа қолған экан. «Бек бизнинг додимизга етмади», деб бориб амирга арза берган. Амирнинг аччиғлари келган-да, уни етмиш беш таёқ уруб, рикобдан ҳайдағанлар.

Ясовулбоши. Албатта, шундай бўлади-да. Амир кичкина одамми? «Фалончи одаминг мундай қилди. Фалончи-си шундай қилди», деб унинг бошини оғритиб юрсалар, кўядирми?! Ҳой, менга қара, мен жаноби олийнинг катталигини сенга айтами? Бу киши Маскопга борғанда оқ пошшонинг ўзи министрлари³⁵ билан пешвоға чиқар экан. Бўлмаса-чи...

Шу чоғда бир ясовул билан Мансурбой қишлоғидан оқсоқол, Кўр Ҳасан, Тўрақул, Турсун ҳам Қудратбойвачча келади.

2-мажлис: бурунғилар, ясовул, Тўрақул, Ҳасан, Турсун, Қудрат, Оқсоқол

Ясовул. Саломалайкүм. (*Оқсоқол билан қишлоқлилар-да ясовулбошига салом берадирлар.*)

Ясовулбоши. Ваалайкүм. Қани, овларингиз барорми? Бек қайдা?

Ясовул. Жуда яхши. Бек кеча овдан қайтиб, Мансурбойга кўндилаар, бу кеча катта зиёфат едик.

Ясовулбоши (*Қудратга.*) Зиёфатдан қолибмиз-да, бойвачча! Қани кўришайлик-чи. (*Кўлини узатадир. Кўришадир.*)

Қудрат. Сизники тайёр, тақсир. (*Ўтурадир.*)

Ясовулбоши (*ясовулга*). Ҳўш, қани, нима гап? Булар нечун келди?!

Я с о в у л . Арслон билан Ботур ишлари учун келдик. Арслоннинг онаси ўлим ётогида экан. Қишлоқдағилар уларнинг афвини сўрайдилар, бой ҳам рози бўлдилар. Бек мана бу хатни сизга юбордилар. Хизматоналарини³⁶ яхшилаб олиб, ўзларини озод қилсун, дедилар. (*Қўлтуғидан чиқарғани хатни ясовулбошига берадир.*)

Я с о в у л б о ш и (*хатни оладир*). Ўтуринглар. (*Ясовулбоши билан оқсоқол ёқтироқда*³⁷, бошқалари ҳар бири бир томонда ўтурадирлар. *Ясовулбоши хатни ўқийдир.*) «Ихлос осор қилич ёсовулбоширо онки, Арслон ва Ботур ном гуноҳкоронро аз рўйи ҳохиши фуқарои жаноби олий аз зиндан бароварда озод карда дар ҳаққи жаноби олий дуо гирд»³⁸. (*Хатни қатлаб қўлтиғига қўядир.*) Хайри мирзабоши, бориб зиндандан келтуринг аларни!

Хайри мирзабоши . Ҳуб. (*Туриб кетадир.*)

Я с о в у л б о ш и (*Кудратга*). Бойбачча, гапиринг қани, бу бандиларимизни нарса коралари³⁹ борми?

Қудрат . Ботур дегани жуда камбағал. Битта ҳовлиси бор эди, уни бизга сотиб, қимор ўйнади. Бошқа нарсаси йўқ. Дарбадар юрадир.

Я с о в у л б о ш и . Арслон-чи?

Қудрат . Арслон тузук. Бир ҳовличаси билан тўрт таноб ери бор.

Я с о в у л б о ш и . Ҳа, бўлуптири. (*Ясовулға*). Қайсисининг онаси касал дедингиз?!?

Я с о в у л . Шу Арслоннинг онаси касал, балким ўлгандир.

Тўра . Яхши бўлиптур. Онаси ўлган бўлса, унга уй ҳам керак эмас эмди.

Я с о в у л б о ш и (*бандилар келган томонға қараб*). Биттасини келтирдилар-ку! (*Кудратға*.) Бу қайсиси, бойбачча?!?

Қудрат . Арслони шу.

Хайри мирзабоши билан зинданчи Арслонни келтирадилар. Арслоннинг бош-оёғи яланг. Соч-тирноқлари ўсан. Кўйлак-иштони йиртилиб, кир босқон, кишан орасида сингири⁴⁰ эзилған бир ҳолда юрадир. Бир ёнида оёқяланг, хунук башарали, кирли бир тўппи билан йиртиқ бир чопон кийиб, белини арқон билан боғлаган зинданчи, бир ёнида Хайри мирзабоши келадир. Ясовулбошига тўғри бўлиб тўхтайдир.

З-мажлис: Бурунғилар, Арслон, Зиндончи
Ясовулбоши. Буларнинг биттаси қани?
Зиндончи. Тақсир, бир ҳафтадан бери қаттиқ касал
эди. Томоқ⁴¹ ҳам қилолмас эди. Бобо мирзабоши билан бо-
риб хабар олсак, шу кеча ўлиб қолибдир!

Арслон Ботурнинг ўлим хабарини эшитгач, сесканиб манглайини
тутадир.

Ясовулбоши (зиндончига). Падарингга налат, бу нима
қилғанинг? Битта банди ўлубдир, хабар бермайсанми?!
Қандай ўлди, нима касал бўлди, билмадингми?

Зиндончи. Қандай билай, мен табиб бўлмасам!

Ясовулбоши. Ўл, бадбаҳт, афтига қаранг-у! (*Арслонга.*) Ука, йўлдошинг ўлған экан, худо раҳмат қилсин.
Эмди сени озод қиласиз. Мана, оқсоқолингиз билан қиши-
лоқлиларингиз, булар билан кенгашиб ишқил боғимизни
тузукрак қилинг. Жанжалингиз — қон жанжали. Бекнинг
ҳақлари катта бўладир.

Арслон (*ўйлайдир*). Ботур, ўчингни ололмай кетдинг!
Кошки шу кеча сенга тўсқинлик қилмағай эдим!

Ясовулбоши. Онгладингми, уқа! (*Оқсоқолга.*) Ту-
ринг, бунга гапни онглатиб, ишни битиринг.

Оқсоқол. Хўб, тақсир. (*Арслонга.*) Қани, кел! (*Арслонни бир четка тортадир, қишилоқлилар ҳам Қудратдан бош-
қалари Арслон теграсида тўпланиб гапурадирлар.*)

Оқсоқол. Арслон, ясовулбошининг гапини эшитдинг-
ми?

Арслон. Эшитдим.

Оқсоқол. Нима қиласан, нега жим турдинг?

Арслон. Нима қилай?

Оқсоқол. Буларнинг хизматона, ишқил боғиларини
бериб, уйга қайтиш керак.

Арслон. Қани пул менда?

Ҳасан. Арслон ақа, сиз қамоқда ётганда ерларингиз-
да қовун, буғдойларингизни кўтариб сотқон эдим. Бир ози-
ни онангизга уй чиқими учун бердим, қолған юз йигирма
тангаси менда қолди. Шуни кетирган эдим.

Оқсоқол. Кўр аҳмоқ. Махов гапларни қайдан топа-
сан-а?! Юз, йигирма танга билан нима бўладир?! Бу қон
жанжали.

*Ишқил боғи — бандиларни озод қилғанда олинатурған пул.
(Муаллиф изоҳи.)

Арслон. Қанча пул кетадир?

Оқсоқол. Ками саккиз юз танга кетадир.

Арслон. Мен бу пулни қайдан топай?

Оқсоқол. Бизлар бир нарса ўйлаған эдик. Кудратбой-ваччани олиб келдик, қамоқдан чиқишни хоҳласанг, түрт таноп ерингни бойға сот. Кудрат бойваччани чақириб, савдо қиламиз. Пулни буларға бериб чиқамиз. Тўппа-тўғри эшон, қозига бориб, васиқа қиламиз, сўнгра жўнай берамиз.

Ҳасан. Ерни сақлаб, уйини соттирмоқчи, оқсоқол почча!

Оқсоқол. Кўр, сен тушунмай гапираберар экансанку! Бойга ер керак-да, ҳовлини нима қиласун? Ўзинг биласан, мунинг кампир онаси касал, эрта-индин ўладир. Бунинг келишини кутиб турадир.

Ҳасан. Уни биламан!

Оқсоқол. Билсанг, нега чўзиб турасан. Тезрак қуткарсанг бўлмайдими?

Арслон (Ҳасанга.) Ё онам ўлдими?

Ҳасан. Йўқ, касал.

Оқсоқол. Ўлмаган бўлса ҳам эрта-индин ўладир, ука! Мен сени шунга кўрсатайлик деб савоб учун бу ишларни қилиб турибман.

Арслон ғазабдан ўзини йўқотиб, оқсоқолға ёмон қараб сўйлайдир.

Арслон. Не бўлса, бўлсун, қтулишим керак. Майли, сотаман еримни.

Оқсоқол. (Хурсандликдан бошқаларға эшиштириб гапнурадир.) Афту бащарангни бир оз тузат, одамни мунча кўрқутуб, нима қиласан! (Кудратни чиқарарадир.) Бойвачча, келинг қани! (Кудрат жойидан туриб келадир.)

Кудрат. Саломалайкум, Арслон ака, қалайсиз? Кўришайлик-чи! (Кўлини узатиб кўришар-да, Арслоннинг заҳарли қарашларидан ҳуркуб, кейинга чекиладир.) Қани, оқсоқол почча, нима хизмат?!

Оқсоқол. Бойваччам, Арслон акангизга бир ёрдам қилинг, түрт таноп ери бор, шуни сотсун. Ери яхши. Ҳам ўзи ерларингизнинг ўртасида. Сиздан бошқа ҳеч ким олмайдир. Шуни сиз олиб, пулини беринг. Чиқимларини қилиб муни чиқарайлик. Шу кун эшон, қозига бориб васиқа қиламиз.

Кудрат. Мен отамдан рухсат олмай, қандай қиламан?!

Оқсоқол. Отангиз рухсат бералар, албатта.

Қудрат. Нима бўлса ҳам рухсат олиш керак-да, оқсоқол почча!

Оқсоқол (*ёлғондан жиiddийлашиб*). Бойвачча, сиз олинг, отангиз қабул қилмасалар, пулларини фойдаси билан олсунлар. Одамни қийнаманг мунча!

Қудрат. Ҳай, сўзингиз синмасун, майли олайн. Нархини айтинг!

Оқсоқол. Тўрт танопи минг танга.

Қудрат. (*Кулиб.*) Йўқ. Бу пулга олмайман бошқа кишига сотинг.

Оқсоқол. Олинг, бойвачча.

Қудрат. Йўқ, олмайман.

Оқсоқол. Беринг қўлингизни. (*Қўлини олиб.*) Тўқиз юзга оласизми?

Қудрат. Йўқ.

Оқсоқол. Боринг, саккиз юзга барака қилдим. (*Ҳасан норизолик қилиб ул-булга қарайдир. Арслоннинг жонсиз бир гавда каби тикилиб туришини кўргач, жим туришга мажбур бўладир.*)

Қудрат. Йўқ, оқсоқол, бўлмайдир.

Оқсоқол. Бўлмаса ҳам бўладир! Беринг менга пулни! Отангизга ўзим гапураман.

Қудрат. Ҳай, сизнинг хотирингиз учун оламан-да энди. (*Ҳамёнини очадир. Николайнинг ўнталик, бешталик қоғоз ақчасидан юз йигирма сўм санаб, оқсоқолга берадир.*)

Оқсоқол. Отангизга раҳмат, берингиз қўлларингизни. (*Арслон билан Қудратнинг қўлларини ушластириб.*) Боринг, барака топинг.

Қудрат. Ҳай, ризо бўлинг, Арслон ака. (*Ўзининг ички қийналишларига берилган Арслон жавоб бермай, қўлини сенкингина тортадир.*)

Оқсоқол. Сиз тўхтанг, мен ясовулбошига бориб, ишни битирай. (*Бориб, ясовулбоши олдида чўкар.*) Тақсир, энди назримиз озроқ бўлса ҳам майли-да.

Ясовулбоши. Ўйинни қўйинг, оқсоқол, жанжалингиз — қон жанжали!

Оқсоқол. Нима бўлса ҳам шу ишимизни битиравиз-да.

Ясовулбоши. Қани кўрайлик-чи, нима қилдингиз?!

Оқсоқол. Мана, биз шундай қилдик, тақсир. (*Пулни санай берадир.*) Уч юз танга Бек бобомга. Юз эллик танга Бекжонга. Юз танга сизга.

Ясовулбоши . Меники оз-ку!

Оқсоқол . Тўхтанг, тақсир, мана бу эллик танга ҳам ишкил боғи — ҳаммаси олти юз танга. Олти юз тангамиз бўладир тўқсон сўм. Мана, тақсир, бу тўқсон сўм! (Узатадир.)

Ясовулбоши (олмай туриб). Бу жуда оз-ку!

Оқсоқол . Олинг, тақсир. Одамзодга дуо ҳам керак. Бошқа бирон гуноҳкордан кўбрак оларсиз.

Ясовулбоши (пулни олиб). Ўлмагур, қолған икки юзни ўзинг оласанми?!

Оқсоқол . Худо ҳаққи, тақсир, ўзимга эллик тангаси бас. Қолғанини ўзига бераман, онасиға гўр, кафандан қила-дир!

Ясовулбоши . Ҳай, келтир кишанларни очтирайлик. (Оқсоқол жойидан туриб, уларни чақирадир. Ясовулбоши Қудратга гапуради.) Бойвачча, бизнинг даллоллигимиз қачон?

Кудрат (кулиб). Қачон десангиз тайёр, тақсир!

Оқсоқол . Катта бир зиёфат қилсунлар, тақсир!

Кудрат . Жоним билан.

Оқсоқол . Қани, буюринг, тақсир, кишанларни очсунлар.

Ясовулбоши (зиндончига). Очиб қўй!

Зиндончи . Нимани очаман. Менинг ҳаққимни берсун.

Оқсоқол . Бердик-ку!

Зиндончи . Қани?!

Оқсоқол . Мана, ясовулбошига!

Ясовулбоши . Мен олдим, очавер!

Зиндончи . Йўқ, ўзимга бермаса, очмайман.

Ясовулбоши (оқсоқолга). Ўн танга бер шунга!

Оқсоқол . Янами? Ҳай, мана ўн танга!

Зиндончи тангани олиб, киссасига солиб, жил⁴², кишанларни оча берадир.

Ясовулбоши . Оқсоқол, ўн танга буларга ҳам бер! (Ёнидағиларни кўрсатадир.)

Оқсоқол . Хўб. (Ўн танга санаб, Ҳайри мирзабошига берадир.) Ўзингиз тақсим қиласиз! (Зиндончи кишанларни очиб бўладир. Оқсоқол қолған пулларни Арслонга топширап экан, сўйлайдир.) Мана, ерингни саккиз юз тангага сотдик. Олти юз йигирматаси чиқим бўлди. Қирқ тангасини ўзим

сақладим, мана бу юз қирқ танга қолғанини ўзинг ол! (Арслон олиб, Ҳасанга берадир. Ҳасан олиб сақлайдир.)

Ясовулбоши. Ҳай, жаноб олийни дуо қилинг!

Оқсоқол. Омин, ҳазрат жаҳонгир бўлсунлар. Бек бо-
бомнинг умрлари узун бўлғай, Оллоҳу акбар!

Қишлоқдан келганилар Арслонни олиб кеталар.

Парда тушар.

ТЎРТИНЧИ ПАРДА*

БИРИНЧИ КЎРИНИШ

(уч мажлис)

Саҳна. Қишлоқда Арслоннинг ҳовлисини кўрсатадир. Камбағал, эски бир қишлоқ ҳовлиси. Ўнг томонда икки эшикли тор бир уй. Сўл томонда пакана бир айвонча. Айвончанинг бир томонида кўчага чиқадиган пакана бир эшик. Уй билан айвонча орасидағи деворнинг ярмиси йиқилғани учун шоҳ-бутоқлар билан бекилган. Ҳовлининг ўртасида қуруқ, эгри бир тут оғочи. Айвончанинг бир пучмоғида йиқиқ бир ўқоқ, бир ёнда қозон, сопол кўза, сопол офтоба. Ўчоқда ёниб турган ўтустига қора күмғон қўйилған. Ўйнинг ичи кийғиз билан тўшалган, бир томонда эски, кирли ётоқда усти бўйнигача малла бўз билан ёпилған Турсунби касалланиб узанган, эссиз, хувесиз бир ҳолда, қийналиб, талваса қилиб ётадир. Унинг боши ёнида қайгули тушуниб ўтирган Норхола сопол косадаги сувдан ора-сира касалнинг оғзига пахта билан томизадир. Малла чодирнинг ўен-бу ёнини тузатиб, яна тушунчасига ботиб кетадир. Бу ҳол тўрт-беш дақиқа сургандан кейин Норхола бошини кўтариб гапурадир.

1-мажлис: Норхола, Турсунбibi

Норхола. Икки фариб, икки кимсасиз хотун. Биттамиз ўлиб ётадир, биттамиз ўликдан бадтар. Йўлбарсдек ўгулларимиз, уч-тўрт ойдир, қамоқда. Гуноҳлари йўқ — додимизга ҳеч ким етмайдир, ҳолимизни ҳеч ким сўрмайдир. Ҳасан бўлмағанда очлиқдан ўлишимиз аниқ экан. Худо ҳам қулларининг кўнглини юмшатмас экан ҳеч! (Турсунбига ҳасратланиб қараб турадир.) Боёқиши, биттагина ўғлини кўрмай кетадир! Уф, дунё!.. Бу боёқишининг ҳолиға қараб, ўз ўғлимни унутиб қолдим. (Учоқ томонга қарайдир.) Қум-

* Бу парданинг биринчи кўриниши Арслоннинг қамоқдан чиқишидан бир кун бурун унинг уйидаги ҳолларни кўрсатадир: демак, учинчи парданинг учинчи кўринишидан бир кун бурунги воқеалардир. (Муаллиф изоҳи.)

ғон қайнади, бир чой ичай эмди. (*Ёнидаги чойнакка чой солиб, ўчоққа дамлаб келадир. Токчадан дастурхонни олиб, ярим ёзадир. Қоқ нондан пиёлага тўғраб, устига чой тўқадир. Дам еб, дам касал боқиб турадир. Бир оздан кейин бошиға чопон олған Ойнуқса кампир келадир. Чопонни олиб, уйнинг эшигига осиб, ўзи кирадир.*)

2-мажлис: Бурунғилар, Ойнуқса

Ойнуқса. Қалай, Турсун опам тузукми?

Норхола. Кел, Ойнуқса, тузуклиги борми? Бечора Турсун опамиз раҳматига қовушадир чоғи. (*Касалнинг талвасасига қараб қолғандан кейин оғзига сув томизадир. Касалнинг талвасаси зўрайадир. Оғзидан бир турли сўзлар чиққан каби бўладир. Норхола қулогини унинг оғзига яқинлаштириб тинглагандан сўнг бошини кўтариб, Ойнуқсаға қайгули қараидир.*)

Ойнуқса. Бир нарса дейдирми?

Норхола. Ўғлини сўрайдир... (*Оқа қолған кўз ёшларини артиб.*) Кўралмай кетадир, боёқиш!

Ойнуқса. Турсун опа, Турсун опа! (*Кўлини унинг бўйнига тегизиб.*) Уф... қандай иссиқ? Кўлини куйдирадир!

Норхола. Иситмаси жуда қаттиқ. Уч кундир пасайгани йўқ.

Ойнуқса. Турсун опа, Турсун опа, кўзингизни очсангиз-чи, мана, Арслонбой келди.

Касалнинг талвасаси кучаядир.

Норхола. Гапурма, қийналадир. (*Дастурхонни йигиштириб, токчага қўядир. Уйнинг бир томонидан бўш бир қопни олиб ташқарига, эшик олдига ётадир.*) Ойнуқса кел, мунда ўтурамиз, гапурамиз. Уни ўзи билан қўяйлик. Чойнакни ҳам олиб кел.

Ойнуқса. Яхши (*Чойнак, пиёлани кўтариб чиқадир.*)

Норхола. Мана шу қоп устида ўтуринг. Мен унга сув томизиб чиқай. (*Уйга кириб, касалнинг оғзига сув томизадир. Касал сусаядир. Қаттиқ нафас олиб талвасасизча ётадир.*)

Ойнуқса (*чой сузиги ишиб*). Холаси, барака топ, илоҳи, сен бўлмағанда бу боёқишининг ҳолига ким боқарди?! (*Норхоланинг чиққанин кўриб.*) Қалай?

Норхола. Бир оз сусайганга ўхшайдир. (*Ўтурадир.*)

Ойнуқса. Раҳматлик онаси ҳам шу касал билан ўлган экан. Боёқиши ўзи менга айтиб берган эди. Айланай, хола-

си, Турсун опамнинг онаси жуда ботур экан! Жуда ҳам биларманд-қиларманд бир хотун экан! Қишлоқнинг оқсоқоллари у хотунгинадан жуда ҳам қўрқар эканлар.

Н о р х о л а . Ҳув, эгачижон, бурунғи одамларнинг қайси биттасини айтасан. Улар ҳаммаси шундай. Менинг раҳматлик онам-чи, отам касал бўлганда, бутун экинчилик⁴³ ишларини ўзи қилиб ҳам отамға боқар эди.

О й н у қ с а . Уларга эрлар қараашган экан, холос. Бизнинг вақтимизда ҳамманинг шўри тутқон. Ҳаммаси ўла ёзған. Ўзимни кўрмайсанми? Бурнумни тутсалар, жоним чиқадир. Турсун опамнинг раҳматли онаси бундай эмас экан...

Н о р х о л а . Улар бурунғи одамлар, эгачи, бурунғи одамлар.

О й н у қ с а . Шуни айтаман, ўргулай, холаси шуни айтаман. Эрининг бошига бир жанжал тушганда, ўзи қўргонга бориб, бек билан, эшон, қози билан сўзлашиб, қичқиришиб, эрини қутқарап экан.

Н о р х о л а . Ув, қани эмди у одамлар! Бизнинг тоғдек ўғулларимизни элтиб, гуноҳсиз қамадилар. Ҳеч иш қиломадик. Бекларнинг олдида гапуришга тилимиз тутилиб қоладидир.

О й н у қ с а . Айтма, холаси! Бекнинг у кун қизиб сўкушларини кўрдинг-ку. Унга ким чидайдир, дейсан. Бурунғи беклар бундай эмас эканлар.

Н о р х о л а . Билмайсан, эгачижон, билмайсан! Менинг олтмиш ёшар бир тоғамни бурунғи бир бек ҳеч гуноҳсиз таёқ остида ўлдирған экан. Болалари тунокунгача шуни айтиб йиглар эдилар.

О й н у қ с а . Рост айтасан, холаси, рост айтасан. Турсун опамнинг онасини ҳам бир кун беклиқдан уриб ҳайдаған экан. Боёқиш опам ўзи айтиб берган эди.

Н о р х о л а . Айтмадимми? Беклар, эшон, қозиларнинг ҳаммалари шундай бўладилар.

О й н у қ с а . Рост айтасан, айланай холаси, рост айтасан. Гуноҳ ўзимизда. Ўзимизда юрак қолмаған. Ана у кун ўзимни демайсанми? Бекнинг олдида тилим тутилиб қолди. Гапуролмадим. Шу паллада бизнинг ўрнимизда сенинг онанг билан Турсун опамнинг онаси бўлганда-чи бу уйи куйган бойнинг дамини чиқартмасдан ҳаммамизни қутқариб олар эдилар.

Н о р х о л а . Бўлмаса-чи, эгачижон. Менинг раҳматлик онам бўлганда бекнинг бир сўзига тўрт сўз билан жавоб берар эдилар, тўрт сўз билан.

Ойнукса. Рост, рост. Замона охир бўлғай. Одамлардан ботурлиқ кетган. Оҳ шўримиз курсун, холаси!

Норхоланинг эсига Турсунбиби келадир. Уй томонга қарағандан сўнг ўрнидан турадир.

Норхола. Эгачижон, бир оз тўхта. Мен унинг оғзиға сув томизиб чиқай.

Ойнукса. Бор, холаси, бор. Боёқишдан хабар олиб чиқ.

Норхола уйга кириб касалнинг оғзиға сув томизиб чиқади. У чиққанча Ойнукса пиёлага чой сузиб, ичиб турадир.

Норхола. Бечора, Турсун опа!

Ойнукса. Қалай?

Норхола. Кошки ўғли бўлса эди.

Ойнукса. Шуни демайсанми, холаси. Уйи куйсин, балога йўлуқсин бой. Ҳаммамизни йиглатиб қўйди. Шу жанжалдан қайтганимдан бери авлиёларга бориб, бош ураман. Йиглайман, шу бойдан бизни кутқаринг, деб ялинаман, ҳеч нима бўлмайдир. Яна у ўз ишида, биз ўз қайғумизда. Ўзининг учта хотуни бор. Учи ҳам ёш. (*Норхолага яқинлашиб, жуда аҳамият бериб.*) Айланай, учаласи ҳам ўйнаш олар эканлар уйга!..

Норхола. Нима бўлар эди, дейсан. Ҳаммалари ҳам мурдор!

Ойнукса. Учта хотуни бор. Шуларни тузук тута олмайдир. Яна менинг биттагина олмос қизимға кўз тикди. Бу қандай инсоф! Бизнинг додимизни эшитадирған йўқми? Ўргулай холаси, хабаринг бор, шу қурғур жанжалдан кейин жуда кўркуб қолдим. Оқсоқолнинг сўзига кириб охир қизими хизматчи қилиб бойға қўйдим...

Норхола. Кўймай илож нима, эгачижон, илож нима? Оқсоқол шуларники бўлса, имом шуларники бўлса... илож нима? Худонинг ўзи бизни фазабига олган.

Ойнукса. Мана эмди қизимға кун кўрсатмайдир. Бойнинг ўзи нега менга тегмайсан, деб урар экан, хотунлари нега бой сени олмоқчи, деб сўкар эканлар. Нима қилишимни билмай қолдим. Кошки бу кунимда Арслон билан Ботур бўлса эдилар.

Норхола. Улар бўлса эди, бу бадбаҳт дамини чиқаролмас эди. Шунинг учун уларни қаматди-да.

Кўр Ҳасан келадир.

З-мажлис: Бурунғилар, Ҳасан

Ҳасан. Қани, хола, касалингиз қалай?

Норхола. Бир оз тинчиб қолди. Ҳасанбой, нима қила-сизлар? Қишлоқ одамларида жон борми? Шу Арслон ҳам-мамизфа кераклик йигит эди. Ҳаммамизфа яхшилик қилди. Бу кун ўзи қамоқда, онаси ўлим ётоғида, менинг болам ҳам бекорга ётадир. Бу нима ҳол? Бирор илож қилиб бўлмайдирми?

Ҳасан. Нима қилай?! Қишлоқ ҳам нима қилсун?! Кучимиз кимга етадир?! Бек овга чиққан, шу кеча бойни-кига қўнар экан. Буни эшитиб оқсоқолга бордим. «Бойга восита бўлинг. Шуларнинг гуноҳини Бекдан сўраб олсин-лар», дедим...

Ойнукса. Барака топ, Ҳасанбой!

Ҳасан. Оқсоқол гапни узил-кесил қилиб айтди. Арслон ерини бойга сотмағунча қутуолмайдир, деди.

Ойнукса. Уйи куйсин, кўзи тупроққа тўлсун. Шуги-на ерни ҳам олмоқчими?

Ҳасан. Мен ўйладим. Барибир, ерни сотмай илож йўқ. Ҳали уларни қамоқдан чиқарғанда ишқил боғи, хизмат ҳақи истайлар. (Үйдаги касални кўрсатиб.) Бу боёқиш ўлиб қолса, гўр-кафан чиқимлари бор. Булар учун кўб пул ке-рак. Мана, мен уни ўйлаб, оқсоқолга, ҳай, ерини сотди-рамиз, дедим.

Норхола. Бечорани ерсиз қилиб қўйманглар, Ҳасан укам.

Ҳасан. Тўхтанг, хола, ҳали шундай деяйлик. Бой рози бўлиб, бекдан уларнинг гуноҳларини сўраб олсин. У ёғини яна кўрармиз. Бойни кўндира олсак, ерни эмас, уйни со-тармиз.

Норхола. Уйсиз қандай қиладир у боёқиш?!

Ҳасан. Нима демакчисиз? Пулсиз қутулиб бўлмайдир!

Норхола. Ҳай, ишқилиб, шуларни қутқар, ўргулсин холанг!

Ойнукса. Барака топ, Ҳасанбой. Яхшики, сен бор экансан...

Ҳасан. Оқсоқол бориб, бойни кўруптур. Бой ҳам рози бўлуптур. Шу кеча гуноҳларини бекдан тилаб олса, эрта бориб иккаласини-да келтиармиз.

Турсунбиби янгидан талvasага тушадир, инграйдир. Унинг инграшини эшиштгач, учовлари ҳам уйга кирадирлар. Норхола сув томизадир, ка-салнинг талvasаси кучаядир, инграб ўзини ҳар томонга ура бошлайдир.

Норхола қўли билан имлагач, Ҳасан билан Ойнуқса касални ётоқда берк тутадилар. Норхола сув томизадир.

ИККИНЧИ КЎРИНИШ

(*tўрт мажлис*)

Саҳна. Биринчи кўринишнинг худди ўзи. Турсунбиби ётоқда, ҳоли қол-мағағ, кўракдан нафас олиб талvasасиз ётадир. Унинг ёнида Норхола.

Янгигина келган Ойнуқса бошидаги чопонини эшикка осиб, уйга кирмакда.

1-мажлис: Турсунбиби, Норхола, Ойнуқса

Ойнуқса (*уйга кириб*). Турсун опам қалай, холаси?!

Норхола (*умидсиз*). Бу кун ҳоли битган. Қара, якка нафасга тушган! Шу кун тирик қолса эди...

Ойнуқса. Ҳасан қани? Кечаги ишлардан хабари борми? Кеча бек келган эди-ку.

Норхола. Кеча бек келган. Бой бизникларнинг гу-ноҳини сўраган. Бек «хўб» деган. Бу кун эрталаб Ҳасан, оқсоқол ҳам Кудрат бойваччага бир ясовул қўшиб қўргонга юборган.

Ойнуқса. Тилингдан ўргулай, холаси! Шу кун кела-дирлар, десанг-чи!

Норхола. Келсалар керак.

Ойнуқса. Бир оз томоқ қилиб қўймайсанми? Боё-қиши йигитлар келиб есунлар.

Норхола. Ким томоқ пиширадир? Мен бўлсам, бу-нинг ёнидан қимирлаёлмайман. Ўтурғаним ўтурған.

Ойнуқса. Мен пишира қолай!

Норхола. Ҳасан ўз уйида ош қилдирадир. Ҳар кун менга ҳам уйидан келтириб берадир. Касалга ёғнинг ҳиди ёқмайдир, деб бунда томоқ пиширмайман.

Ойнуқса. Тўғри дейсан, холаси! Касалга ёғ ҳиди ёқмайдир! Ӯла қолай, мен шуни ўйламапман.

Норхола (*касалга сув томизадир*). Ҳоли ёмонлашиб борадир.

Ойнуқса. Шу кун тирик қолса эди, балким ўғлини кўриб жон олар эди.

Норхола (*умидсиз*). Булар ҳам келмай қолдилар!

Шу топда кўча эшигидан бир лўли хотин қўлида таёқ, елкасида нон халтасини кўтариб кирадир.

2-мажлис: Бурунғилар, Лўли

Лўли . Қани, яхшилар. Хайр қилинг. Ким бор бу уйда?
Қани, ёмон кўз тегмасин. Хайр қилсунлар, яхши бибилар.
Баҳовутдин ёр бўлсин... Эски кўйлаклардан биттасини беринг бизга.

Норхола . (*Ойнуқсага*.) Эгачижон, ана у суфрада нон бор, олиб берсанг-чи!

Ойнуқса туриб, токчадаги суфрадан нон оладир.

Лўли . Эски кўйлаклардан биттасини беринг, дуо қиласиз, яхши бибилар!

Ойнуқса (*нонни чиқариб бериб*.) Биз ўзимиз камбағал кишилар, бизда эски кўйлак бўлса, ўзимиз киярмиз.

Лўли . Ундай деманг, сизга нима бўлубдур. Қаранг, юзингиздан нур ёғиб турадир...

Ойнуқса . Ана у мачит ёнидафи бойнинг ҳовлисига боринг, кўб нарса беради.

Лўли . Нима қилайлик анда?! Бизга ундай бойлар керак эмас, камбағал бўлсин-у, кўнгли соф бўлсун, онажон, гойибингиз борми? Касалингиз борми? Мен фолға боқаман. Бир эски кўйлак беринг: фолға боқиб, кўнглингиздагилардан хабар бераман.

Ойнуқса . Фолға ҳам боқасанми?

Лўли . Жуда яхши фол кўраман...

Ойнуқса (*Норхолага*). Фолга боқтиурсак-чи, холаси?!

Норхола . Қўй, нима қиласан, эгачи!

Лўли . Бир кўйлак беринг, фолингизга боқай, фолим тўғри чиқмаса, кўйлагингизни қайтариб олинг, онажон!

Ойнуқса . Айланай холаси, йўқ дема, чик, бир фолга боқсунлар!

Норхола (*умидсиз*). Ҳай, майли. (*Уйдан чиқадир. Ёйилган қон устига ўтурадир. Ойнуқса унинг ёнига ўтурадир.*)

Ойнуқса (*Лўлиға*). Қани, келинг! (*Лўли холанинг ёнига келиб, халтасини ерга қўйиб ўтурадир.*)

Лўли . Қайсиларингизни кўрай?!

Ойнуқса (*Норхолани кўрсатиб*). Мана шу кишини.

Лўли . Отингизни айтинг, онажон!

Норхола . Норхола!

Лўли (*ўз қўлиға қараб ғапирадир*). Норхоланинг фоллари, ҳолу авҳоллари, баҳтлари тўқ бўлсин. Қайгулари йўқ бўлсин. Норхоламни хафа кўрдим, аҳволларини сўрдим.

Фойибингиз борми? Касалингиз борми? Қайси биттасини кўрай?

Норхола. Иккаласини ҳам кўринг!

Лўли. Иккаласини ҳам кўрдим. Иккаласини ҳам сўрдим, биттаси касал, биттаси фойиб, дейлар. Бир ёшғина одам кўринадир, бу ким? Юзи ойдек, қошлари ёйдек, кўзлари қора, сочи қора, йигит деяйми, қиз деяйми?..

Норхола. Топдингиз, менинг ўғлим бўладир, шуни кўринг.

Лўли. Бу йигитнинг ранги ўчган, ўзи жуда хафа. Бир нарсани ўйлайдир, бир нарса учун қайғурадир, қайғуси бекор, бу йигитга давлат ёр, баҳтида уч никоҳ бор, биттаси яқинда бўладир, тўй нарсалари тайёр.

Ойнуқса. Кўрсанг-чи, қачон келадир?

Лўли. Боя айтдим-ку. Йигит жуда хафа. Тезрак сизнинг ёнингизга келмакчи бўлиб турадир, бироқ бир-икки киши кўймай турадирлар. Йўли очиқдир. Бир кунда, деяйми, бир ҳафта деяйми, бир ойда деяйми, бир йилда деяйми. Йигит келиб қоладир. Йўлга чиқсан. Хайр қилинг, худойи қилинг.

Ойнуқса. Илоҳи, барака топ, лўлихон, тупроқ олсанг, олтун бўлсун, ҳаммасини топдинг! Кўрсанг-чи, қасалимиз соғаядирларми-йўқми?

Лўли. Топған бўлсам, беринг кўйлакни!

Норхола. Кўйлак-ку йўқ, пул бераман.

Лўли. Ҳай, беринг қани! (*Норхола уйга кирадир.*)

Ойнуқса. Ҳай, айтабер сан!

Лўли. Тўхтант, онажон, назримизни олайлик. (*Норхола касалнинг ёстуғи остидан бир рўмолча чиқариб, тиши билан тугунни ешиб, икки танга оладир, рўмолчани тугуб жойига қўядир.*) Назрни тузук қилинг, онажон!

Норхола уйдан чиқиб, жойида ўлтурадир.

Норхола. Қани, айт қолғанини!

Лўли. Назримизни беринг.

Норхола. Айта бер, ҳақингни емайман.

Лўли. Касалингиз оғир, тез соғаяр деб бўлмайдир, бунинг учун бир қашқа қўй ё бир қора товуқ келтирсангиз, қон қиласман, сўнгра соғаяр.

Норхола. Менда қўй нима қилсун!

Лўли. Ҳай, қўй бўлмаса, товуқ топинг, онажон, қонсиз бўлмайдир.

Норхола (*пулни бериб*). Ҳай, ма, пулни ол, бошқа бир келганингда товуқ топиб қўярмиз.

Лўли. Шу топда йўқми? (*Жойидан туриб, халтасини кўтарадир*.)

Норхола. Йўқ.

Лўли. Ҳай, қўрқманг, касалингиз ўлмайдир, умри узун экан, товуқни топиб қўйинг, эрта келиб, қон қиларман.

Норхола. Ҳай тузук.

Лўли чиқиб кетадир.

Ойнуқса. Айланай холаси, домла-имомни бориб келтирай-чи? Дам солсунлар. Шу кишининг нафасларини жуда пок дейлар.

Норхола. Барака топ, илоҳи! Бориб келтир, қайдан топасан у кишини?

Ойнуқса. Уйларидан топаман. У киши ҳар вақт уйларида.

Норхола. Бор, келтир, эгачижон, бор!

Ойнуқса (*жойидан туриб, уйдан чиқиб, чопонини бошига оладир*). Мен дарров домламни келтираман. (*Чиқиб кетадир*.)

Норхола (*ёлғиз*). Мулла киши, садағаси кетай, нафаслари пок. Нафаслари ёқиб, умрини бир-икки кун узайтиб қўйсалар ҳам ажаб эмас. Мулла деган пайғамбарнинг ноиблари бўлар экан. Садағаси кетай худонинг. Шу боёқиши үлдирмай қўйса, нима бўлар экан-а? (*Бирдан оғизга бир нарса келадир*.) Тўхтанг, домла учун пул тайёрлаб қўяй. (*Касалнинг ёстиқ остига қўлини узатиб, тугулган рўмолчани чиқараадир*.) Яхшиким, боёқиши Ҳасан бор экан. Арслоннинг экинларини ишлаб, сотиб унга-да, менга-да бир оз пул бериб турадир. Шу яхши киши бўлмагандан, экинлар ҳам хароб бўларди-ю, бизлар ҳам!.. (*Рўмолчанинг тугунини тиши билан ешиб, икки танга олиб, ёнидаги пиёлага қўядир*.) Икки танга басдир домламга... Ҳа, камбағал одамдан шуниси ҳам бас. (*Рўмолчани тугуб жойига қўядир*.)

Шу топда Ойнуқса кампир кўча эшигидан кириб қичқирадир.

Ойнуқса. Бормисан, холаси. Домла келдилар! Сен бу ёққа чиқақол, домла кириб ўқусунлар!

И мом (*кўчадан товушини чиқараадир*). Юзларини яхшигина ёпингиз, охир дамда кўзимиз номаҳрамга тушиб қолмасин.

Норхола малла чодирни касалнинг бошигача тортиб қўйиб, чиқар
эсан, Ойнуқса қичқирадир.

Ойнуса . Садағалари кетай, домламнинг сўзларини
эшитдингми? Юзини яхшифина ёпиб чиқ!

Норхола уйдан чиқиб, айвон тагида турган Ойнуқсанинг ёнига
келадир. Унинг бошидаги чопонининг ярмисини ўз бошиға тортадир.

Норхола . Киринг, домлажон, уй бўши.

З-мажлис: Бурунғилар, Домла-имом

И мом . Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим. (*Кўча эшигидан
кирадир.*) Худо шафо⁴⁴ берсун, худо шафо берсун, худо
шафо берсун. (*Уй эшигига келгач, ковишини ешиб, яна бир
«бисмиллоҳ» билан уйга кирадир. Касалнинг бош томонидан
утуруб, пичирлаб, бир нарса ўқуб.*) Суф!!! (*Яна бир оз пичир-
лагандан кейин.*) Суф!!! (*Яна бир оз пичирлаб.*) Суф!!!

Норхола . Ўргулай, домлажон, назрингизни пиёлага
қўйган эдим.

И мом . Хўб, хўб. (*Пиёладаги тангани олиб, киссасига
соладир. Кўлини кўтариб.*) Ҳай, худо шафо берсун, Оллоҳу
акбар. (*Кўлини юзига суртуб, жойидан турадир, уйдан чи-
қиб, кавшини кияр экан, сўйлайдир.*) Букун Арслонбой билан
Ботурбой ҳам келадирлар, Турсунбиби ҳам яхши бўлуб
қолар.

Норхола . Нафасингиздан ўргулай домлажон.

И мом . Иссиққина чой ичира беринг, терлаб очиладир. Кўрқманг.

Норхола . Ҳай, садағангиз кетай, ҳай. (*И мом чиқиб
кетгач, Норхола билан Ойнуқса чопонини эшикка осиб, уйга
кирадирлар. Норхола касалнинг юзини очадир.*) Бечора Тур-
сун опам тамом бўлаётган!

Ойнуса . Бир оз сув томизсанг-чи! (*Норхола сув то-
мизадир. Касал бирдан қаттиқ талвасага тушадир. Икка-
лалари тутиб сақлайлар. Ойнуқса касалнинг оёқларини ту-
тиб кўрадир.*) Хола-ей, оёқлари муздек бўлған!

Касал секин-секин сусайиб жон чекиша-чекиша... ўлиб қоладир.

Норхола (*йиглаб*). Тамом бўлди!

Иккалалари бирдан қичқириб, «Вой, опажон, вой! Ўғлунгни кўрол-
май қолдингми,вой?! Ўғлунгта нима деймиз?» «Фарид ўлган опам!»
«Муродига етмаган опам!» деб йиглайдирлар.

Ойнұқса. Нор, буни тузук ётқизиб, жағини боғлаш керак.

Норхола жойидан турадир. Ёвош-ёвош йиғлаб, михға осилған бўз пар-часини оладир. Иккига йиртиб, яримтаси билан ўликнинг жағини боғладидир. Шу топда кўча эшигидан Арслон билан Ҳасан кирадирлар. Арслон қамоқдан чиққани ҳолда.

4-мажлис: Бурунғилар, Арслон, Ҳасан

Арслон (*йиғлаш товушини эшиштагач, манглайига уриб. Ҳасанга қарайдир.*) Кўролмадим онамни!

Ҳасан (*қичқирадир.*) Норхола, чиқсанг-чи! Нима гап? Норхола билан Ойнұқса:

«Мана келдилар», деб югуриб йиғлаб чиқадирлар.

Норхола (*Арслонга ёпишиб*). Онангни йўқотдинг, болам, сени кўролмай кетди, болам, гарифликда ўлди, болам.

Арслондан бошқалари қичқириб йиғлайдирлар.

Арслон (*ўзининг кўз ёшлигини артадир*). Эмди менинг онам сен бўл, (*йиғлаб*) сенинг ўғлинг мен бўлай!

Норхола (*Арслоннинг бу сўзидан сесканиб*). Нима? Ҳали Ботур қани? Айт, менинг ўғлум қани? Уйга кетдими? Сиздан кейин қолдими?

Ҳасан қаттиқ йиғлайдир.

Арслон. Онажон, биздан илгари борди. Онам билан борди. Ботур ўртоғим раҳматига қовушти... (*Йиғлайдир.*)

Норхола. (*Арслон сўзини битирмасдан, ўзининг кўйрагига икки қўллаб ура-ура қичқирадир*). Болам ҳам ўлдими? Вой, болам, мени олиб кет, болам... (*Йиқиладир, Арслон билан Ҳасан йиғлаб уни ердан кўтариб, уйга киргизадирлар.*)

УЧИНЧИ КЎРИНИШ

(биринчи мажлис)

Саҳна. Арслоннинг уйи. Ойнұқса, Норхола, Ҳасан, Арслон ўтурғанлар. Хотунлар эса (*мотам*) кийимлари кийган. Арслон кесик, қисқа жумлалар билан гапурадир, бошқалар тинглайлар.

Арслон. Мана шу ҳолда уч ярим ой қамоқда ётдим. Шул уч ярим ойда беш йўла бизни сув ташимоқقا чиқардилар. Уч йўла чиққанимда ўртоғим Ботурни кўрдим. Тўртинчи, бешинчи йўла кўрмадим. «Менинг ўртоғим бор эди, нега чиқмайдир» деб сўрадим, жавоб ўрнида сўқди-

лар. Балким озод бўлгандир деб ўйлаған эдим. Сўнгра ўзимни қамоқдан озод қиласиз, деб чақириб, бор-йўғимни талаб қилғанларида Ботурнинг ўлим хабарини бердилар. Ундан бурун онглағаним йўқ эди.

Норхола (*тиззасига уриб*). Болам,вой болам. (*Йифлайдир.*)

Арслон. Она, менинг онам, сенинг боланг ўлған. Биз онасиз қолған бир йигит билан боласиз қолған бир хотун. Неча кун бурун сенинг ўғлинг ўлди, бу кун эрталаб мен онамни кўмдим. Иккаламиз ҳам кимсасиз, фариб. Иккаلامизга ҳам зулм ўтган. Бундан сўнг йиғлашларни қўя бер. Мен сенинг ўғлунг бўлай, сен менинг онам бўл.

Норхола. Ўргулай болам. Мен ҳамиша сени ўғлум деганман. Ботур тирик бўлганида ҳам у кичик ўғлум, сен катта ўғлум эдинг. Эмди эса кичик ўғлумни йўқотдим. (*Йифлайдир.*) Ёлғиз сен қолдинг.

Арслон. Йиғлама, она. Ўчимизни олмай қолмасмиз. (*Ҳасанга*.) Ҳасан ака, сизда ақча борми?

Ҳасан. Бор, ер пулингдан юз қирқ танга, қолғанини ўзинг топширдинг. Бурунғи пулдан юз йигирма танга қолған эди (*чиқариб*), бундан йигирма тангани кеча чиқим қилдим. Мана бу икки юз қирқ тангаси менда қолған. (*Арслонга берадир. Арслон қоғоз ақчаларни қўлида тутадир. Ойнуқсага гапурадир.*) Ойнуқса биби, ҳали Тўлғунни бойникига олиб кетдилар, дедингми?!

Ойнуқса. Ҳа, болам, боя айтдим-ку. Уйлари куйсун, биргина қизимни қўлимдан тортиб олдилар. Сизларни қамағанларидан сўнг бир ярим ойгача қизғинамни қўкрагимга босиб сақладим. Бироқ қўймадилар. «Яна қамаймиз, яна қийналарсан», деб қўрқитдилар. Ҳаммасиға шу оқсоқол сабаб бўлди, болам.

Арслон (*ўйлайдир*). Оҳ, Тўлғун, сени мендан мангублик ажратдилар, сени мендан бутунлай олдилар. Ажратганларнинг, олғанларнинг жазоларини бераман. Бироқ сенга бундан кейин эриша олмайман. (*Ойнуқсага сўйлайдир.*) Ўша кун сени ҳам биз билан қамоқقا буюриб сўнгра қутқариб олғанлари шунинг учун эди. Мен шундай бўлурини ўша кун онглаған эдим.

Ойнуқса. Уйи куйсун, гўрида тинч ётмасин бой. Менинг биргина олмос қизимни тортиб олди. Кошки шу вақт сен бўлардинг, қизимни ажратиб олардинг.

Арслон (*ўрнидан туриб*). Ҳали ҳам ажратиб оларман. (*Ҳасанга*.) Ҳасан ака, мен эмди шу уйда, сизнинг орангиз-

да яшаёлмайман. (*Ҳаммалари шошқин қараб тинглайдилар.*) Мен шу кун чиқиб кетаман. Шу Мансурбойдан бориб «дод» дейман, ким додимни эшитса, шунга бораман. (*Норхолага қараб.*) Ботурнинг ўчини оламан. (*Ойнуқсаға.*) Тўлғунни ундан қутқараман. Бошқа қишлоқдағиларни ҳам тинчтиб қўяман шундан.

Ҳ а с а н . Бироқ сенинг орамизда бўлишинг яхши эди, Арслон! Қилма бу ишни!

А р с л о н . Орангизда шундай қола берсам, яна бир кун тутиб қамайлар. Сўнgra менинг ҳам қамоқда ўлғаним хабарини эшитарсиз.

О й н у қ с а . Эмди биз ўлайлик, сен яша, сен бизни кўмиб қўй, болам.

А р с л о н . Менинг қамоқда ўлиб қолуримни истамасангиз, шу кун чиқиб кетишим керак. (*Ўйнинг токчалари ни ахтариб, тугулган бир рўмолчани олиб очадир.* Эски бир қоғоз чиқариб, Ҳасанға берадир.) Ҳасан ака, бу ҳовлининг хати. Буни сенга берай. Сен ўз ҳовлингни сотиб, менинг ҳовлимга келиб тур. Мен қайтиб келгач, бошқа жой топарман. (*Норхолага.*) Мана бу юз эллик тангани сен ол. Ўзингга чиқим қил (*берадир*). Ойнуқса биби, мана бу тўқсон тангани сен ол. Мен яқинда Тўлғунни қутқараман. Яна сизга пул ҳам топиб юбораман. Ҳай, келинг, эмди сиз билан кўрушиб қўяйлик. Мени жўнатиб қўйингиз.

Ҳаммалари туриб қий-чув йиғлаб, Арслон билан ўпушадирлар.

Парда тушар.

Б Е Ш И Н Ч И П А Р Д А

БИРИНЧИ КЎРИНИШ

(*беш мажлис*)

Саҳна. Мансурбойнинг катта хотуни бўлған Зайнаб ойимнинг уйи. Катта бир қалин гилам билан тўшалған. Бир томонида икки катта сандиқ. Биттасининг устида кўрпалар, биттасининг устида чопонлар қўйилған. Эшиклар очиқ Тўлғун уйни супуриб турадир. Уй ахлатларини хокандозга олиб, эшиқдан ташқари қўядир. Супургини иргитиб ташқарига ташлайдир, ўрнидан туриб белини тўғрилаб гапурадир.

1-мажлис: Т ў л ғ у н

Т ў л ғ у н . Уй супураман, ўтин ёраман, сигир соғаман, сўкиш эшитаман, таёқ ейман! Онамни бу ерларга оёқ бостирилмайлар. Ҳафтада бир-икки йўла ўзим бориб қўрар-

дим, кеча уни ҳам қатағон қилдилар. Гуноҳимни билмайман. Ўзим буларға ёмонлик қилғаним йўқ. Ҳув, ана у кун мачит олдида бойнинг қўлидан қочған эдим-ку, гуноҳим шуми экан, десам: бу гуноҳ учун сўкса, бой сўқадир, ойимлар(ни) нечун сўқадирлар? Қайси кун онамдан сўрадим: «Сен буларға бир гуноҳ қилған эдингми?», дедим. «Йўқ», деди. «Булар нега мени қийнайдирлар?», десам, «улар хизматчига шундай қарашадирлар», деди. Бир кун буларнинг биттасини ўзимдан рози қилолмадим. Уф, кошкни мени ҳам Арслоним билан бирга элтиб қамаса эдилар. Арслон билан қамоқда ётмоқ булар билан боғчаларда юришдан яхши.

Жўранинг товуши. Қочинглар, ўтун кетирдим! Ойилар, нари туринглар!

Тўлғун (*уйда туриб*). Кира бер, ҳеч ким йўқ, кира бер!

Жўранинг товуши. Хўб, мана кирдик.

Тўлғун (*ўзи*). Шу катта уйда мана шу йигитдан тузукрак одам йўқ. Кўнгли бор, ҳеч кимнинг кўнглини ранжитмак истамайдир. Сўкулиб, таёқ еганим кунларда қандай қилиб-да мени овутмоққа, мени йифлатмасликка тиришадир. (*Уалиб.*) Мени севадир-да, бироқ Арслондан бошқа кимсанни истамаганимни билгани учун гапурмайдир. Оҳ... ҳамма кишилар шундай бўлса эдилар...

Жўранинг товуши. Ойилар қайдада?!

Тўлғун. Боққа ўтдилар. «Шунда чой ичамиз» дедилар.

Жўра уйга кирадир.

2-мажлис: Тўлғун, Жўра

Жўра (*Тўлғунга бир оз қараб тургандан кейин*). Қалай, бу кун урушқонлари йўқми сени?!

Тўлғун. Йўқ, ҳали! Жўра, кеча бой мени сўкуб, «Бундан кейин сўрамасдан ҳеч қаёққа бормайсан» деди, эшитдингми?

Жўра. Ўзим шунда ўтурған эдим-ку.

Тўлғун. Нима учун мундай деди, билмадингми?

Жўра. Билмадим, сен кетгач, менга ҳам айтиб кўиди, «Тўлғунни ҳеч қаёққа боришға қўйма», деди. Биласанми, бир яхши хабар бор. Мени қайғуртди, бой бобомни ваҳимага солди, сени қувонтирадир!

Тўлғун. Жон Жўра, айтсанг-чи, қандай хабар?

Жўра . Ўзим ҳам шуни сенга айтгали келдим. Биласанми, Арслон келган!

Тўлғун (эрксизча иккала қўлини кўкрагига босадир-да, бирдан Жўранинг борлигини ўйлаб, уядир). Кутулғанми? Қачон келибдир?!

Жўра . Кечакелди.

Тўлғун . Бечора, онасининг ўлими устига келган-а.

Жўра . Онасининг жони чиққач, эшикдан кирган экан. Бу кун онасини кўмдирди.

Тўлғун . Ботур ҳам келдими?

Жўра . Ботур қамоқда ўлган экан!

Тўлғун . Вой, боёқиши йигит... Норхоламга тўзум берсин эмди!

Жўра . Ҳай, мен кетай. Ойилар келиб, яна бир жанжал чиқарадиrlар. (Қайтадир.)

Тўлғун . Жўра! (Жўра қайтиб қарайдир. Тўлғун уялиб гапирадир.) Оқ кўнгилдан сенга бир сўзим бор.

Жўра (силаган бир товуш билан). Айт.

Тўлғун . Сўзимни қайтармайсанми?

Жўра . Айт, қайтармайман.

Тўлғун . Бориб, Арслонни кўриб, менинг ҳолимни онглатиб қўйсанг-чи, шу балодан қутилишим учун бир йўл излаб сенга айтсин. (Жўранинг оғир ўйлаганини кўргач, телбаланиб.) Қилмайсанми? Менинг шу сўзимни қайтарасанми?!

Жўра . Тўлғун, сени қайфудан кутқариш учун ҳар ишни қиласман. Биласанки, мен сени севганман.

Тўлғун . Жўра, мен бошқа кишига...

Жўра . Тўхта, сўзимни битираи. Мен сени севдим. Бироқ сенинг Арслонни севганингни биламан, шунинг учун сени инжитмадим. Айтса эдинг, ўзим ҳам сени кутқара олардим. Ҳали ҳам сенинг йўлингда ҳар қандай иш бўлса қиласман. Бироқ сенинг ишинг тўгрисида Арслон билан гаплашмакка (юрагини кўрсатиб) мана бу кўнмайдир.

Тўлғун (умидсиз). Ҳали шу ишни қиласман, десанг-чи?

Жўра . Тўхта. (Бир нарса ўйлаб.) Сенинг розилигинг учун бошқа бир иш қиласай. Айтганларингни бориб онангга айттай. Онанг Арслонга айтсин.

Тўлғун . Йўқ, онамга айтма. У ўзидан қўрқадир.

Жўра . Ҳай, бўлмаса, Норхолага айттай.

Тўлғун . Мана бу яхши, Норхоладан айтиб юбор. Жавобини сенга шу кетирсинг.

Жўра. Тузук, эмди мен кетай. Сен уй ишларини қил.
(Кетади.)

Тўлғун (*ёлғиз*). Мана, Арслон қутулди. Эмди у мени қутқарадир (*кўрпаачаларни солиб*). У менинг мунда қамоқда турғанимни билса, бир нафас турмайдир. Мени кўрадир. Мени қутқарадир.

Зайнаб ойи билан Шарофатхоннинг гапуришиб, кулишиб келганлари эшитиладир.

Зайнаб товуши. Қани, тўхтанг, ҳали бу қизни ча-қирайчи, нима қилиб турадир. Тўлғун!

Тўлғун. Лаббай.

Зайнаб товуши. Супурдингми уйларни?!

Зайнаб, Шарофат уйга кирадирлар.

З-мажлис: Тўлғун, Зайнаб, Шарофат

Тўлғун. Ҳа, аяжон, иккала уйни ҳам супурдим.

Зайнаб. Баракалла қиз, бизнинг уйларимизни яхши-лаб супурабер, бой бобога хотун бўлиб борғанингдан кейин сенинг ҳам уйингни яхши супурадирлар.

Зайнаб билан Шарофат уятсизча куладирлар.

Тўлғун (*эзилган бир ҳолда ялинадир*). Аяжоним, муродингизга еting, бундай гапларни айтманг!

Шарофат. Ўл, уятсиз қиз! Ўзингдан каттанинг гапи-ни қайтариб нима қиласан?!

Тўлғун. Ойижоним, ёмон гап билан одамни эзиб нима қиласиз?!

Шарофат. Сенга нима дедилар, қани ёмон гап?! Бой бобо каби семизгина бир эрга чиқсанг, ёмонми?!

Иккаласи куладир, Тўлғун эзиладир.

Тўлғун. Мен ҳали эр истамадим-ку!

Зайнаб (*аччиғланиб*). Эр истамасанг, нима деб кел-динг? Келганингда, онанг сенга: «Борсанг, келин бўла-сан», демадими? (*Яна куладирлар. Тўлғун йиғладидир.*) Йўқол кўзимдан, шум қиз, уйимда йиғлаб турма, йўқол!

Тўлғун мазлум бир асабийлик билан чиқиб кетадир.

Шарофат (*Тўлғуннинг кетидан қараб қолғандан сўнг*). Бой ҳам сени олғач, бўлиб қолар ўзи. (*Куладилар.*)

Зайнаб. Шум қиз уйимда йиғладими, кўнглим қора-ланиб қоладир. Шумлифи ўз бошифа урсун, илоҳи.

Шарофат (кулиб). Бундай деманг, бойга ёмон бўладир.

Зайнаб. Бойингиз ҳам курсин, тутуруқсиз, кунда бир хотун олиб нима қилар экан бу!

Шарофат. Мен фалончига бориб, фол очтирдим. Курғур дарров топиб айтди. «Бойимиз уйланмоқчилар», деди. «Тезлик билан бу янги хотунладан ажратмасак, сизларга ёмон бўладир», деди.

Зайнаб. Сиз нима қилдингиз??

Шарофат. Икки юз танга пул сўради, бердим. «Уч кунлик бир ўлик хотуннинг калласини топиб келтиринг», деди. Уни ҳам гўристондан топиб юбордим. Эмди қирқ кечакундуз дуо ўқиб, ҳар куни шу каллага қирқта игна суқар эканман. Қирқ кун тўлғач, шу хотун касал бўлиб ўлар экан.

Зайнаб. Шул икки юз танга басми? Яна пул дейдирми?

Шарофат. «Дуонинг таъсири қўрилиб, хотунгина касал бўлғач, яна юз танга кетирасиз. Бўлмаса, дуо ундан сизга қайтадир» деди. Ярмини сиз берасиз-де.

Зайнаб. Албатта, бераман. (*Эснайдир.*)

Шарофат. Уйқунгиз келди чоғи.

Зайнаб. Шу кеча сира ухламадим. Бир оз ухлайми, дейман.

Шарофат (ўрнидан туриб). Ҳай, мен ҳам бир оз ухлайман. Кечқурун бориб, фолчидан хабар оламиз. Сиз ҳам борасиз.

Зайнаб (эснаб). Борсам бўладир.

Шарофат (туриб кетар экан). Боринг, кўнглингиз очиладир.

Зайнаб. Ўртоқжон, эшикларимни ёпиб кетингиз.

Шарофат. Ҳай. (*Үйдан чиқиб, эшикларни ёпиб кетадир.*)

Зайнаб (ёғиз). Лўли хотин, мени тушунмайдир, деб ўйлайсан. Жуда яхши биламан. Тўлғунни жоду қилиб ўлдирғандан сўнг мени ҳам шундай қилиб ўлдурмакчи бўларсан. Уни қилолмайсан. Менинг ҳам дуочи, жодучиларим бор. Айтсам, дарров сенинг жодуларингни ўзингга қайтариб қўядилар. (*Ўйлаб.*) Лекин ўлик бошига қилинадиган жоду жуда ёмон бўладир. Иложи йўқ, ўлдирадир. Менинг отамни ҳам душманлари шундай қилиб ўлдирған эканлар. (*Жойидан туриб, эшик орасидан ташқариға қараб.*) Пешин нализини ўқиб келмакчи эди, келмади-ку (*ўтурадир*), келса

сўрай-чи, ўлик бошига игна суқиб ўқишни билармикан, билса-ку, иш катта, дарров айтаман, Шарофатнинг жодуси ўзига қайтсин. Шарофатнинг жодуси билан Тўлғун ўлса, менинг жодум билан Шарофат ўладир. Иккисидан ҳам қутулиб қоламан. (*Шу тонда уйнинг эшиги очиладир. Бошига паранжи, қўлига чачвон олиб бир хотун кирадир. Зайнаб ойим уни кўргач, иргиб турадир.*) Келдингми? (Унинг паранжи, чачвонини оладир. Паранжидан хотун эмас, салла-чопонини қўлтуғига олган домла-имом чиқиб қоладир.)

4-мажлис: Зайнаб, И мом

И мом (чачвон-паранжини Зайнаб ойимга бергач, дарров чопонини кийиб, саллани ўраб гапурадир.) Ҳа, айланай, келдим, бир оз кеч қолдим чоғи.

Зайнаб. Яхши, ўзингиз биласиз!

И мом. Ўргулай ойимхон. (Салласини ўрагач, ўтурадир. Зайнаб ойим ҳам ўтурадир. И мом фотиҳа ўқиб, яна сўзида давом қиласидир.) Оқсоқолимиз хатми қуръон қилған экан, бориб озғина қуръон ўқидим-да, «Касал бўлдим, қолганини уйда ўқийман», деб жавоб олиб келдим. Бой бобом йўқми?

Зайнаб. Бой бобонгиз йўқ, бўлсалар ҳам бу ёққа келмайлар. Қўрқманг.

И мом. Айланай, қўрқмайман-у, бироқ кўриб қолсалар, тузларини кўб еганмиз, яхши бўлмайдир.

Зайнаб. Тинч ўтира беринг. Келмайлар-да, қўрмайлар-да!

И мом. Ҳай, садағангиз кетай, берирак келсангиз-чи. Жуда узоқ ўтирибсиз-ку. (Зайнаб нозланиб имомга яқинроқ ўтурадир.) Бай, бай, бай, бу кун жудаям офат бўлибсиз. Худо ёмон кўздан асрасин. (Дуо ўқиб, дам соладир.)

Зайнаб. Хабарингиз борми? Қишлоқقا янги дуочи чиқкан.

И мом (Зайнабнинг қўлини тутуб.) Ўргулай, ким экан у?!

Зайнаб (нозланиб). Бир хотун.

И мом. Садағангиз кетай. Хотуннинг яхшиси бўлса мана шундай ўтқизиб, садағаси бўлинг, ёмони бўлса, у дунёга жўната беринг. Дуо-муосининг мазаси бўлмайдир.

Зайнаб. Дуолари яхши экан.

И мом. Дуони биз, эркаклар қиламиз, ўргулай!

Зайнаб. Жоду ҳам қиласар экан.

И м о м . Жодуни мана бу қоп-қора кўзларингиз қила-
дирлар.

З а й на б (итоб⁴⁵ билан). Қуруқ гапларни қўйиб, мени
тингласангиз-чи!

И м о м (Зайнаб ойимнинг қўлини ўпиб). Хўш, айланай,
марҳамат қилинг.

З а й на б . Сиз ҳам ўлик бошига игна суқиб, ўқий ола-
сизми?

И м о м . У ҳув... худди ўзимдан чиққан, менинг раҳмат-
лик отам ҳажга борғанда, бу дуони Шоми шарифнинг
Ҳиндустон деган шаҳридан⁴⁶ ўрганиб келган эдилар, уни
мендан бошқа ҳеч ким билмайдир.

З а й на б . Ёлгон айтманг. Ҳалиги хотун билар экан.

И м о м . Садағангиз кетай, мен ёлғон айтмайман. Ёл-
ғон айтсан, дуомнинг таъсири кетадир. Ўша хотунфина ёл-
ғон айтибдир.

З а й на б . Бир киши шу ўлик боши билан жоду қилиб
қолса, сиз унинг жодусини ўзига қайтара оласизми?

И м о м . Ёлғиз ўзига эмас, ота-боболарига ҳам қайтара
оламан.

З а й на б . Ҳай, тўхтанг. Мен айтсан, ўлик боши билан
бир кишига жоду қиласизми?

И м о м . Дарров қиласман. Кимга қилай, айтинг, ўргулай!

З а й на б . Кичик кундошим Шарофатхон-чи?

И м о м . Ҳа, нима бўлди унга?

З а й на б . Ана шу ҳалиги жоду хотунга бориб, ўлик боши
бериб, менга жоду қилдирган.

И м о м (ясама бир қайғу билан). Вой, бадбахт,вой, бад-
бахт! Садағангиз кетай. Мен шу қуруқ жонимни сизнинг
йўлингизда кўрганман. Дарров бориб, бадбахтнинг жоду-
сини ўзига қайтараман.

З а й на б . Ҳам жодусини қайтарасиз ҳам ўзига айруча
жоду қиласиз.

И м о м . Хўб, бўлубтур, айланай. Аз дўст як ишорат, аз
мо басар давидан⁴⁷.

З а й на б . Шу ишга эртадан бошлайсизми?

И м о м . Худди эртадан бошлайман, ўргулай! Эмди ке-
линг, шу қоп-қора кўзларингиздан бир ўпай.

Зайнаб ойим бошини имомнинг кўкрагига қўйиб, ўзини унинг
ихтиёрига қўядир. Имом унинг кўзидан жуда яхшилаб ўтган чоғда
ташқаридаи бой билан Жўранинг товушлари эшитиладир.

Б о й н и н г т о в у ш и . Жўра, ҳой, Жўра!

И мом, Зайнаб телба бўладирлар.

Жўранинг товуши . Лаббай!

И мом (*ўрнидан туриб*). Худо урди мени, қайси гўрга борай эмди?

Зайнаб (*эсини йигиб*). Кўрқманг. Ўтулинг.

Бойнинг товуши. Молларнинг тагини супурдингми?

Жўранинг товуши . Ҳозир супураман, бой бобо, ҳозир!

Бойнинг товуши (*уйга яқинлашадир*). Падарингга наълат, тез бўл, супур! (*И мом қўрқадир. Бой эшик олдига келадир.*) Ойим, бормисиз?

Зайнаб ойим ўрнидан туриб, эшик ёнига борадир. Уйдан чиқмай гапурадир. Бой эшикка яқин келадир.

5-мажлис: Бурунғилар, Бой (*ташқаридан*)

Зайнаб . Борман, бор. Ҳай, кирманг, қўноқ бор!

Бой . Ким бор?!

Зайнаб . Холамлар келган эдилар.

Бой . Ҳай, ундаи бўлса, мен меҳмонхонада ўтурай. (*Қайтмоқчи бўладир.*)

Зайнаб (*имомнинг ҳолига қараб, кулиб*). Холамлар сизни сўрайдирлар. «Бой бобом, қалай, яхшими» дейлар.

Бой . Худога шукур, ўзларидан сўрайлик. Ўзлари қалай? Омон-эсонми, нечун бизниги оз келадирлар. Сизни севмайлар ҷоғи!

Зайнаб . Йўқ, севадирлар-ку. Эмди ишлари кўб-да.

Бой . Дунёнинг иши битмайдир. Тез-тез келиб кетсинлар.

Зайнаб (*имомга қараб кулиб*). Сизни яна уйланар экан-сиз, деб эштибдирлар.

Бой . Йў...ге...

Зайнаб . Худо хоҳласа, янги хотунларини ҳам келиб кўраман, дейлар.

Бой . Йў...ге... Шул борларини келиб кўра берсинлар. Эмди янгисини олишга куч йўқ, кўйинг бу гапларингизни! Холани кечаси сақлаб қолинг.

Зайнаб . Мен боя шуни айтдим, «йўқ» дейлар.

Бой . Нечун? Қолсалар, яхши бўладир-ку?

Зайнаб . Ишлари кўб экан. Бу кеча қўноқлари бўлар экан, мени ҳам чақиралар, борайми, йўқми?

Бой . Албатта, боринг, сиз боринг, улар келсинлар. Дунёнинг шундай бориш-келишлари бор-ку. Ҳай, эмди мен

мехмонхонада ўтураман, сиз холангиз билан гапуришиб ўтурингиз. (Қайтадир.)

Зайнаб. Ҳай. (Бой узоққа боргунча қараб турадир. Сүнгра бирдан сакраб, кулиб имомнинг ёнига келиб ўтурадир.) Нега мунча қўрқасиз?! (Куладир.)

И мом. Ўргулай, ойимхон, садағангиз кетай, юрагим ёрилди. Ўла ёздим. Уф!

Зайнаб. Нима бўлди?! Сизни ўлдирдиларми?

И мом. Садағангиз кетай, бойнинг шунча тузларини еганман, пулларини олғанман. Бир қўриб қолсалар, яхши бўладирми?!

Зайнаб. Қўрқманг. Келиб қўришларини билсан, сизни мунда сақлайманми?! Келинг, эмди ўйнаб-кулайлик бир оз.

И мом. Эй, ўргулай. Бугун менга рухсат беринг, жуда қўрқдим. Ҳафсалам ҳам қолмади.

Зайнаб (аҷчиғланиб). Ўтура беринг, ҳали ўлганингиз йўқ-ку!

И мом. Ўргулай, ойимхон, садағангиз кетай. Ўтуришга тоқатим қолмади. Бу кеча холамга бораман, деб ўзингиз келингиз, ҳам дуога бошлаймиз, ҳам суҳбат қиласмиз. Ўргулай, менга рухсат берингиз!

Зайнаб. Ҳай, тузук. Мен бир оздан кейин холамға бораман, кечаси униқидан чиқиб сизга қўнаман. Ҳали дуо учун ўлик бошини қандай топамиз?

И мом. Айланай. Сиз ҳеч ташвиш чекманг. Мен ўзим топиб қўяман.

Иккаласи ҳам ўринларидаи турадирлар. Имом салла-чопонини чиқариб қўлтиғига оладир, паранжини бошиға соладир-да, кучогини очиб, Зайнаб сари юрадир.

И мом. Кўзларингиздан ўргулай. Шу юзгинангиздан бир ўпиб олай. (Зайнабни қулоқлаб ўпади.)

ИККИНЧИ ҚЎРИНИШ (беш мажслис)

Сахна. Биринчи қўринишдаги уй. Ўртада қалин кўрпачалар устида пар ёстиқларга таяниб Мансурбой узаниб ётадир. Қудрат чой сузиб берадир. Тўлғун бойнинг оёқларини уқалайдир. Ёнларида катта бир шамдонда шам ёнадир. Бир оздан кейин Жўра келадир.

1-мажслис: Бой, Қудрат, Жўра, Тўлғун

Бой (Жўрани кўргач). Ҳа, домулла келмадими?

Жўра. Домуллани ёмон санчиқлари тутқон экан, ҳеч юролмайман дейдилар.

Б о й . Курғұр ҳийла қилибдир.

Қ у д р а т . Йўқ, ота, бу кун оқсоқолнинг хатми қуръо-ни бор экан, домулла ҳам бор эдилар. Бир оз ўтуриб, «Ка-сал бўлдим, қолганини уйимда ўқийман», деб чиқиб кет-дилар. Ўзлари касал.

Б о й (Жўрага). Ҳай, кет, эшикларни яхшигина бекит, кўпракни ешиб юбор. Ўзинг дарров ухлама.

Жўра . Ҳўб. (Чиқиб кетадир.)

Қ у д р а т . Ота, Арслон кеча келиб бу кун кетибдир-ку!

Тўлғун эс қўядир.

Б о й . Қаёққа кетибдир?

Қ у д р а т . Билмасам, онасини кўмгандан кейин «Эмди мен қишлоқда турмайман», деб уйини Кўр Ҳасанға бағишлаган, еридан ортиб қолған пулларини Норхола билан (*Тўлғунни кўрса-тиб*) бунинг онасига берган, ўзи чиқиб кетган.

Б о й . Яхши бўлуптур, қишлоғимиз бир муттаҳамдан қутулубтири. (*Тўлғуннинг бу сўзларга эс қўйиб, уқалашини унум-қонини сезган бой уни оёғи билан тенадир.*) Нима бўлди сен-га, ҳали ҳам кўнглингни узмадингми?!? (*Тепишдан ийқилған Тўлғун туриб, тез-тез уқалайдир.*) Чиқ, йўқол, кет! (*Тўлғун чиқиб кетадир. Бой ўғлига гапурадир.*) Қаёққа кетгани маъ-лум эмасми?

Қ у д р а т . Ҳеч кимга айтмабдир.

Б о й . Лекин шунинг ерларини хўб арzon олдик-а.

Қ у д р а т (ҳовлиқиб). Ота-чи, мен шу саккиз юзга ҳам олмасдим. Етти юзларга туширмакчи эдим, Оқсоқол қўйма-ди. Шуни оласиз деб турди.

Б о й . Ҳа, яхши қилибсан, ўғлим. Ери саккиз юзга ар-зон. Яхшилик билан сотмоқчи бўлса эди, икки минг тан-гага олардим. Ҳали унинг васиқаси сендами?

Қ у д р а т . Токчага қўйган эдим.

Б о й . Ол шуни! (*Қудрат юксак бир токчадан васиқани олиб, келтириб бойга берадир. Ўзи ўлтурадир. Бой васиқани очиб, ўрта еридан шул форсийча сўзларни ўқийдир.*) «Фурух-там ба байъи ботий, ба тотий шаръи чор таноб замини корами ҳақ ва мулки худамроки...»⁴⁸ (*vasiқani қатлаб ол-дига қўядир.*) Қудрат, тур, васиқаларнинг ҳаммасини кел-тири! (*Қудрат бориб сандиқни очиб, оқ бир ҳалта чиқарадир. Бойнинг олдига келтириб қўядир. Бой тўғрилаб ўтирадир. Ҳалтани ағдарадир. Ерга кўп васиқалар тўқиладир. Бой ҳар биттасини очиб кўрадир. Баъзисининг ўртасидан ҳалиги фор-*

сича «Фарухтам... таноп» сўзларини ўқиб қўядир. Биттасига келгач, ўғлига кўрсатадир.) Мана шу тўрт танопни ҳам арzon олған эдик.

Қудрат. Қайси тўрт таноб бу?

Бой. Султонники-чи!

Қудрат. Ҳа, у жуда яхши ер. (Яна васиқаларни кўриб, қатлаб қўйишда давом қиласадир. Яна бир васиқани олғач, ўғлига кўрсатадир.) Мана бу ер бутун олтин. Буни ҳалиги Аҳмадни онасидан ҳиж⁴⁹ олған эдим.

Қудрат. Шу кампир ҳам жуда ёмон эди-а, ота.

Бой. Еримни сотмайман, деб қандай додлар, фарёдлар қилди.

Қудрат. Эшон, қозига ҳам борған эдими?

Бой. Эшон, қозига, бекка бориб кўб тиришди. Бироқ, мен гапимни ўткариб, ерни олдим-да. (Васиқаларни қатлаб, халтаға соладир. Арслондан олған ернинг ҳам васиқасини шуларнинг устига қўядир.) Худога шукур, ўғлим. Ишқилиб анча давлат йиғдим. Мен ўлгандан кейин навира, авиralарингизгача етадир. Ишқилиб нобуд қилмай, сақласангиз бўлғани.

Қудрат. Бундай гапларни айтманг, ота, менга сизнинг тириклигингиз керак.

Худди шу топда кўча томонидан шовқин-сурон эштиладир. «Шайтон, алдовчи, торт, чик, қўйма, бойни чақир» деган товушлар чиқадир. Отайғил шошиб бир-бирларига қарайлар.

Бой. Бу нима гап?

Қудрат. Билмасам!

Бой. Мени ҳам чақираларми?

Қудрат (тинглаб). Ҳа, мана, сиздан ҳам гап бор чофи!

Бой (халтани олиб, ўғлига берадир). Ма, буни жойига қўй. (Қудрат халтани олиб, югуриб бориб сандиққа қўядир.) Бекит! Очғични менга бер! (Қудрат бекитиб, очғични отасига берадир. Бой очғичини у ён-бу ёнга яширмоқчи бўлған чоғда Жўра кирадир. Кўчадаги шовқин давом этадир.)

2-мажлис: Жўра, Бой, Қудрат

Қудрат (Жўрага). Нима гап?

Бой. Кимлар қичқирадир?

Жўра. Бой бобо, қопқаға кўб кишилар келиб, қичқириб туралар, қопқани оч, дейлар.

Бой. Ким экан улар?!

Жўра. Шу қишлоқ одамлари, ораларида оқсоқол ҳам бор. Оқсоқолнинг ўзи мени чақириб: «Кўрқма, эшикни оч, бойга арзимиз бор» деди. Бир кишини қийнаб кетирганга ўхшайлар.

Бой. Ким бўлар у?! (*Кудратга қарайдир.*)

Кудрат. Арслон бирон ёмон гапурган бўлса, шуни қийнаб кетиргандардир.

Бой (*Жўрага*). Оч қопқани, келсунлар-чи! (*Жўра югуриб чиқадир.*)

Кудрат. Мен ҳам чиқайми?! (*Жойидан турадир.*)

Бой. Нима қиласан чиқиб?

Кудрат. Билиб келайми, дедим-да. (*Товушлар яқинлашадир.*)

Товушлар:

- Бойнинг ўзи кўрсин!
- Албатта, кўрсин!
- Қани, нима қиладир!
- Бой уйғоқми?
- Уйғоқ экан.
- Ухлаган бўлса, уйғотамиз!

Бой (*Кудратга*). Ўтура бер. Ўзлари келдилар!

Товушлар худди эшик олдида:

- Бой борми?
- Уйғоқми бор?
- Кира берсанг-чи!
- Шошма, сўраб кириш яхши-да.

Бой (*товушини чиқарадир*). Кела беринглар, нима гап?!

- Мана, уйғоқ экан, кир!
- Оқсоқол, киринг.

Эшикдан оқсоқол кирадир.

Оқсоқол. Салом алайкум.

Оқсоқолдан кейин Тўрақул, Турсун, Кўр Ҳасан, Ойнуқса, Норхола ҳам бошқа қишлоқлилар кирадирлар. Кўр Ҳасан билан Тўрақул домла имомни ушлаганлар. Норхола билан Ойнуқса бошларига чопон олған, чачвон-паранжига ёпилган Зайнаб ойимни ушлаганлар.

З-мажлис: Бурунғилар, Оқсоқол, Ҳасан, Турсун, Тўрақул, Ойнуқса, Норхола, Зайнаб, И мом

Бой (*шошқин*). Ҳа, оқсоқол; нима гап, булар ким?!

Оқсоқол. Ҳеч гап эмас, бой бобо.

Бой . Хўш!

Оқсоқол. Эндиғина ухлаб ётган эдим. (*Қишлоқлиларни кўрсатиб*.) Булар келиб, уйғотдилар. «Домла-имомимиз уйига бир ёмон хотунни ўйнашликка чақирган» дейдилар. Бизнинг қишлоқда бу гап йўқ эди. Бу нима бало экан, деб бордик. Хотунгинанинг ким эканини билиб олмоқ учун (*Ойнуқсаларни кўрсатиб*) мана булар ҳам келиб қолдилар. Ҳаммамиз босиб, мулланинг уйига кирдик. (*Зайнабни кўрсатиб*.) Мана шу хотунгина билан ётган эканлар, иккаласини ҳам тутиб кетирдик.

Бой домла-имомга қарайдир. Имом уялган бўлиб, бошини букиб, ерга қараб, қимиrlамасдан турадир.

Бой . Бу хотун ким экан?!

Оқсоқол. Тақсир... Уяламан айтишдан... Бу киши ойимиз эканлар.

Бой (телбаланиб). Ойинг ким сенинг?!

Оқсоқол. Тақсир... ана у... бойбаччамизнинг волидалари, дейлар!

Бой (қичқирадир). Ҳа!

Ҳасан (оқсоқолга). Уялиб нима қиласиз, оқсоқол! Эмди уялиш вақтими?! (*Бойга*) Бой бобо, бу киши хотунингиз, имомнинг қучоғидан тортиб чиқардик биз!

Бой (имомга қараб). Вой паналат кофир! (*Йиглаб*.) Бу нима қилғанинг?!

Имом ерга қараб турғани турған, қимиrlамайдир.

Ойнуқса . Бой бобо, ўз хотунларингизни берк тутолмайсиз-у, бошқаларнинг қиз-келинларини зўрлаб тортиб оласиз. Бу қандай гап? Ўз хотинингиз ётларнинг қучоғида...

Бой (бирдан қичқириб Ойнуқсанинг сўзини кесадир). Кес товушингни! Паналат кампир! Сен нимага гапурасан! (*Ўғлига*.) Ур, ўлдир бу паналатни. Қонини ўзим бераман! (*Ўзи ҳам урмоқчи бўладир*. *Қишлоқлилар ҳужум қилиб қичқирадирлар*.)

Товшулар:

— Ўтуринг, бой!

— Бой, жим туринг!

Ҳасан . Бой, гуноҳсиз одамларни ўлдириб, қонини бериш чоғи эмас. Хотунингизни ўйнаш билан тутиб келтирдик. Буларни ўлдиринг. Қонларини ҳам ҳеч ким тиламайдир!

Бой . Нима дейсиз менга?! Келтирибсиз, яхши қилибсиз, барака топинг. Эрта иккисининг ҳам жазосини бера-ман. (*Кудратга*.) Болам, тур, онангни нариги уйга элтиб,

қўл-оёқларини боғлаб қўй. (*И момни кўрсатиб.*) Бу кўрнамакни оғилга тиқиб қамаб қўй. Эрта Бекка элтиб, жазоларини бердирамиз. (*Қишлоқлиларга.*) Яхшилиқларингизга раҳмат! Яхши иш қилдингиз. Бундай ёмон кишини имом қилиб қўйишимизга ҳайронман! Эрта яхши бир кишини топиб, имом қиласиз.

Оқсоқол (*қишлоқлиларга*). Тулинг эмди, ишимиз битди, кетамиз, тулинг! Ҳай, бой бобо!

Қишлоқлилар:

- Бой бобо, ҳай!
- Ҳай, яхши қолинг, бой!
- Тинч ётинг, бой!

Бой. Саломат бўлинглар. Қилғанингиз хизматни унумайман мен! (*Битта, битта чиқиб кетадирлар. Оқсоқол энг сўнг чиқмоқчи бўладир.*) Оқсоқол, сиз тўхтанг! (*Оқсоқол тўхтайдир.*)

Оқсоқол (*ўтурадир*). Уф... Ҳай, падарига налат имомнинг.

Бой. Бошлаб сенинг падарингга налат, аҳмоқ!

Оқсоқол (*шошқин*). Нечун, мен нима қилдим??!

Бой. Мен бўлмасам, шулар сени ўлдириб, гўштингни ейдилар. Билмайсанми??!

Оқсоқол. Билмаган кўр бўлсун, бой, мен нима қилдим??!

Бой. Паналат, шу ишни билған экансан, секингина келиб, менга хабар бермайсанми? Шунча одамни йиғиб, мени расво қилғанинг нима??

Оқсоқол. Шу ишни мен қилған бўлсам, хотуним талоқ бўлсин. Мен ҳаммадан кейин хабар топдим. Мен чиқканда иш қўлдан кетган эди, бой!

Бой. Ким қилған бу ишни??!

Оқсоқол. Мен ҳаммадан кейин чиқдим. Ишни қилған Арслон.

Бой (*қичқириб*). Ёлғон!.. Кўрнамак... Арслон чиқиб кетиб йўқолған. Қишлоғимизда Арслон йўқ, кимни алдайсан??!

Оқсоқол. Гапни тингланг. Мен ҳам Арслоннинг кетиб қолғанини эшитган эдим. Бироқ шу кеча, мана шу жанжал устида ўзим кўрдим!

Бой. Қандай қилиб яна келадир у??!

Оқсоқол. Гапуришга қўймасангиз, қандай қилай??!

Бой. Ҳай, айт, қани, нима бўлған?

Оқсоқол. Арслон қишлоқдан чиқиб кетмаган экан. Ул бир нарса пойлаб юрганга ўхшайдир. Бу кишининг имомға бориб кирганини қандай қилиб кўрган, қишлоқ одамларига хабар берган. Бу кишининг юзини таниб қўймоқ учун кампирларни чақирған. Имомнинг уйига қоровуллар қўйиб, сўнгра менга келганлар. Менга ойим эканларини билдирамадилар. «Имомингиз бир ёт хотун билан ётадир» дедилар. Бориб, иккаласини тутқонимиздан кейин ҳалиги кампирлар кўриб, Зайнаб ойим эканини айтиб қўйдилар. Мен ҳеч илож қилолмай қолдим. Йўқса, ўлдирсалар ҳам бу ишни қилмайман, бой бобо! Сиз мени биласиз-ку!

Бой. Ундаи эса, бу Арслон менга бир ёмонлик қилмоқчи бўлиб юрадир, десанг-чи!

Оқсоқол. Мен шундан қўрқаман. Эрта қўрғонга бориб, Бекка айтинг, унинг иложини қилсунлар.

Бой. Ҳали ўзи қаёққа кетди?

Оқсоқол. Билмадим, уйига борғандир.

Кудрат келадир.

Бой. Ҳай, сен кет, оқсоқол!

Оқсоқол. Хўб (*Жойидан туриб, чиқиб кетадир, бой яна ёстиққа ёстанадир*).

4-мажлис: Бой, Қудрат

Бой. Нима қилдинг, ўғлим?

Қудрат. Икковини ҳам қамаб қўйдим. Онам дуога борған эдим, дейдир.

Бой. Гап бошқа экан болам! Бу ишларни Арслон қилиб юрар экан.

Қудрат. Арслон кетган-ку.

Бой. Кетмаган экан. Бизнинг кетимизга тушган, шунча одамни онангнинг бошига йифиб борған шу экан.

Қудрат. Ким айтди?!

Бой. Оқсоқол ўз кўзи билан кўрган.

Қудрат. Ундаи бўлса, эртага у итни топиб ўлдириб ташламасам бўлмайдир! Унинг бу ўйини яхши бўлмади.

Бой. Эрта бекка бориб айтаман, иложини қилсан.

Қудрат. Сиз ўзингизнинг бекларингизни кўра беринг. Мен ўз ҳисобимни ўзим баравар қиламан.

Бой (*жавоб бермай, бир оз ўйланиб турғандан кейин*), Тўлғунни чақир, ётоқларни тузсин.

Қудрат. Нима қилай чақириб, сизнинг ётоқ тузук, меникини ўзим тузатаман.

Бой. Ҳай, майлинг, болам. ЁтоФингни тузат. Сўнгра чиқиб, у ёқ-бу ёқларни кўр, қопқадан хабар ол. Жўрани уйғотиб кўй, уй эшикларини беркит. (*Бой сўзини битирганча Қудрат туриб, сандиқ устидаги кўрпаларадан ўзига ётоқ тузишга тиришган бўладир. Бой ўйлаб турадир.*) Нега мен шуни қутқардим? Ботурга ўхшаб қамоқда ўлиб кетгани яхши эмасми эди?! (*Қудрат эшикка чиқадир.*) Аҳмоқ оқсоқолнинг сўзига кириб, шуни қутқардим. Мана бугун бошимга бало бўлди. У шу қилган иши билан қолмайдир. Бу қилған иши нима?! Менга жуда катта зиён эмас-ку! Хотунимни уч-тўрт кун шунда боғлаб қўяман. Имомни саҳарлаб қочираман, бундан кейин бу қишлоқда кўринмасин. Қишлоқлиларни кўноққа чақириб, ёғли бир палов едирахан, бу иш шу билан тамом. (*Бир оз ўйлаб.*) Лекин ана у бадбаҳт турмайдир. Бошимға бир ёмон ҳангама чиқармай қўймайдир. (*Қудрат ташқари томондан уй эшикларини ёладир. Ўзи ёнидаги эшикдан кириб, ҳамма эшикларни занжирлайдир.*) Эрта тездан бориб Бекни кўриш керак-да, шу бадбаҳтнинг иложини қилиш керак.

Қудрат (*эшикларни занжирлагандан кейин*). Ота, шамни ўчирайми?!

Бой (*бирдан айиладир*). Хабар олдингми?

Қудрат. Ҳар томонни кўрдим, хотиржамлик. Жўрани ҳам уйғотдим.

Бой (*бошини ёстиққа қўйиб ётадир*). Ҳай, ўчур!

Кудрат шамни ўчирадир. Ўзи ешиниб ётоққа узаниб ухлайдир.

Иккови ҳам бутунлай ухлагандан кейин юқори эшикнинг бир палласи тагидан секингина кўтарилиб, кейинга олинадир-да, ўғри қиёфасида Арслон кирадир.

5-мажлис: Бурунғилар, Арслон

Арслон (*иккаласига ҳам тузукрак қарайдир*). Уҳ. Иккиси бир ерда тутилди, илон билан илонбачча. Иккисининг ҳам бошини эзаман. (*Махсуснинг соғидан⁵⁰ узун пичогини чиқариб, бойнинг бошига борадур.*) Кўзинг ерга тўймади. Мана ер тагига кет!

Пичогини бойнинг худди кўкрагига урадир. Бой бўғиқ бир товуш билан ярим сакраб йиқиладир. Арслон уни босиб турадир. Бойнинг тирпиниб жон чекишидан Қудрат уйғонадир. Бир нарсани кўра олмағач, гугурт чақадир, Арслоннинг ўз томонига келганини кўргач, қичқирмоқчи бўла-

дир. Бироқ тутиладир. Бир-икки бўғиқ товуш чиқарғач, Арслон етишиб, кўлдан тутадир. «Кел, отанг чақирадир» деб бойнинг гавдаси томон торадир. Кудрат унинг пичоғига жон ҳовли ёпишадир. Анча талашдан кеин Арслон пичоғини унинг қўлидан қутқариб кўкрагига урадир.

Арслон. (*Кудрат «воҳ» деб йиқилғач, уни бойнинг гавдаси узра ётқизадир. Белини тўғрилаб, ўлікларнинг жон чекишига қарагандан сўнг узоқларга тикилиб.*) Ботур, сенинг ўчингни олдим. Қишлоғимизни ҳам қутқардим! (*Бот⁵¹ чиқиб кетадир.*)

Парда тушар.

ВОСЕЬ ҚЎЗФОЛОНИ

Бухоро амири ҳукмронлиги остида яшаган
тожиклар ҳаётидан тарихий фожиа

ИШТИРОКЧИЛАР

Восеъ — ўрта ёшларда, камбағал жувозкаш.

Гулизор — Восеънинг қизи, 18 ёшда.

Чигагул — Восеънинг хотини, қирқ ёшда.

Мулла Назир¹ — ўрта ёшлардаги дәхқон.

Нозим — } қўзғолон иштирокчилари.
Оймаҳамад — }

Бобо Сангин — 60 ёшда, камбағал қария.

Акрам — } камбағал тожик йигитлари.

Сафар — }

Тош ясовул — ўрта ёшларда, қисқа соқолти, узун мўйловли,
Балжувон мирининг одами.

Қурбон жевачи — ўрта ёшларда, Балжувон мирининг одами.

Балжувон мири — 60 ёшлардаги мўйсафиид, додхоҳлик кийимида.

Бекжон — 25 ёшар йигит, Балжувон мирининг ўғли.

Қози Ғулом — Балжувон қозиси, нашаванд чол.

Одина мирзабоши — Балжувон мирининг мирзабошиси,
35 ёшда.

Аҳмад ясовулбоши — Балжувон мирининг ясовулбошиси, 50
ёшда.

Бобо Раҳмат — 60—70 ёшлардаги камбағал чол.

Фариби Хубон — Бобо Раҳматнинг қизи, 19 ёшда.

Шариф юзбоши — Сарбозлар бошлиғи, 40 ёшда.

Нурмуҳаммад қоровулбеги — Балжувон мирининг одами.

Жўра — } қари фаррошлар.
Ҳалим — }

Китоб мири — ўрта ёшларда, бойлик мансаби бор.

Қози Шарофутдин — Китоб қозиси, қария.

Наврўз ясовулбоши — Китоб мирининг ясовулбошиси, ўрта
ёшларда.

Бандилар, маҳрамлар, хизматчилар, сарбозлар,
қишлоқ аҳолиси, мардикорлар ва бошқалар,

БИРИНЧИ ПАРДА

Восеъ уйи олдида яланглик. Улкан дараҳт соя солиб турибди. Унинг
остида шолча тўшалган, кимса кўринмайди. Ҳовлидан Гулизор овози
эшитилади. У шеър ўқийди.

Гулизор. Баланд тоғда, ёрим, бошинг кўринди
Ёйга ўхшаш қалам қошинг кўринди,
Билолмадим, ким экандир устозинг,
Кулганингда ичу тошинг кўринди.

Восеъ кириб келади. Танида жувозкашлиқ тўни, бошида қора дўппи, кўкраги очиқ. Белида белбоғ, бир боғ ўтни кўтариб олган. Ўйга яқинлашиб тўхтайди. Гулизор сўзларига қулоқ солади. Гулизор бундан бехабар шеър ўқиша давом этади.

Олти ойдир, билло, тоғлар маконим,
Келсанг келгин, сенга садақа жоним...
(*Овози тинади.*)

Восеъ (*хурсанд*). Менинг қизим шоир бўлибди, шеър ўқияпти: «Келсанг келгин, сенга садақа жоним»... (*Чақиради.*) Гулизор! Гулизор!

Гулизор. Лаббай, дадажон, ҳозир! (*Югурб киради.*) Дада, қаёқда эдингиз, бунча ҳаялладингиз?

Восеъ. Иш чиқиб қолди... Овқат едиларингми?

Гулизор. Пиёва осгандим, кўб кутдик, келавермадингиз, ўзимиз овқатландик. Сизга ҳам қолдирдик.

Восеъ. Яхши қипсанлар. Мен бу ўтни сигир олдига ташлайнин. Сен овқатни олиб чиқавер, шу ерда ейман...

Гулизор. Нега?

Восеъ. Шу ерда жуда соз. Ҳозир Мулло Назир келади, гаплашиб ўтирамиз.

Гулизор. Бўпти, дарров олиб чиқаман. (*Ичкарига киради. Восеъ оғилга ўтади.*)

Чигагул (*дастурхон кўтариб киради*). Кел, дастурхонни ёз. Овқатни мана бу ерга қўй.

Восеъ киради.

Восеъ. Келтирдингми, балли қизим!

Чигагул. Одам деган овқатни вақтида ейди... Сиз бўлсангиз...

Восеъ. Бўлди, бунча гапни чўзасан? Ҳаммани ўзингга ўхшаган бекорчи деб ўйлайсан чоғи. Меҳнатсиз айтган нарсанг муҳайё бўлавермайди!.. (*Овқат ейди. Орада бир зум жимлик чўқади.*) Гулизор, қизим, ўқиётган ғазалинг кимдан?

Гулизор (*уялиб*). Ҳеч кимдан. Кўйлак тикаётганда, зерикканимдан ўзим тўқидим...

Восеъ. Чиндан-а? Яша, кам бўлма!

Гулизор уялиб жавоб бермайди.

Чигагул. Ким бўларди, қи ёимнинг ўзи тўқийди! Сиз бехабарсиз, қизимиз шоира бўлган, яхшигина қўшиқлар айтади..

Восеъ. Баракалла, қизим! Мен ҳали роса мириқиб тингладим... Яхши тўқибсан...

Чигагул. Сизу мендан кўра яхшироқ!

Восеъ. Йўқ. Фақат сендан яхшироқ бўлса бордир...

Чигагул. Нега энди, фақат мендан бўларкан?

Восеъ. Нима десам экан?..

Чигагул. «Шоирлик қизимга мендан ўтган», — дея қолинг бўлмаса!

Восеъ. Ҳа!.. Одам ёш бўлса, фами бўлмаса, ота уйида яшаса, ҳар нарсани ҳавас қиласа бўлади-да. Уй-жойли, бола-чақали бўлгандан кейин, уй-рўзгор ташвиши билан ўралиб қолиб, бу ишларнинг ҳаммаси ёддан чиқадикетади, унугилади... (*Овқат ейишдан тўхтаб.*) Мазали овқат пиширибсан. Кел, дастурхонни йифишиштир! (*Фотиҳа ўқийди.*)

Гулизор билан Чигагул дастурхонни йифишириб, чиқадилар.

Восеъ (*ёлғиз*). Ёшлик — бебошлик деганларича бор. Шўхлик, ўйин-кулги, ишқибозлигу шоирлик... Буларнинг ҳаммаси ёшлиқда ярашадиган ишлар... Мен ҳам сўққабош бўйдоқлигимда бу ишлар кўчасидан ўтганман... Мизробхон қўзғолонигача² эди бундай беғам юришлар. Мизробхон исён кўтарди-ю, мен ҳам ёшлик қоним, куч-файратим жўш уриб, унга қўшилдим. Бухоро амири лашкарига қарши қаттиқ жанглар қилдик. Золим амир бечора Мизробхонни алдади. Уни номига Балжуонга ҳоким тайинлади-ю, кейин Бухорога чақириб олиб, ўлдирди... Ажойиб инсон эди Мизробхон...

Оймаҳамад (*киради*). Салом алайкум!

Восеъ. Ваалайкум ассалом! Кел, оғайни! (*Кўришадилар.*) Қаёқларда юрибсан, кўринмайсан?

Оймаҳамад. Уйда эдим.

Восеъ. Янгиликдан хабаринг борми?

Оймаҳамад. Эшитдим. Бу яна қанақаси? Закот деб олишди, бож деб олишди, бас эмасми? Айтилганидан зигирча кам берганимиз йўқ. Тағин ҳар хонадондан бир эчки билан бир тақа карбос³ талаб қилишлари нимаси? Бизни тинч қўишишадими, йўқми?

Восеъ. Йўқ, қўйишмайди! Тинч қўйишлари учун Мизробхондек шахс керакки, ҳафтада бир марта исён қутариб, уларга тинчлик бермаса. Бошқа иложи йўқ!

Оймаҳамад. Уйи кўйисин бу золимларнинг, бизни хонавайрон қилишди. Қаёқдан топиб берамиз бунча нарсани? Менинг уйимда эчки тугул, биронта товуқ ҳам қолмади.

Восеъ. Сабр қил, Мулла Назир келсин, маслаҳатлашиб оламиз.

Оймаҳамад. Мулла Назир қаерда?

Восеъ. Боя йўлда учратдим, одамларни тўплаш учун эшикма-эшик хабар қилиб юрибди.

Оймаҳамад. Амирнинг одами шу бугун келарканми?

Восеъ. Ҳа, шу бугун.

Оймаҳамад. Янги хирожниям⁴ шу бугун йигарканми?

Восеъ. Хирожни эмас, закотни!

Оймаҳамад. Уйи кўйисин бу ноинсофларнинг. Йўқдан закот ундириб бўладими? Кўчиб кетиш керак бу юртдан.

Мулла Назир икки-уч нафар одам билан кириб келади.

Мулла Назир, ясовуллар бугун келишадими?

Мулла Назир. Ҳа, шу бугун!

Оймаҳамад. Ҳўш, энди нима қилдик? Айтган нарсаларини қаёқдан топиб берамиз? Егани нонимиз йўғу!

Кишлоқ аҳли бирин-кетин келиб, ҳар жой-ҳар жойда ўтирадирлар.

Улар орасида **Бобо Сангин, Нозим, Сафар Икромлар** ҳам бор.

Мулла Назир. Ҳовлиқма! Бу гап фақат сенга тегишли эмас, шу ерда ўтирганларнинг ҳаммасини бошига тушган савдо бу! Агар шулар беришса, сен ҳам тўлайсан...

Бобо Сангин (*унинг сўзини бўлиб*). Қаёқдан беради булар? Биртаси мен бўлсам, мардикорлик қилиб кун кечираман. Така карбосим бўлганда эди, болаларим кўйлак тикиб киярдилар.

Нозим. Беш-олти йилдан бери бегона юртларда мардикорлик қилиб тўрт-беш чақа ишлаб қайтаман. Йўлда бизни закотчилар талашади. Улар қўлидан бир амаллаб ҳийланайранг билан қутулишга тўғри келади. Қолган-қутган учтўрт чақа пул еяр овқатимизгаям етмайди. Устига устакча бу «қўшимча солиқ» пайдо бўлди. Уни ҳеч биримиз тўлай олмаймиз!

Сафар. Керак бўлса, ўзимизни сўйиб қўяқолсин! Жондан тўйдик-ку!

Восеъ. Гапингиз тўғри, оғайнилар! Берадиган ҳеч вакомиз қолмади. Амир закот оладиган бўлса, борлардан олсин! Йўқдан нимани олади? Бироқ...

Бобо Сангин. Восеъ, ҳеч қандақа «бироқ»нинг кераги йўқ! Сафар тўғри айтди, бор бисотимиз тугади, жондан бўлак нарсамиз қолмади. Керак бўлса, шуниям оладколсин! Безормиз бундай тирикчиликдан!

Хамма. Безор бўлдик! Безор қилишди золимлар!

Восеъ. Қизиқсанлар-да. Мен нима деяпман. «Биз бу солиқни тўлай олмаймиз», деяпман. Бироқ тўламаслик учун қандоқ иш тутиш керак, шу ҳақда ўйлаш керак деяпман... Бугун келишса, нима деб жавоб қиласми? «Берадиган нарсамиз йўқ» десак, гўдакларимиз уст-бошини ечиб олишади, уй-жойимизни сотиб, мусодара қилишади.

Сафар. Гап битта: берадиган нарсамиз йўқ! Нима қилса, қиласверсин!

Мулла Назир. Бирпас ғалва қилмай тур. Восеъ сўзини тутатсин!

Сафар. Бўпти! (*Восеъга*) Айт, нима демоқчи эдинг?

Восеъ. Демоқчиманки, шу «ҳеч нарсамиз йўқ», деган сўзни дурустроқ айтайлик, дўқ-пўписадан қўрқмасдан, дадилроқ айтайлик. Сафар айтган «Керак бўлса, жонимни олсун!» деган гапни улар билан юзма-юз бўлгандаям, қўрқмасдан айтолосак дейман...

Бобо Сангин. Қўрқмаймиз! Ўлдиришса, қайтага биратўла қутула қоламиз... Ахир бор бисотимизни тортиб олсалар, болаларимиз очликдан минг турли балоларга гирифтор бўлиб қирилиб кетсалар, биз бир четда томошабин бўлиб қараб тураверамизми? Тирикликтан нима баҳра топдикки, ўлимидан қўрқамиз!

Восеъ. Мулла Назир, дейман, ёлғиз бизнинг қишлоқ қўлидан бирон иш келармикин? Айтинг-чи, бошқа қишлоқлар нима қилишмоқчи?

Мулла Назир. Ҳаммаси ҳам нолийди, аммо бизга ўхшаб, нима қилишни билмай ҳайрон... Сабр косаси тўлган.

Бобо Сангин. Солиқни тўлашадими, йўқми?

Нозим. Қорни нонга тўймаса, қандоқ тўлайди?

Мулла Назир. Кўпчилик «тўламаймиз!» дейишяпти.

Восеъ. Ахир, «тўламаймиз» деган билан иш битди дейсизми? Илонга «Мени чақма!» десангиз, қулоқ осар-

миди? Йўқ, барибир заҳарини сочади. Амир ҳам бамисоли ана шу заҳарли илон, қонхўрлигини тарк этолмайди. «Ўрганган кўнгил ўртанса қўймас» деганларини эшитганимисиз? (*Тўхталиш*.) Энг ёмони — халқимизнинг беғайратлиги!

А крам . Беғайрат дейиш, менингча, тўғри эмас. Иноқлик етишмайди десангиз, бу бошқа гап. Мана, Даشتак қишлоғини олинг. Ясовулни калтаклаб қувиб юборишипти... Бироқ бефойда... Ўзингиз айтгандай, бир қишлоқнинг кўлидан нима иш келарди?

Бобо Сангин (*Акрамга*). Ана келишди... Вой-бўй, бунга қара, мўйлави бунчалик баҳайбат... Бащарасидан ажал ёғяпти... Тур!

А крам . Келса келар, нега турарканман?

Бобо Сангин . Яхшимас, бор, отини олиб қозиқقا бойла!

Акрам чиқади.

Восеъ (*ҳовлига юзланиб*). Гулизор, ҳо Гулизор!

Гулизор (*югуриб чиқади*). Лаббай!

Восеъ . Қизим, дастурхон чиқар, меҳмон келди.

Гулизор чиқади. Тош ясовул билан Қурбон жевачи киралирлар. Ҳамма ўрнидан туриб, уларни қарши олади.

Тош ясовул . Қалай, эсон-омонимисизлар?

Восеъ . Худога шукур, ясовулбоши, марҳамат! (*Уларга юқоридан жой кўрсатади*.)

Тош ясовул . Бобо Сангин, қалай қаримаяпсанми?

Бобо Сангин . Э, жонингга жоним садақа, ясовулбоши, қаримай бўларканми? Чарчадим, қўлим ишга бормайдиган бўлиб қолибман.

Гулизор дастурхон келтиради, Восеъ нон синдиради, «Марҳамат, олинглар» дейди.

Тош ясовул (*Бобо Сангинга*). Сени Бухорога юбориб, сарбоз тайинласак, нима дейсан?

Бобо Сангин . Нима ҳам дердим? «Хўп» дейман-да. Ахир, агар мен сарбоз бўлсам, сенинг Жаноби олий амiring дунёда ягона жаҳонгир бўладилар-да! (*Кулишади*.)

Тош ясовул (*фотиха ўқиғағ*). Энди дастурхонни йиғиширсангиз бўлади.

Восеъ дастурхонни йиғишириб, ўрнидан турмоқчи бўлганида Тош ясовул уни тўхтатиб, дастурхонни қайтадан очади. «Тўхта, одамгарчилик

юзасидан бу нонни олинг демадинг-а», — дейди. Нонларни Қурбон жевачига тутқазиб, «Жевачи, ма, бу нонларни қўйнингга сол, йўлда тамадди қиласиз», — дегач, дастурхонни Восеъга қайтариб беради.

Восеъ дастурхонни олиб, бир четга қўяди.

Восеъ. Бу камлик қилар, буюрай, яна олиб келсин!

Тош ясовул. Етади! Хўш, энди гаплашиб олайлик-чи.

Бобо Сангин. Буюрсинлар.

Тош ясовул. Жаноби олийдан муборакнома келди. «Чакана закот»ни тўплаш вақти етди. Бу йил биртадан эчки устига бир такадан карбос ҳам олинсин, дептилар. Жаноби олийнинг фармони мубораклари шундай.

Бобо Сангин. Ясовулбоши, инсоф борми ўзи?! Бу одамларга қараб боққин: танидаги кийими эскириб, минг ямоқ бўлибди. Карбослари бўлганда, кийим-бош тикиришарди-да! Ўйламай-нетмай «қўй» дейсан, «эчки» дейсан, «карбос» деб валдираисан?!

Тош ясовул. Менга нима, Жаноби олий буйруқла-ри-да! Ул Олий ҳазратнинг фармонларини бажармай бўла-дими?!

Нозим. Жаноби олий амрлари деб ўзимизни ўлди-райликми? Бўлмаса, нимани берамиз?

Тош ясовул. Бу сизнинг ишингиз. Ўзингизни ўлди-расизми, сотасизми, нима қилсангиз, қилинг. Аммо Жаноби олий буйруқларини бажаринг, вассалом!

Бобо Сангин. Мен Жаноби олийни кўрган эмас-ман. У кишининг ноibi бегими сен бўлсанг бизга бек но-мидан гапирияпсан. Демак, сенинг сўзинг жаноб бекнинг сўзи. Шундайми? Шундай бўлса, сен менга: «Осмонни отиб юбор, тушиб ерга ёпишсин», дейсан. Ўзинг айт, шу ме-нинг қўлимдан келадими?

Тош ясовул. Тушунмадим, нима демоқчисан? Хўш, ана мен «Қўлингдан келмайди» дедим, нима бўлти?

Бобо Сангин. Ҳеч нима. Мен амрингни бажо келтиrolмадим. Энди нима қиласан?

Қурбон жевачи. Қўйсанг-чи. Ҳамма шундоқ қила-верса, нима бўлади? Жаноби олий ҳақларини тўламаслик мумкинми?

Нозим. Бундан чиқадики, мумкин экан-да! Иложи-миз қанча?

Тош ясовул. Тўламасанг, зўрлаб қизингни оламиз, хотинингни сотамиз, барибир ундирамиз. Биз билан ўйнаш-

ма! Эшитганмисан «Ўйнашмагин арбоб билан, арбоб урап ҳар боб билан!»

Восеъ. Бор, қўлингдан келганини қилавер! Тоза жонга тегди...

Тош ясовул. Нима дединг? (*Аччиғланиб, ўрнидан туриб кетади.*)

Нозим. Восеъ ҳақ гапни айтди, жонимиздан тўйдирдинг!

Тош ясовул. Ҳаддингдан ошма, Нозим! Оғзингта қараб гапир!

Нозим. Пичоқ бориб сүякка тегди. Нима қилсанг, қил! Менга жон ҳам керакмас, бола-чақаям...

Восеъ. Ҳой, ясовул! Нима ишинг бор? Жонга теккандан кейин ўзимни ўтга ташлайманми-ташламайманми, бу менинг ишим. Бор, амиру умаронгга айт, бизнинг уларга берадиган ҳеч вақомиз йўқ!

Тош ясовул. Йўқ, айтмайман! «Тўламайман» деб бўйин товлаганларни банди қилиб, бек жанобларига олиб бораман!

Овозлар. Тўламаймиз! Олиб борсанг, ҳаммамизни олиб бор!

Тош ясовул. Йўқ! Ҳамманг керак эмас менга! Биринккита оғзи каттангни олиб борсан бўлгани! (Нозимга: «Тур ўрнингдан!» дейди. Восеъга қараб: «Сен ҳам юрасан биз билан!», деб бақиради.)

Восеъ. Банди қилиб олиб борасан? Бекор айтибсан, номаъқул қипсан!

Тош ясовул. Тур ўрнингдан! Борасан!

Восеъ. Кўл текиза кўрма! Бормайман дедимми, бормайман!

Ясовул Восеъ ёқасидан ушлаб тортади, у йиқилади. Тўполон бошланиб кетади. Оломон қўзғалади. Восеъ ғазаб билан ясовулга тикилиб: «Мана, бўлмаса, ҳаққингни ол!» дейди-да, бошига бир мушт туширади. «Уринглар, йигитлар, бу итларни» деб хитоб қилади. Ҳамма Тош ясовул билан Курбон жевачига тармашадилар. Тош ясовул билан Курбон оломон оёқ остида қолади. Сангин ердан бир чақир тошни олиб, Тош ясовулнинг бошига туширади. У «миқ» этганича жон беради. Ур-тўполондан фойдалантган Курбон жевачи туриб қочади. Бир неча киши уни қувиб кетади.

ИККИНЧИ ПАРДА

Балжувон кўргони. Ҳоким меҳмонхонаси олдида сув сепиб супирилган майдон. Икки-уч гачм⁵ дарахтининг соя-салқинида катта гилам тўшалган. Унинг устига турли рангдаги кўрпа-ёстиқ ёйилган. Бекжон, Аҳмад ясовулбоши ва Қурбон жевачи чой ичиб, суҳбатлашиб ўтирибдилар. Боши латта билан танғиб боғланган, синган қўли эса бўйнидаги рўмолга осиғлиқ. Қурбон жевачи пастроқда ўтириб, ўз бошидан кечгандарни сўзлаб беряпти.

Қурбон жевачи. Раҳматлик Тошинг бироз ҳовлиқди. Мен борганимиз заҳоти уларнинг авзои бежолигини сезгандим. Тошнинг қулоғига секингина: «Буларнинг қайфи бузуқ. Фазаби ошиб-тошганга ўхшайди, эҳтиёт шарт!» — деб шипшидим. Раҳматлик ажали етган эканми, билмадим: «Ишинг бўлмасин, ўзим биламан!» — деб жавоб қилди.

Бекжон. Э, санларни қара-я! Ўша хон давлатининг нон-тузидан жон-жигари тешилгулардан икки-учтасини чопиб, бошини олиб келиш ўрнига, калтак еб юрибсанлар-а!

Аҳмад ясовулбоши. Қизиқсан-да! Бегижон, кўбчилик бўп ёпишганида қийин-да, уларга бас келиб бўладими? Бу жаноблар уларнинг зимдан пишириб қўйган режаларидан бехабар, ангда қолишган-да⁶.

Бекжон. Ангда қолишган дейсиз. Ўзи айтяпти-ку, авзойи бузуқлигини олдиндан сезган эдим деб.

Аҳмад ясовулбоши. Бегим, жевачи номаъқул қипти, гапининг бари ёлғон! Сизни лақиллатиш учун шундай деяпти.

Қурбон жевачи. Ясовулбоши, мана тепамда тангрим ҳозир. Ўшанинг номига қасамки, ҳамма гапларим чин. Мен, шўринг қурфур, бошим ёрилиб, қўлим синиб, бўлғанимча бўлиб юрибман-у, тағин ҳақорат қиласиз? Менинг ўрнимда сиз бўлганингизда, балки қочишга ҳам улгурмасдан, Тош қисматига шерик бўлардингиз!

Аҳмад ясовулбоши (*Бекжонга*). Унинг бу гапи тўғри. Ўзини қутқариб қолибди, шуям катта гап. Мен бўлсам, бу иш уддасидан чиқолмасдим.

Бекжон. Хайр, ҳечқиси йўқ. Баъзида шундай бўладидида. Қиблагоҳ буюрдилар: бугун сарбоз жўнайди, уларнинг адабини бериб қайтади...

Қурбон жевачи. Бегижон, уларни банди қилиб олиб келишса, иккитасини, ўша Восеъ билан Нозим деганларини ўзимга топширасиз-да, хўпми?

Бекжон (кулиб). Хўб бўпти! Нима қилмоқчисиз?

Қурбон жевачи. Тириклийн териларини шилиб, остига сомон тиқаман кейин мана шу дараҳт шохига иламан. Кўз ўнгингизда юз қамчидан ураман.

Сарбоз кийимида белига шамшир остан **Шариф юзбоши** шошилиб киради.

Шариф юзбоши. Қани, Бекжон, бир фотиҳа ўқиб, бизга оқ йўл тиланг!

Бекжон (ёстиқни бир ёнга қўйиб). Хўб, юзбоши.

Шариф юзбоши. Тақсир, сиздан фотиҳа олгали келдим. Ёғийларга қарши жангта кетяпман!

Бекжон. Дадамни кўрдингизми?

Шариф юзбоши. Ҳа, тақсир! Қани, бир фотиҳа бериб юборинг!

Бекжон (ўрнидан туради, ҳамма унга эргашади). Ҳайр, ой бориб омон қайтинглар! Қўл-оёқларини боғлаб келтиринг, хўпми?

Шариф юзбоши. Бажону дил, тақсир!

Аҳмад ясовулбоши. Юзбоши, бизнинг қўлдан чилим чекиб кетинг!. Ҳой, бола, чилим келтир! (*Юзбошига.*) Чиройли қизларидан ўн-ўн бештасини тузлаб келинг!

Шариф юзбоши. Жоним билан, усиз бўларканми! Бўёғидан хотиржам... (*Дуога қўл очади. Чилим келтирилиб, бир қўл чеккандан сўнг хайрлашиб чиқиб кетади.*)

Ясовулбоши. Насиб бўлса, нозанинларидан олиб келишади.

Бекжон. Бир неча кун базм қиларканмиз-да!

Қурбон жевачи. Насиб бўлса, кайф қиласмиз! Тақсир, Восеъ деганининг бир қизи бор денг, кетворган. Ана ўшани олиб келишса, димоғингиз чоғ бўларди-да.

Бекжон. Чиндан-а?

Қурбон жевачи. Чиройлиям гапми? Жаннатдан чиқсан хуру парининг ўзи!

Аҳмад ясовулбоши (*ташқарига қараб*). Ким бўлди булар?

Ҳамма қарайди.

Қурбон жевачи. Одина мирзобоши икки кишини ҳайдаб келяпти.

Бекжон. Жангда қўлга туширганми дейман.

Аҳмад ясовулбоши. Бирори аёл-ку!?

Бекжон. Ҳа, ёшгина қиз. Восеънинг қизи бўлса-я! Худо берди деявер!

Қурбон жевачи. Йўқ, тақсир. Одина ўёқларга борганимас. Булар бошқа юрт одамлари.

Одина кириб салом беради. Сарбоз Бобо Раҳмат ва унинг қизини ҳайдаб киради. Чол яланг оёқ, қўллари орқасига боғланган, эскирган кийимлари йиртиқ. Қиз бошида эски тўнча ёпиқлиқ.

Бекжон. Мирзабоши, булар кимлар?

Одина мিrzабoши (бандиларни керакли жойга ўтқазгандан сўнг). Тақсир, мана бу одам «чакана андоз» карбосини бермаяпти.

Бекжон. Қаерликсизлар?

Бобо Раҳмат. Дактур⁷ қишлоғиданман, тақсир.

Бекжон. Касб-коринг қанақа?

Бобо Раҳмат. Тақсир, мардикорлик.

Бекжон (қизни кўрсатиб). Бу киминг бўлади?

Одина миrzабoши (ҳозиржавоблик билан). Бу кишининг қизи!

Бекжон. Нега солиқни тўламадинг!

Бобо Раҳмат. Дардингни олай, тақсир, қурбим етмади. Егани ноним йўқ. Йилда Фарғонага тушиб мардикорлик қиласдим. Энди қаридим, боролмайман. Одамлар эшигига ишлаб болаларимни боқаман...

Бекжон. Оғзингни юм, ёлғончи! Амир жаноблари ҳаққини ким ейолган эдики, энди сен ейсан?!

Бобо Раҳмат. Садағанг кетай, бегим. Бор бўлса, берардим. Улуғ подшонинг ҳаққи бизнинг бўйнимизда биламан. Лекин йўқ бўлгандан сўнг, иложим қанча?

Аҳмад ясовулбоши. Сен ҳам Восеъга ўхшаб ёғий бўлмоқчимисан?

Бобо Раҳмат. Тақсир, бундоқ деманг. Мен мўйса-фидга ёғий бўлишни ким қўйипти. Нон чайнашга мажолим етмайди-ю...

Бекжон. Ёғий бўлишни истамасанг, нега подшолик ҳақини тўлашдан бош тортасан?

Бобо Раҳмат. Ахир, бўлмаса, нима қилай? Биратўла жонимни ола қолинг, бўлмаса!

Бекжон (сарбозга). Ур, бу имонсизни!

Сарбоз ўрнига Одина миrzабoши Бобо Раҳмат бошига бир неча мушт туширади. У: «Вой, ўлдим!» — деб дод солади.

Олиб бор муни, қамаб қўй! Амир ҳақини бермагунча, зинданда ётсин!

Бандини олиб чиқадилар.

Аҳмад ясовулбоши (*Бекжонга*). Тақсир, қизни қаёққа буюрасиз?

Бекжон (*кулиб*). Сизнинг уйингизга! Кечаси базм қиласиз!

Аҳмад ясовулбоши. Мирзобоши, қизни менинг уйимга жўнат!

Одина мирзабоши. Бажону дил, тақсир! (*Қизни олиб чиқади*).

Аҳмад ясовулбоши. Тақсир, Одина кўп яхши одам-да.

Бекжон. Ҳа, ишchanга ўхшайди. Қиблагоҳга айтаман, уни жевавчи қилиб тайинласунлар.

Аҳмад ясовулбоши. Ҳа, ҳа! Кўлласа арзийдиган, керакли одам.

Қози билан Мир кириб келадилар. Бекжон билан ясовулбоши сапчиди үринларидан туриб, қўлларини кўкракка қўйиб, салом берадилар.

Мир. Ваалайкум ассалом! (*Ўз маҳрамига*) Чой келтир! (*Маҳрам, унинг кетидан Аҳмад ясовулбоши билан Қурбон жевавчи ҳам чиқадилар*.)

Қози. Бекжон, соғ-саломат бормисиз?

Бекжон (*ўрнидан туриб*). Қуллуқ, тақсир.

Мир. Ўёлим, ҳалиги бандилар ким экан?

Бекжон. Дактур қишлоғидан.

Мир. Ким келтириди?

Бекжон. Одина мирзабоши. «Чакана солиги»ни тўлашдан бошт тортганмиш. Бечора мирзабошини ўлишига сал қолибди, тақсир.

Маҳрам чойнакда чой келтириб, қўйиб беради.

Мир. Нима бўлти ўзи?

Бекжон. Кўпчилик бўлиб калтаклашибди. Бечора мирзабоши жонбозлик кўрсатиб зўрга қочиб қутилибди.

Мир қозига ҳайрон қарайди.

Қози. Ал-аёзу биллоҳ!¹⁸ Бу халойиқ девона вало қудрат! Бекжон, бирон жойи синмаптими?

Бекжон. Йўқ, синишга синмапти-ю, аъзойи бадани қақшаб оғрирмиш.

Қози. Зарари йўқ, тузалиб кетади. Айтинг, ҳаммомга тушсин!

Бекжон. Бўлти тақсир. Бу давлатхона хизматчиси учун қийинмас... Кези келганда, қиблагоҳга арз қилсалар, қўллаб юборасиз-да, сира ёдидан чиқармайди.

Мир (қозига). Шариатпаноҳ, дейман, бу Восеъ ғалаёни Жаноб олий қулоқларига бориб етгудай бўлса, роса ранжисалар керак-а?!

Қози. Албатта, тақсир. Жаноби олий раҳмдил одамда, хафа бўлишлари мумкин.

Мир. Шу боисдан бу ҳақда ҳозирча Жаноби олийга арз қилмасакми, дейман.

Қози. Ҳай, билмадим-да. Давлатдорлик юзасидан хабардор қилиш керак!

Мир. Йўқ, тақсир. Менингча, билдириласлик маъқул. Зероки, Ҳазрати олийнинг табиати мубораклари ўта нозик, ранжишлари мумкин. (*Чўбдастасини⁹ кўтариб Аҳмад ясовул кириб келади. Унинг орқасидан йиртиқ кийим кийган, аҳволи паришон бир неча мардикор эргашадилар. Ясовулбоши уларни Мирга бир-бир таниширади, улар ер ўпиду қилишади.*) Ҳўп?

Биринчи мардикор. Бола-чақангизни қурбони бўлай, тақсир. Ўн кундан бери иморатингизда ишлаймиз, бизга бир чақаям пул беришмади. Ҳатто нондан ҳам қорнимиз тўймайди. Бола-чақадан хабар олиб келайлик, деб икки кечагагина рухсат сўраган эдик, беришмади. Додимизни сўрарсиз деб, олдингизга келдик. Чўнтағимиз қуруқ. Оз-моз пул бериб рухсат қилсангиз, хотин-халажни тинчтиб қайтиб келамиз.

Мир (Аҳмад ясовулбошига). Тушунтиринг, нима гап ўзи?

Аҳмад ясовулбоши. Тақсир, Бекжон оз-моз қурилиш қилаётган эканлар, ўшанчун олиб келган эдик буларни.

Мир. Нима, подшолик ишидан қочасанларми??

Биринчи мардикор. Қочмаймиз, тақсир. Ўн беш кун текинга ишладик; икки кечагагина рухсат сўрайамиз.

Иккинчи мардикор. Балоингизни олай, тақсир! Ўн беш кун ишлаб, ош юзини кўрганимиз йўқ. Нуқул нон чайнадик. Униям тўйиб еган эмасмиз. Майли, ношукурлик бўлмасин, икки кунга жавоб берсангиз...

Аҳмад ясовулбоши. Тақсир, келинг буларни қийнамайлик, майли яна бирон ҳафта ишлаб беришсин, кейин...

Мир. Бўпти, шундай қилинглар!

Учинчи мардикор. Ахир сиз ҳам мусулмон-ку! Ўн беш кун эшшақдай ишлатдингиз, икки кунгагина рухсат қилсангиз, нима бўлади?

Мир (ясовулга). Ур бунинг оғзига! (*Ясовул уради.*) Ур, ур! Ҳаммасини обчиқиб қамаб қўйинг!... Амлодорга¹⁰ ёзинг, дурустроғидан юборсин.

Аҳмад ясовулбоши. Бажону дил, тақсир! (*Мардикорларга.*) Туринглар!

Биринчи мардикор. Тақсир, тавба қилдик. Майли, бориб ишлаймиз...

Мир. Қамаб қўй, чириб кетсин! (*Ҳайдаб чиқишиади. Қозига.*) Ҳазрат, кўрдингизми, ўжар Восеъдан ибрат олишган булар. Худо кўрсатмасин, тил бириктиришса борми, қиёмат-қойим бўлди деяверинг.

Қози. Илоҳи тавба, илоҳи тавба! (*Ёқа ушлайди.*) Мардикор бўлатуруб, ўз хўжайинига гап қайтаради-я! Илоҳи тавба!

Бекжон. Қаттиқ олмасак, мамлакат бузилади.

Қози. Ҳа, қаттиқкўл бўлиш керак! (*Мирга.*) Тақсир, сарбозлар бугун етиб боришармикан?

Мир. Кечга томон етиб боришади. Мен юзбошига таинладим: «Бориши биланоқ, пайсалга солмасдан, жангни бошланглар», — дедим.

Бекжон. Насиб бўлса, шу оқшом ҳаммасини қириб ташлашади! Юзбоши бағайрат киши!

Қози. Илойим, айтганингиз бўлсин!

Мир (қозига). Тақсир, нима деяётган эдик?

Қози. Гапимиз чала қолди...

Мир. Ҳа, ёдимга тушди... Жаноби олийга арз қилиш керакми, йўқми деятган эдик...

Қози. Шундай, тақсир. Арз қилмай, иложимиз йўқ... Етиғи билан тушунтириш лозим...

Мир. Ҳазратим, биласизки, сизга ихлосимиз баланд... Раҳматлик қиблагоҳимиз ҳам падари бузрукворимизни эъзозлар эдилар.

Қози. Биламан, тақсир, шундай. Бизки, ҳаммамиз Ҳазрати олийнинг ғуломларидирмиз, бир-биримизни қўллаб-қувватлашимиз керак-да.

Мир. Шундай йўл тутайлики, Ҳазрати олий хурсанд бўлсинлар.

Қози. Хотиржам бўлинг, шундоқ арз қиласизки, насиб бўлса, амирдан етти қават сарпо устига меҳрибонлик кўрамиз.

Мир. Қани шундоқ бўлса, буёғига хизматга тайёрмиз, тақсир.

Қози . Хайр, саломат бўлинг. Ўҳҳу-ўҳҳу! (*Йўталади.*)
Тақсир, бу кўк саманни яқинда сотиб олдингизми дейман?

Мир . Ҳа, тўрт минг тангага.

Қози . Юриши соз бўлса керак-а?

Мир . Юриши бинойи, юмшоқ... йўрға... ўзи ҳали ёш-да.

Қози . Балосиз-да, ажойиб саман отлар топасиз... Мен бир от сотиб олган эдим, нобоп чиқди, эгасига қайтармоқчиман.

Мир . Бўпти, ёқсан бўлса, борингки, шу кўк саман сизники!

Қози (*кулиб*). Ие, қизиқ бўлди-ку! Кишини хижолатда қолдирдингиз... Хайр, кам бўлманг... доимо дуогўйингизмиз...

Мир . Ташаккур! (*Бекжонга.*) Буюр, кўк саманни эшонбованикига элтиб беришсин!

Қози . Куллук, тақсир!

Бекжон . Ҳозир! (*Кетади.*)

Қози . Кам бўлманг, тақсир, биз — дуогўйингизники хурсанд қилдингиз, барака топасиз... Энди бизга рухсат берсангиз. Бир барк¹¹ нашадан урсак...

Мир . Марҳамат, ўз уйингиз... бемалол...

Қози (*маҳрамга*). Ўғлим, бир чойнак чой келтир!
Дамла!

Маҳрам . Ҳозир, тақсир.

Қози (*қўйнидан бир қутича ва пичноқча чиқариб, наша тамаддусига тайёрланаркан*). Тақсир, худо хоҳласа, сарбозлар ғалаённи бир ёқли қилиб қайтишса, бир зиёфат қиласиз-да.

Мир . Албатта, тақсир.

Бекжон (*киради*). Саманни элтиб беришиди.

Мир (*қозига*). Кўрмаяпсизми, қулбаччангиз дуодан умидвор.

Қози . Мана, ҳозир-да... (*дуога қўл чўзади.*) Камолга етсунлар, мартабалари улуғ бўлсин! Оллоҳу Акбар! (*Маҳрам келтирган чойнакдан чой қуйиб, қутичадан олган наша ни оғзига солгач, хўплайди.*)

Мир (*Бекжонга*). Мирзага айт, амлокдор номига хат битсин. «Мамлакат аҳволидан доимо хабардор бўлиб турсунлар, токи бирон кор-ҳол юз бермасун», — деб тайинласин. Жаноби олий ҳақига хиёнат қилишни ман этсин. Кимки бўйинсунмаса, зиндонга ташлашсин!

Қози наша таъсиридан кайфи тарақ, ҳар хил беҳуда ҳаракатлар қила бошлайди.

Бекжон. Ҳўб бўлади!

Мир. Истасанг, ўзинг ҳам икки-уч йигитни қаватингга олиб, сайргашт қил.

Бекжон. Яхши айтдингиз, дада, мен кетдим! (*Чиқади*.)

Мир (*кайфи тарақ бўлган қозига ишора қилиб*). Саман отли бўлғанларидан думоғлари чоғ. Кайф суряптилар. Эрта раисга бир нима инъом қилмоқлари лозим.

Нурмуҳаммад қоровулбеги (*ҳовлиқиб киради, белида қамчи*). Салом!

Мир. Ваалайкум ассалом! Қаёқдан, сўрасак?

Қози бошини бир кўтариб қарапкан, яна пинакка кетади.

Нурмуҳаммад. Галвали жойдан.

Мир. Нима бўлди, тез гапир!

Нурмуҳаммад. Тақсир, иш чатоқ.

Мир. Чатоқ?

Нурмуҳаммад. Ҳа! Ёйий томонда оломон тўпланган, ҳоким одамидан қўлга тушганини ўлдиришяпти!

Мир. Сарбозларчи? Етиб бормадими?

Нурмуҳаммад. Норак кўпруги¹² бузилган. Сарбоз дарё кечолмайди. Ёйилар тоғ томондан ёпирилиб келиб, қўрғонга ҳужум бошлашди.

Мир. Худо урилти бизни! Энди нима қилдик? Сарбозга чопар юборинг, изига қайтсин! Қўрғонни қўриқласин!

Аҳмад ясовулбоши киради.

Ясовулбоши, ёв бостириб келяпти!

Қози бошини кўтариб, аланглаб қарайди.

УЧИНЧИ ПАРДА

Балжуwon қўрғонидаги майдон. Саҳна бўш. Ҳар замон-ҳар замонда тоғ томондан отилган тош «тўқ» этиб, тушиб туради. Салдан сўнг ўлгудай кўрқкан Одина миrzабоши ҳовлиқиб кириб келади.

Одина миrzабоши. Ажаб бетамиз экан бу дунё! Нега, шундоқ бўлмаса, мўмай даромад билан яхшигина кийим-бошларни, Бекжон тавқидан¹³ томадиган мою, айбдорлардан унадиган пора ҳамда совға-саломлар ҳамма-ҳаммаси ясовулбошиники, меники эмас? Фуқародан етиб ке-

ладиган ҳақорат билан муштумлар, бошни ёриб қонатувчи чақир тошлар ясовулбошига насиб қилмасдан, мен — каминага тегади?... Восеъ билан Бобо Раҳмат амирға қарши исён кўтаришди. Қурбон жевачи, бечора, Восеъ отган тоштӯфондан бўлганича бўлиб қайтди. Бобо Раҳматнинг қизи базм учун олиб қолинди. Ёғий қўрғонга хужум бошлаши биланоқ ясовулбоши билан Мир ўз арзандаси билан бирга қочиб, жон-омон сақладилар. Мен бўлсам хабарчи бўлиб қолдим. Доим шундоқ: жаз-жузлаб пишган кабоб — уларники, ёлғиз, аччиқ тутуни — менини! Худо ҳаққи, «улуғлар» хизматчиси бўлгандан кўра, бирор пойлоқчи ит бўлиб яшаш минг марта афзал! Аммо, иложим қанча? Буйруқни бажариш, одам ўлдиришдан бошқа иш келмаса меним қўлимдан? Кўпнинг кўзи ўнгида у ён-бу ён от чоптириб юришнинг ўзиям — бир амал! «Бошга тушганни, кўз тортар», — деганлар-ку, қани кўрайлик-чи! (*Оёғи остига тушган тошдан чўчиб тушади, ёқа ушлайди.*) Энди нима қилдим? Мени ташлаб кетишди. Ёв қўрғонга ёпирилиб киргудай бўлса, уларга хабар қилишим керак... Бу ҳйила-найранглар ёвни фафлатда қолдириб, гиппа бўғиш учун... Аммо лекин қўзголончилар ҳам анои эмасга ўхшайди. Икки кундан бери қораларини кўрсатишмайди. (*Яна тош унинг нақ оёғи остига тушади, қўрқади.*) Бу ўшаларнинг иши. (*Тоққа қараб.*) Э, нодонлар, тош отиб нима қиласанлар? Тезроқ пастга тушиб, тузоқقا илинсаларинг бўлмайдими? Мен бира тўла ғалвадан кутула қолардим... (*Кимнингдир яқинлашиб келаётганини кўради.*) Ким бўлди бу? Ия, Бобо Раҳмат-ку?! Биз унинг устидан эшикни қулфлаган эдик, қандоқ қилиб кутилди экан?... Келяпти, шу томонга келяпти... Қочиш керак, мени қўрмасин. (*Тисаралиб-тисаралиб чиқиб кетади.*)

Салдан сўнг очликдан силласи қуриган Бобо Раҳмат кириб келади...
Тўхтаб нафасини ростлайди.

Бобо Раҳмат. Э, ноинсофлар! «Восеъ келди!» — сўзини эшитиши биланоқ, жуфтакни ростлаб қочишиди, қўрқоқлар. Устимдан эшикни қулфлашган экан, икки кечаю икки кундуз қоронғу катакда ётдим. Очликдан ўлишимга сал қолди. (*Олдига тош келиб тушади.*) Бу нимаси?... Ҳа, тушундим. Восеъ одамлари тош иргитишяпти... Улар, ёв қўрғонда, деб ўйлашса керак... қочганидан бехабар... Бир амаллаб, эшикни уриб синдиридим... Ташқарига чиқиб, бечора қизгинамни шу атрофлардамикин деб кўб

қидирдим, тополмадим... Қайдасан қизим, фариби хубоним? Дарагингни кимдан сўраймен? Қонхўр золимлар чангалига тушдингми? Ёки очликдан жон бердингми?... Мен мирзабоши уйига бораман, у ерда бўлсанг, албатта, кутқараман! (*Кетмоқчи бўлиб ўрнидан туради. Қочоқ халойиқни кўриб, ҳайрон боқади.*)

Бир қочоқ. Бобо, қочинг!

Бобо Раҳмат. Қаёққа, нима учун?

Бир қочоқ. Ёв келди!

Бобо Раҳмат. Булар ёв эмас, ўзимизга ўхшаган одамлар... Ёв аллақачонлар қочиб кетган.

Чиқадилар, саҳна бир зум бўш қолади. Саҳнага Восеъ, Мулла Назир, Бобо Сангин, Оймаҳамад, Нозим ва бошқалар кириб келишади. Уларнинг қўлида пичоқ, таёқ, болтага ўхшаш куроллар.

Восеъ. Ҳоким қочди. Бизга қўргонни ташлаб қочди. Бироқ жанг шу билан тугади, деб бўлмайди. У Кўлобу Ҳисорда куч тўплаб, қайтиб келади. Шунинг учун орқасини бўшатмасдан, унга қувиб етиш керак!

Нозим. Гапинг тўғри, қувамииз. Бундақа бошлиқсиз жанг қилиб юриш ярамайди. Аввал ўзимизга битта бошлиқ сайлаб олайлик... Интизом керак!

Овзлар. Тўғри айтади. Бошлиқсиз жанг қилиш ярамайди! Бошлиқ керак!

Бобо Сангин. Бир зум қулоқ солинглар, болалар! (*Ҳамма унга тикилади.*) Тўғри айтишди, бунақа ишлар бошлиқсиз бўлмайди. Бошлиқ зарур! Биз ҳам бир гал шундоқ жанг қилиб, ҳокимни қочириб юборган эдик. Ўшанда бошлиқ Мизробхон эди. Қўргонни эгалладик, ишимиз ўнгидан келди. Амир Мизробхонга одам юбориб, унга Фиждувон ҳокимлигини ваъда қилди. Мизроб кўнди. Жанг тугади. Мизроб ҳоким тайинланди. Лекин орадан бир неча кун ўтгач, бечорани Бухорога чақириб олиб, ўлдиришди... Бу гал ҳүшёр бўлишимиз керак! Мизробга ўхшаганни бошлиқ танлаш ярамайди.

Ҳамма. Тўғри! Тўғри айтади!

Мулло Назир. Хўш, кимни сайлаймиз?

Бобо Сангин. Мендан сўрасаларинг, Восеъни сайланглар дейман! Ўзимизга ўхшаб, камбағалдан чиқсан, хоксор. Мизробхон бошчилигидаги жангларга қатнашиб чиниқкан. Куни кеча бўлган жангларда ҳам яхшигина бошлиқлик қилди...

Ҳамма. Тўғри! Восеъ бошлиқ бўлса, арзийди!
Бобо Сангин. Йигитлар, Восеъни бошлиқ танлашга розимисизлар?

Овозлар. Розимиз! Восеъ бошлиқ сайлансан!

Бобо Сангин (*Восеънинг қўлини ушлаб*). Кўрдингми, кўпчилик сени деяпти! Шу бугундан бошлаб бизга бошлиқсан, ишингни билиб қил. Бизнинг ҳаёт-мамотимиз сенинг қўлингда.

Восеъни қутлашади.

Восеъ. Мени сайлашга сайладиларинг, аммо қулоқ осмасаларинг, бундан не фойда?

Акрам. Ким қулоқ осмаяпти, айт!

Восеъ. Мен сизларга шаҳарга кирмайлик дедим. Бобо Сангиндан бўлак, ҳеч ким мени қўллаб-қувватламади. Ҳали ҳам кеч эмас, айтар гапим шу: тезлик билан бу ердан чиқиши керак!

Ўртадан бирор. Бошлиқдеганам шунчалик қўрқоқ бўладими? Улар қочиши, биз шаҳарни эгалладик, ёмон бўптими?

Восеъ. Ёв жангда енгилиб қочса, бошқа гап эди. Ваҳоланки, у урушмай чекинди, холос. Демак, қайтиб келиш шарти билан қочди. Ким билади, Ҳисор ё Бухородан... қўйинглар, тез бўлинглар, нима қиласиз — шу ҳақда бошқотириш лозим!

Акрам. Қўргонни тинтиб, ҳокимнинг одамларини қўлга олиш даркор!

Нозим. Шаҳар фуқаросини чақирайлик, бизга қўшилинсан, биз билан борсин!

Ўша бирор. Гап бундоқ бўпти-да... Бизнинг бошлиқ бўлса, қочиш йўлини қўзлади.

Восеъ. Бекор айтибсан, қочқоқ эмасман!

Ўша бирор. Ундей бўлса, иш кетидан бўл-да!

Бобо Сангин. Ҳой, йигитлар! Айтдим-ку, ади-бади айтиб ўтириш вақти эмас деб.

Восеъ. Бўпти, сизлар айтиганча бўлсин! Нозим, сен бир неча кишини ёнингга олиб, қўрғон ичкарисига кир. Топган-тутганингизни олиб чиқинглар. (*Нозим бир неча йигит билан чиқиб кетади.*) Бобо Сангин, сиз ҳам шундоқ қилинг, бир неча киши билан кўча айланинг. Айтинг, жанг талаблар бўлса, бизга қўшилишсин! Ёв одамини кўришса, хабар қилишсин!

Бобо Сангин ҳам бир неча кишини эргаштириб чиқади. Бошқа томондан Оймаҳамад билан Сафар мирзабошини олиб киришади.

Восеъ. Бу ким?

Оймаҳамад. Ҳокимнинг одами. Аланглаб юрибди, сиёғи¹⁴ жосусга ўхшайди.

Восеъ. Исламнинг нима?

Одина мирзабоши. Тақсир, бир бечораман... («Уҳ-уҳ»лаб йўталган бўлиб, бош қашлайди.)

Оймаҳамад. Йўқ! (Калтаклайди.)

Одина мирзабоши. Тавба қилдим, тақсир. Бекжонга қарашли кимсанан...

Восеъ. Бу ерда нима қилиб юрибсан?

Мирзабоши. Шундок, ўзим... Ўтиб кетаётгандим...

Восеъ (қулогини чўзиб). Тўғрисини айтасанми, йўқми?

Мирзабоши. Вой қулогим-е, ўлдим! Томошага келгандим, деяпман-ку!

Восеъ. Бу ер томошабоғми сенга, жанг кетяпти, жанг!

Мирзабоши. Қаёқдан билай, тавба қилдим, тақсир... (тилтрайди.)

Восеъ. Милинг қаёққа қочди?

Мирзабоши. Худо урсин-а, билмайман! (Узоқдан бирор келаётганини кўриб, ранг-қуту ўчади.) Ким бўлди бу? Оббо, Бобо Раҳматми?

Оймаҳамад. Худди ўзи! Бобо Раҳмат бу!

Восеъ (Бобо Раҳматга). Бобо Раҳмат, қаёқдан? Нима кўтариб юрибсан?

Бобо Раҳмат қўлидаги қизи жасадини қаёққа қўйишни билмай, аланглайди... Мирзабоши безовта. Бобо Раҳмат ниҳоят, қизи жасадини ерга қўйиб, қоматини ростлагач, уввос тортиб бақиради.

Бобо Раҳмат. Э, худо! Сен йўқсан! Бор бўлганингда, шу жиноят содир бўлармиди? Йўқ! (Ўзини қизи жасади устига ташлаб ийғлайди.)

Восеъ. Шўрликнинг қизини ваҳшийларча ўлдиришипти... (Бобо Раҳматга туришга кўмаклашиб.) Келинг, туринг. Нима бўлди ўзи, айтиб беринг.

Бобо жавоб бериш ўрнига телбаларча у ён-бу ёнга қарайди. Қўзи Однага тушиши билан унинг бўғзига ёпишиб бўғади.

Восеъ. Бобо, тўхта! Нима қиляпсан? Уни ўлдириб қўйма, сўроқ қилишимиз керак! (Ёнидагиларга.) Уни кутқаринглар, қўйманглар.

Кўпчилик Бобо қўлларидан тортади, бефойда. Ниҳоят, уни ажратгандан кейин, қарасалар, Одина ётган жойида қимир этмайди, ўлиб қолибди.

Оймаҳамад. Ия, ўлдириб қўйипти!

Бобо Раҳмат қаҳ-қаҳ уриб кулганича чиқиб кетади.

Восеъ (*унинг кетидан*). Шўрлик ақлдан озди. (*Бир йигитга.*) Орқасидан бор, кузат, қани, қаёққа боради? (*Бошқаларга.*) Мурдалар йифиштирилсин! Ҳу, ана у ерда мачит кўриняпти. Обориб топширинглар, сўфи дағн этсин!

Ўликларни олиб чиқадилар. Нозим ўз шериклари билан киради.

Нозим. Аркни тинтидик, ҳеч кимса кўринмади. Кўб асбоб-ускуна топилди, олмадик. Бир уйдан элликка яқин қилич топилди, ўшани олдик.

Восеъ. Боракалло, олиб келинг, керак бўлади.

Бобо Сангин ўз одамлари билан шошилиб киради.

Бобо Сангин. Восеъ, гапинг тўғри чиқди, иш чатоқ!

Восеъ. Нима учун? Гапир! (*Ҳамма Бобо Сангинга тикилади.*)

Бобо Сангин. Жангни бой бердик. Куршовда қолдик, тўрт томондан сарбозлар бостириб келяпти.

Бесаранжомлик.

Оймаҳамад. Йўғ-е, шундай туюлгандир...

Бобо Сангин. Сарбозлардан бирини қувиб бориб, шаҳардан ташқарига чиқиб қолдим, атроф фуж-фуж сарбозлар. Зўрга қочиб кутулдим.

Восеъ. Халқни ғазога¹⁵ чақириш керак эди!

Бобо Сангин. Чакирдик, кўнишмади.

Оймаҳамад. Энди нима қилдик?

Восеъ. Айтган эдим-а, алданамиз деб... Бўлар иш бўлди! Ҳовлиқмай, менга қулоқ солинглар. (*Мулло Назирга.*) Мулло Назир, сен топилган қилични одамларга тарқат! Уларга ўзинг бош бўласан. Бир неча кишини мен ўзим билан бирга оламан, қуршовдан ёриб чиқишига уринамиз. Айтиб қўяй, сарбозларга бас келамиз, олишамиз деб, овора бўлманглар. Ўзингизни тоқقا уриб, қутулиш йўлинни кўзланг. (*Уқ овози эшишилади.*) Тез бўлинглар, вақт зик, тоғда учрашамиз. (*Саҳна тўридаги кишиларга.*) Йигитлар, сиз ҳам қуролланинг! Мана бу йўлдан юрамиз. (*Яна ўқ овози.*) Шошилинг, деяпман! (*Ҳамма чопиб чиқади, Восеъ ёлиз.*) Эҳ, аттанг, панд едик-да. Юрагим сезган эди-я! Кўнишмади, нодонлар! Бир амаллаб ўзимизни тоқقا олмасак, иш чатоқ. (*Уқ овози яқиндан эшишилади.*) Тез юринг! (*Қи-*

лич кўтариб кирган йигитлардан бири унга қилич тутқазади. Восеъ Муло Назир чиқиб кетган томонга қараб.) Юринг, тек турманг, ҳужумга ўтиңг! Йўл очинг! (Ўз одамларига.) Сизлар бўёдан юринглар! (Қиличини баланд кўтариб.) Кетдик! Ҳайқириб, олға босинг! Балли, азаматлар!

Уруш саҳна ортига кўчади.

ТЎРТИНЧИ ПАРДА

БИРИНЧИ КЎРИНИШ

Сахлов¹⁶. Китоб кўргонига кирадиган дарвоза фаррошлари Жўра билан Ҳалим. Қўлларида узун супургилар, майдон ва супа устини супуриш билан банд. Бир банди, соч-соқоллари ўсиб кетган, бўйнида чил, оёқларида кишан, бир чеккада ўтириби. Ҳоким хизматчилари кириб-чиқиб турибдилар. Шунга қарамасдан, атрофда жимжитлик, пашша учмайди... Супани супуриб бўлган Ҳалим пастга тушиб, яхшигина эснайди. Сўнг супургини деворга суяб қўйиб, носқовоқни қўлга олади.

Жўра. Оғайнни, уйқу босяптими?

Ҳалим (носвой отиб). Шу кеча сира кўз юмганим йўқ, ака!

Жўра. Мен ҳам... Аъзойи баданим қақшаб оғрияпти.

Ҳалим. Мана, етмишниям чамалаб қўйдим. Ўзимни танигандан бери, ҳар гал «Жаноби олий келадилар» деган хабар тарқалса, шаҳар ҳалқининг жон-пони чиқиб ҳалқумига етади. Зероки, у киши келиб кетгунча, ҳалойикда на тинчлик бор, на ҳаловат. Меҳнат мashaққати ошади. Бунинг нимаси яхши?

Жўра (у ёқ-бу ёққа қараб, кимса йўқлигига ишонгач, паст товуш билан). Жаноби олийнинг ташриф буюришлари, биласанми, ким учун яхши? Биринчи галда дўкондору домуллога, савдогару сипоҳийларга. Уларнинг қувонишлирида, албатта, жон бор: сипоҳий мансабли бўлади, домулло худойи олади, дўкондор эса савдо қилиб, фойда ўмаради. Мен билан сенга-чи? Қора меҳнатдан бошқа ҳеч нарса насиб қилмайди. Шунинг учун қувонмаймиз ҳам.

Ҳалим. Бу йил Жаноби олий барвақт ташриф буюр-яптиларми дейман? Бурноғи йиллар бундоқ эмасди чоғи?

Жўра. Эҳтимол, Балжувон воқеаси сабаб бўлгандир...

Ҳалим. Балки... Восеъ иши боисидан бўлиши ҳам мумкин, ким билади...

Жўра. Бундоқ де!

Ҳалим. Тушунмадим. Бунинг учун Китобдек узоқ юртга келиш шарт эканми?

Жўра. Қизиқсан-да. Наҳот шуниям тушунмасанг. Бу мен билан сендақаларнинг кўзини кўрқитиш учун!

Қари маҳрам киради. Фаррошлар жим бўлишади.

Маҳрам. Яна ҳангома-ку, иш нима бўлади?

Жўра. Мана, тўрам, тайёр қилиб тахлаб қўямиз!

Ҳалим. Ҳа, шундоқ, ҳозирнинг ўзида тугатамиз! (*Супуришга киришади.*)

Маҳрам. Супуриб бўлгач, чопиб бориб кўрпа-ёстиқ, гиламларниям олиб чиқинглар!

Жўра. Хўп бўлади, тўрам. (*Уҳам супура бошлиди.*)

Маҳрам кўздан фойиб бўлгач, улар ҳам супура-супура саҳнадан чиқиб кетадилар.

Банди (*ўз-ўзига*). Бир ярим йилдан буён худди қора-молдай мана шундоқ боғловли ўтираман. Бирор ақалли «Кимсан? Айбинг нима?» — деб сўрамайди. Йиғлаб ёлинишларим, арз-дод қилишларим бефойда. Туҳмат билан қамаб қўишиди. Ясовулбоши «икки юз танга тўласанг, бўшатаман, бўлмаса йўқ!» — дейди. Икки юз тангани мен қаёқдан топаман? Уй-жойим, ерим бўлса эканки, мен уларни со-тиб берсам. Аёлим бирорлар юмушини бажариб кун кўра-ди. Мен икки юз танга топиб бермасам, бир умр мана шун-доқ бандиликда яшармишман...

Жўра билан Ҳалим гилам ва кўрпачаларни кўтариб чиқадилар.

Жўра. Шу ерга қўйиб турайлик!

Кўрпачаларни бир четга қўйиб, гиламни супа устига тўшайдилар.

Наврўз ясовулбоши кириб келади.

Наврўз ясовулбоши. Ҳали ҳам бўлмабсизлар-ку!

Жўра, Ҳалим. Мана, бўлдик тақсир. (*Супадан пастга тушадилар.*)

Наврўз. Энди боринглар, сизларга жавоб!

Жўра (*кетаётуб, йўлидан қайтади*). Садақангиз кетай, ясовулбоши, беш тангагина ҳиммат кўрсатинг, болачакам оч!

Ясовулбоши (*дарғазаб*). Йўқол! Пул-мул йўқ! (*Ер тенкилаб*.) Даф бўл! (*Бандига*.) Тур, ичкарига кир, Мир кўзига кўринма!

Банди (*йиғламсираб*). Ясовулбоши, раҳм қилинг!

Наврўз. Раҳм қилай?

Банди. Ахир, токайгача тутқун бўламан? Кўйиб юборинг, дуо қиласан.

Наврӯз. Дуонгни бошимга ураманми? Икки юз танга берасан, озод бўласан.

Банди. Бўлса, сира аямасдим, йўқ-да!

Наврӯз. Бўлди, бас! Ичкарига кир! Мир келяптилар (*Банди ичкарига киради.*) Аҳмоқ, текинга қутуламан дейди-я! Пул келтир, қутуласан. Бўлмаса, ётаверасан, вассалом!

Мир (киради). Ясовулбоши, аҳвол қалай?

Наврӯз. Тақсир, тинчлик.

Мир. Ҳазрат дам оляптилар. Одамларингга айт, тинчликни сақлашсин!

Наврӯз. Тақсир, айтганман.

Мир (тўрга ўтаётуб). Ясовулбоши!

Наврӯз. Лаббай, тақсир!

Мир. Шундай қилингки, бу кеча ҳазратимнинг думоғлари чоғ бўлсин!

Наврӯз. Хўб, тақсир. Нозанин бир қизни тузлаб кўйибман.

Мир. Кимдан экан у?

Наврӯз. Мири Ашур қассобнинг қизи.

Мир. Истараси иссиққинами?

Наврӯз. Иссик ҳам гапми, жуда чиройли!

Мир. Ашур қассоб кўнмаса-чи?

Наврӯз. Кўнмай, иложи қанча, зўрлаб олами!

Мир. Шундай иш тутиш керакки, ҳазратим...

Наврӯз. Хотирингиз жам бўлсин, боплаймиз!

Шариф юзбоши (киради. Эгнида аскарча кийим, белига шоф¹⁷ осиглиқ, қўлида хат солинган муфофа¹⁸). Ассалому алайкум!

Мир. Ваалайкум ассалом! Юзбоши, марҳамат қилсунлар!

Юзбоши муфофани Мирга узатади. Занжирбанд қилинган Мулло Назир, Восеъ ва Бобо Сангинларни бошлаб кирадилар.

Буларни қачон келтирдинг?

Шариф юзбоши. Ҳозир, шу топда.

Мир. Буларнинг қайси бири Восеъ?

Шариф юзбоши. Мана буниси! (*Восеъни кўрсатади.*)

Мир. Жуда соз. (*Юзбошига.*) Қамаб қўй! (*Бандиларни олиб чиқадилар.*) Имом додҳо эсон-омонми?

Шариф юзбоши. Кўбдан-кўб дуою салом йўлладилар, тақсир.

Мир (ниchoқча чиқариб, муфофани кесиб, хатни оларкан, ўқийди). «Аморатпаноҳ олийжоҳи бақиятуд¹⁹ дуо улдурки, бул хайриятли айёмда Восеъ отлиқ бир бебош-ла неча нафар авбошилар биргалашиб, жаҳонпаноҳ ҳазратларига кўрнамаклик қилиб, дарбори олий кучларига тиф тортиб, осий ўлуб эрди. Биз, жаноби ҳазрат дуогўйлари, кўб жонсупорлиқлар²⁰ қилиб, ул нонкўри беоқибатни дастгир айлаб, муборизатпаноҳ²¹ Шариф қоровулбеги юзбоши орқали дарбори олийга равона қилдук... Ҳодисанинг тафсилоти бундан бир неча кун олдин арзачи орқали даргоҳи олийга арз қилинган эрди. Ҳазратимнинг фармони вожи-бул азёни²² чиққанингача, Китоб кўргони ҳибсхонасида банди қилиб сақлашлари сўралади....»

Шу вақт қози Шарофитдин кириб, супага яқин келиб, салом беради. Мир хатни кўрпача остига тикиб, сакраб ўрнидан тураркан, алик олади. «Марҳамат, тақсир, марҳамат!» деб, унга жой кўрсатади. Қози ўтириб фотиҳа ўқийди. Ҳол-аҳвол сўрашадилар.

Қози (*Шариф юзбошига*). Ука, саломатмисиз?

Юзбоши (*таъзим бажо келтуриб*). Шукур, тақсир.

Қози. Мирингиз саломатмилар?

Шариф юзбоши. Қуллуқ, тақсир... сўраб эдилар.

Қози. Бадбаҳт Восеъни келтурдингизми?

Шариф юзбоши. Ҳа, жанг вақтида қўлга олдик, тақсир...

Қози. Жуда соз, кўб яхши бўлибдир!

Мир (*қозига*). Эшон, уни кўрганмисиз?

Қози. Ҳа, бизнинг кўчадан олиб ўтдилар. (*Бир нарса ёдига тушгандек*) Тақсир, Восеъ дегани ялангоёққа ўхшаркан-а?!

Шариф юзбоши. Ҳа, тақсир жувозкашлик қиларди.

Наврўз ясовулбоши келиб ўз ўрнига ўтиради.

Қози (*Мирга*). Тақсир, Восеънинг келтирилганлиги ҳазратимга арз қилиндими?

Мир. Балжуwon арзачиси еткизган экан. Мен ҳам ҳабар қилдим. Шу бугуноқ муборакнома чиқиши эҳтимол.

Қози. Тақсир, фармони олий ўқилаётганда исёнчиларнинг бундоқ йиртиқ кийимда чиқарилиши яхши бўлмасми дейман. Кўрган халойиқ таъна қилса, давлатпаноҳ шаънига яхши бўлмас...

Мир. Воқеан, буни яхши ўйлабсиз, эшон.

Қози. Буюринг, уларга кийим-бош совға қилишсин!

Мир. Ҳа-ҳа! Аввал сарпо кийдириб, кейин ўлдирап-канмиз-да!

Қози. Ҳа, тақсир, шундоқ қилинг!

Мир (*Наврӯз ясовулбошига*). Боринг, буйруқни бажаринг!

Ҳамма кулади. Ясовулбоши чиқади.

Қози (*Шариф юзбошига*). Эшитишмча, зўр исён бўлганга ўхшайди, шундайми?

Шариф юзбоши. Ҳа, тақсир, катта қўзгалон бўлди. Миримиз кўп жонбозликлар кўрсатдилар. Шу туфайли Ҳазрати олийнинг давлатлари зудлик билан хавф-хатардан асранди.

Қози. Кўб яхши иш бўлибдур. Албатта, бундоқ мавридларда давлатхонаи олий қулларининг ғайрати иш берадур.

Мирохурбоши²³ киради, ҳамма ўрнидан туради, кўришадилар. Мирохур боши супага чиқиб, қози ёнига ўтиради. Фотихага қўл кўтариб, ҳол-аҳвол сўрайди. Кейин қўйнидан бир парча қофоз чиқариб, Мирга узатади. У хатни уч марта ўпиб, кўзига суртиб очади ва баланд овоз чиқариб ўқиди.

«Дарбори Олийнинг аморатпаноҳ²⁴ қули Мир жаноблагрига! Етиб маълумингиз бўлғайки, Балжувон вилоятидин дарбори Олийга равона этилган Восеъ ва Мулло Назир ила Сангин отлиқ осий бандаларни шу бугуноқ бозорга чиқариб, оломон кўз олдида шаръи ва ибрат ус-сорин²⁵ ҳукми ила аввал давлати олий ҳақига дуо ўқитиб, сўнг қатл эттиринг... Осийларнинг мурдаси уч кун бозорда осиғлиқ турсин, токи мардуми авомфа ибрат бўлғай...»

Мир мактубни уч марта ўпиб, кўзига суртиб, салласи қатига тиқади. Сўнг Наврӯз ясовулбошига: «Боринг, бандиларни келтиринг», — деб буйруқ беради. Ясовул чиқиб кетади.

Шариф юзбоши. Ҳазратим адолатли фармон чиқарибдурлар. Осийлар қанчалик тез жазоланса, шунчалик яхши...

Қози. Тасаддуқлари кетай, дарҳақиқат ҳазратим олий ҳимматли подшоҳдирлар-да, раҳм-шафқат қилибдирлар. Мен тамоми Балжувон вилоятини ер билан яксон қилиш ҳақида фармон чиқарадилар деб ўйлаган эдим. Йўқ, қарангки, фақат уч нафаргина осийни қатл эттириш билан чекланибдирлар.

Мир. Дарҳақиқат, ҳазратим ўта раҳмдиллар-да. Келинг, тақсир, шу боис ҳазратим ҳақлариға бир дуо қилинг!

Қози. Бажону дил, омин!

Ҳамма кўл кўтаради. Қози ун чиқармай, узоқдан-узоқ дуо қилгач, кўлларини юзига суртадилар.

Мир (*Мирохурбошига*). Тақсир, ҳазрати олийнинг табыи мубораклари чоғми?

Мирохурбoshi. Ҳа, тақсир, ҳазратим кўб хурсанд-дирлар, сизларга кўб меҳрибонлик кўрсатадилар.

Мир билан қози ўринларидан туриб, амир дарбори томон уч марта эгилиб таъзим қилиб, ўтирадилар. Ясовулбоши, Восеъ, Мулло Назир ва Бобо Сангин бирин-кетин кириб келадилар. Уларнинг эгнида баҳмал түн ва кумуш безакли каман, бошларига оппoқ салла ўроғлиқ. Кишанланган кўллари кўкракларига жуфтлаб кўйилган, бўйинларида чил²⁶...

Мирохурбoshi. Санлардан қай биринг Восеъ?

Восеъ. Мен!

Мирохурбoshi. Нега нонкўрлик қилдинг?

Восеъ. Сенинг нон-тузингни еган бўлмасам, қандоқ қилиб мен нонкўр бўламан? Ўзинг нонкўр! Халойиқ нон-тузини еб, семириб кетганинг бас эмасми, яна бизни ўлдиришни чоғлайсан!

Мирохурбoshi. Оғзингни юм! Нега жаноби Олийга осийлик қилдинг?

Восеъ. Сўраб нима қиласан? Осий бўлган билан нима ёмонлик қилибмиз?... Биз енгтанимизда, сенларни дорга осардик. Бугунча сен зўр келдинг. Бизни ўлдирмоқчимисан?! Ориқча гап — оғир юк. Кўрсатадиган ҳунарингни кўрсатавер!

Мирохурбoshi. Балжувондаги шерикларинг кимлар?

Восеъ. Буни Балжувондан бориб сўра! Менинг сенга айтадиган сўзим йўқ.

Мирохурбоши билан Мир бир-бирларига ҳайрон қараб қоладилар.

Мир (*Ясовулбошига*). Олиб боринг буларни! (*Бандиларни ҳайдаб кетишади.*) Юринг, қози! Қатлни ўз кўзимиз билан томоша қиласиз!

Қози. Бажону дил, албаттга, тақсир!

Ҳамма ўринларидан туриб бандилар олиб чиқилган томонга йўл оладилар.

ИККИНЧИ КЎРИНИШ

Китоб арки майдони. Кўргон деворининг ости кўриниб турибди. Кунботар пайт. Қуёшнинг қизғишранг нурлари кўргон деворини ёритяпти.

Бир ёқда қўрғон девори яқинида Восеъ, Мулло Назир ва Бобо Сангин жасадлари кўринади. Майдон бўм-бўш, жимжитлик. Салдан кейин узоқдан Гулизор ноласи эшитилади:

Дадамни Бухорога элттилар,
Бошини дорга тортдилар,
Золимлар дастидан минг дод,
Бунда қон йифлар Гулизор.

Маҳрум бўлдим мен отадан,
Отам шўрлик, мен—бўтаман,
Золимлар дастидан минг дод,
Бўтадек бўзлар Гулизор.

Сурхақобга²⁷ кўнди Восеъ,
Қул бўлмоққа кўнди Восеъ,
Восеъни ҳамма излайди,
Фамхўрин излар Гулизор.

Гулизор (*киради. Бошига эски танча²⁸ ёпган, аҳволи пашон*). Шўрлик дадам. Сарбозлар уни банди қилиб, Бухорога жўнатдилар. Билмадим, нима учун. Балки амирга арз қилмоқчи бўлиб, дадамнинг ўзлари талаб қилгандирлар? Ё зиндонга ташлаш учун олиб кетишдими? Наҳот уни дорга осса! Йўқ, йўқ! Худо кўрсатмасин буни! Мен дадамни золимлар чангалидан кутқараман. Бухорогача изма-из юриб бориб, амирнинг ўзига арз қиласман, қушбегиси оёғига йиқилиб, ялинаман-ёлвораман! Улар, албатта, раҳм қилишади, дадагинамни озод кўраман. (*Атрофга қарайди, лекин унча узоқда бўлмаган жасадларни кўрмайди...*) Қоронги тушди. Дадам бу кеча (*арк деворини кўрсатиб*) шу девор ортида тунайдилар. Эрта эрталаб дадамни ҳайдаб чиқадиган бўлсалар, орқаларидан эргашаман. (*Деворга яқинроқ боради. Кўзи жонсиз жасадларга тушшиб, қўрқади.*) Оҳ, бу нима? (*Олға қараб юради.*) Мурда? Улик жон? Наҳот отажонимни ўлдирган бўлсалар? Оҳ, қон! Аъзойи баданлари қонга бўялган! (*Бобо Сангин жасадини кўради, танийди, қичқириб юборади.*) Оҳ, бу Бобо Сангин-ку! У бечорани ўлдирибдилар! Дадам, дадагинам-чи? Элга йўлбошчилик қилган исёнкор Восеъничи? Йўқ! Ҳеч мумкинмас, бундоқ бўлиши сира мумкинмас! (*Таниб.*) Дадам! Дадажонгинам! Ўз халқини деган, эзилган бечораларни курашга қалқитган паҳлавоним дадагинамнинг жасади бу! (*Ўзини Восеънинг жасади устига ташлайди, дод солиб, хўнграб йиглайди.*)

Битди.

МУСУЛМОНЛАР, ФОФИЛ ҚОЛМАНГ!

Яқинда шаҳар думаси¹ очилур. Шаҳар думаси, шаҳаримизнинг покизалик ва ободлиғи, мактабларимизнинг тараққий ва интизоми, болаларимизнинг тарбияси ва халқимизнинг тинчлиги учун керак бўлган ишларни ўз қўлига олур. Шаҳримиздан хазинага киратурган оқчаларни шу йўллarda сарф қўлмоқчи бўлур.

Бу олдимиздаги шаҳар думаси эски ҳукумат замонидаги шаҳар думалариға ўхшамас. Йигирмадан ўтган бутун шаҳар одамларининг ихтиёрлари билан сайланурлар. Бу шаҳар думасинда жуҳуддан, русдан, мусулмондан вакил қилиб ўтурур². Ва шаҳар ишлари учун гапурушурлар. Шаҳарнинг қайси қитъасинда касалхоналар қурмоқ керак, шаҳарнинг қайси қитъасиндағи йўлларни тузатмоқ керак, шаҳарнинг қайси қитъасинда қанча мактаб солмоқ керак деб кенгашурлар ва шул тўғрилардағи ишларни «вакиллар кўбчилиги» нинг қарори билан қўлмоқчи бўлурлар. Вакиллар кўбчилиги ҳаммадан бурунроқ эски қитъанинг ерларин тузатурга қарор берса, чора йўқ, шу қилинур. Вакиллар кўбчилиги кўброқ касалхоналарни янги қитъада солмоқчи бўлса, иложи йўқ, шу бўлур.

Мана шуларни онглаган ҳар жамоат, ҳар миллат шаҳар думасига ўзидан кўброқ вакил ўтказмоқ учун тиришадир, думанинг кўбчилигининг ўзига олмоқчи бўладир. Ўтган ҳафтадаги «тахрири нуфус»дан³ онғлашилдики: шаҳримизда халқнинг тўртдан учи мусулмон ва тўртдан бири рус, арманни ва жуҳуд әканлар. Шунга қарағанда унлар хазинадан чиқим бўлатурган оқчанинг уч шунчаси биз учун чиқучидур. Унларга мактаб очилса бизга уч, унларга бир касалхона очилса бизга учтаси очфули; унларга бир пут буғдой керак бўлса бизга уч пут керакдир.

Қисқаси шулким: бизнинг ҳақимиз уларнинг ҳақлариндан уч йўла беркдир. Мана шуларни тираб олмоқ учун шаҳар думасининг кўбчилигини олмоқ керак, шаҳар думасининг кўбчилигини олмоқ учун мусулмонларнинг сайлов куни лозимдур. Йўқ, сайлов куни ҳар ким ўз уйинда ўтири-

са; бошқалар кўбчилик бўлиб келсалар ва думанинг кўбчилигини ўз тарафлариға ўткарсалар; у вақт биз ҳеч бир ҳақимизга эрищолмасмиз, яна эски каби ҳуқуқсиз бўлиб қолурмиз; яна эскиси каби ўз шаҳримизда ўз оқчамизнинг роҳатини ўзимиз кўролмасмиз.

Шунинг учун бафириброқ айтаманким, ўз халқарини яна бошқаларнинг оёқлари остинда қўймоқчи бўлмаған мусулмонлар! Сайлов куни ғофил қолманглар, кўбчилик бўлиб келурға тиришинглар.

«ШЎРОЙИ ИСЛОМИЯ»НИНГ ХАТОСИ

Мақоламизнинг шу унвони, ўқувчиларимизнинг ҳайрат ва таажжублариға сабаб бўлса керак. Ўзимиздағи шул мақолани буюк бир ҳайрат ва таажжуб ичинда ёзиб турибмиз. Масала шу:

«Шўрайи ислом» жамиятининг¹ сайлов тўғрисинда «уй эгалари»² отли бир рус партияси билан иттифоқ қилғанини барчамиз билиб олдик эмди. Машхур сўзларға қарағанда, шул иттифоқ икки мусулмон, бир рус тартиби ўзаро боғланган. Мунинг маъноси шуки, «Шўрайи ислом» ўз рўйхатига элли(қ) мусулмон ва йигирма беш русни, икки мусулмон бир рус қилиб ёзадир. Сайлов куни «Шўрайи ислом» тарафдорлари бўлған мусулмонлар билан «уй эгалари» тарафдорлари бўлған руслар шул шўронинг рўйхатига тавуш берурлар ва натижада масала 15 голос³ олинса, 5 тасини русларга бериб, 10 тасини мусулмонлар олурлар.

Тунов куни мутафаккир бир дўстим билан шул тўғриларда гапуриб ўтирган эдим. Дўстим ҳақли бир суратда «Шўрайи ислом»нинг шул иттифоқини танқид қилди, дедиким:

Самарқанд сайловига қўшилатурғанлар; мусулмондан (хотунлар ҳисоб эмас) ўн олти минг, жуҳуд икки минг беш юз, рус ўн бир минг беш юз, ҳаммаси ўттиз минг киши бўлур. Шул ўттиз минг кишини етмиш беш галосига тақсим қилсак, ҳар тўрт юз кишига бир галоси тушар. Эмди шуниси ҳам маълумдирки, сайловға қўшилатурған ўн бир минг беш юз руснинг ҳаммаси «уй эгалари» партиясига дохил эмаслар. Чунки руслар орасинда «уй эгалари» партиясидан бошқа тўрт-беш партия бордур. «Уй эгалари» партияси файрат қилса, ўн бир минг беш юз русдан икки минги ни ўз тарафига ола билур.

Фараз қилайликки: шўро жамияти шул сайловда ўз тарафиға, ўз рўйхати учун икки минг мусулмон товуши ола билсун. «Уй эгалари» партиясининг ўттиз беш галоси тушар. Энди иттифоқ юзиндан шўро жамиятининг ўзи шул ўттиз беш галосдан ўн икки минг мусулмон товуши олур 24 галосни; «уй эгалари» партиясига икки минг рус товуши учун берур ўн бир галосни!

Ҳолбуки, айри-айри списка бўлғанда «Шўрой ислом» ўн икки минг мусулмон товуши учун 30 галосни ва «уй эгалари» партияси икки минг рус товуши учун беш галосни олур эди. Мана шул ҳисоб юзиндан Шўро жамиятининг шул қилған иттифоқи мусулмон ҳақиға зарарлидир, чунки олти мусулмон галосининг ери русларға ўтган бўлур.

Дўстимнинг бу ҳисобларини эшитгач, ҳайратда қолдим. «Ажабо, Шўро жамияти нечун шуни тушунмайди?» дедим ва чиқиб келдим. Шўро шу масалани тушунмаған бўлса, миллатнинг ўзи тушунсан ва ортуқ қайси нўмир рўйхатга товуш бермак керак эдигини тайин этсун.

БУХОРО УЛАМОСИ

Бухоро уламосини, асосан, икки фирмәга тақсим этиш мумкиндир. Бири Бухоро ва унинг теваракиндан тўпланиб таҳсил қиласурған бухорийлар, иккинчиси Бухоро хонлигининг Шарқ тарафиндағи Кўлоб деган тоғлиқ ердан келган кўлобилар. Тарихи исломдакиси бани Ҳошим¹ бани Умавия² ўртасида бўлғани каби Бухоро уламоси ва кўлобилар орасинда эски бир даштлик³ бордир. Бу душманлигининг бош сабаби ҳозирги Бухоро қозикалони бўлған Бурхониддиннинг бобоси қози Садриддин Мулла Тўхмақ ўғли⁴ деган зотдир.

Қози Садриддин(дан) бурун бўлған Бухоро муллаларининг барчасига бир кўз қараб ҳар бирига мустаҳиқ⁵ бўлдиги илмий мансабларни бера(р) эканлар. Мазкур Мулла Садриддин Мулла Тўхмақ ўғли Бухорода қозикалон бўлғач, иши тезлашиб кетган. Бу одам аввал Бухоронинг вақфлариға ва бошқа ишлариға буюк хиёнатлар қилган: халқустига «аминона»⁶ деган бир солугни ёлғондан шаръий деб юклаған, кўб вақт ерларини; вақф оқчаларини ҳукумат хазинасиға оғдарған, шу йўллар билан амирни(нг) ўзига тобеъ қилиб олғандан кейин Бухоронинг ёғли мансаблари (ки) ўз кўлобиларига олиб берган.

Бу одам диний илмлардан (Куръон ва Ҳадисдан) бутун хабарсиз бир одам экан. Бир кун буюк бир илмий мажлисда Куръонни очиб саҳифа бошиндаги сурадан ибтидоси бўлган «ҳам аси»⁷ жумлайи шарифини «ҳам ишқ» ўқудиги Бухоро уламоси орасинда машҳурдир. Унинг бу ҳоллари бухороли уламонинг нафратлариға сабаб бўлди. Қози Садриддиндан неча йил кейин ўғли Бадриддин қозикалон бўлди. Бу одам дахи отасининг йўли билан юра бошлади. Ўзи илмсиз бир киши эдуги учун маълумотли уламодан кўрқар ва унларни иш бошиндан тушура эди.

Ўз кўлобилари орасиндан жоҳилларини сайлаб Бухоронинг буюк илмий мансабларини шунларга бера эди.

«Бухороли уламо» илмий мансаблардан маҳрум бўлдилар. Бухоронинг тубчаклари⁸ бош кўтара олмай қолдилар. Бадриддиннинг бу ишлариндан файратли неча уламолар ҳаяжонга келдилар ва унга қаршу бир варақа чиқардилар. Бу варақанинг бошинда файратли уламолардан самарқандли марҳум Муфти Бурҳониддин турга эдилар. Қози Бадридин ёлғон хабарлар чиқориб, муфти Бурҳониддинни Бухоро амирининг доимий ғазабига учратди. Муфти Бурҳониддин шу илм билан дунёдан ўтди.

Бу зот ўрнига фирмә бошинда устодим марҳум Охунд Мулла Фиёсиддин ҳазратлари ўтдилар. Марҳум устодим диний ва шаръий илмлардан бошқа илми қалом ва эски юонон фалсафасиндин тамоман воқиф бир зот бўлуб, сўзга ҳам кўб уста эдилар. Шунинг учун қози Бадриддинни бош кўтарарга қўймас эдилар. Кўб вақтлар қози Бадриддиннинг оғуси билан амирнинг ғазабига учрасалар ҳам парво қиласдан ўз никобларига давом этиб, дунёдан ўтдилар.

Бу зотнинг ўрунлариға қози Бадриддинга қаршу бўлған фирмәнинг бошиға уч зот келдилар, бунлар марҳум шайхул-ислом Бақохўжа ҳазратлари, марҳум устодимнинг укалари Маснаф ва Бухоронинг олим қозикалони бўлған қози Абдушукурнинг ўғиллари Шарифхон маҳдум эдилар⁹.

СИЁСИЙ ҲОЛЛАР

Мусибат устина мусибат! Русиянинг ҳозирги ҳолини очиқ тасвир этмак учун мундан ярашароқ¹ сўз йўқдир. Ўзгаришдан² сўнг Русиянинг ҳар тарафиндан очлиқлар, ёнғинлар, талонлар, ўлумлар, ўлдурмалар бўлуб турған чорда бирда чиқиб қолған галибия мағлублиғи билан бунинг

устиға тортилмас бир юк бўлуб чўкган Рифо³ кетишини кўзда олсак ва бунлар орқасиндан босиб келган Болтиқ мағлублигини ўйласак, Русияни мусибат устинда мусибат босаётибдир. Русия амринда эмдиги түёқларин остинда ётибдир деярга бизни мажбур қилур. Воқеа Рифо каби чидамли бир қўрғоннинг уч кунда кетмаси Болтиқдаги кимсаларнинг чопибгина англамаси, ёлғуз иштаҳаларни эмас, ўз истиқболларидан русларнинг ўзларини даҳи маъюс қилур, рус кучиндаги эътимод⁴ ва эътиборларни тубиндан чурутур ҳодисалардан эди. Ортиқ русларнинг охирлари қолған бўлса, бутун-бутун муттафиқларига⁵ қолған эди. Руслар «эҳтимолки, муттафиқларимиз ўз майдонларина орқаси айсимас⁶ юрушлар қилиб, бизни ўзигагина ундурурлар» деб ўйлай эдилар.

Рус сиёсийлари шундай бир умид билан уруниб турмоқда экан, бирдан Италия қўшуни бузулди. Олмонлар Италия узра темур юмруқларини ундиридилар⁷ ва Италия қўшуни ўз бошини олиб, Олп тоғлари орқасига чиқорға мажбур бўлади. Олмонлар, йўллари узра Италия қўшуниндан минг бўйла кучлироқ бир монеъ⁸ бўлған Олп тоғларин ошиб, Италия саҳроларига индилар. Ортиқ Италия ўлкасининг ҳар ёнига олмон қўшуни учун йўллар очилди...

Италияниң бу қўрқунч мағлублиги ёлғиз италёнлар учун эмас, руслар учун даҳи буюк бир мусибат бўлди. Чунки ёнғинларинда, бадбаҳтлик лойқаларинда ботиб қолған Италияниң қўлиндан ололмаған муттафиқлар қўшуниндан Русия учун кўмак кўзлайикнинг маъносиз бир эдугини янгидан исбот қилиб берди. Бунинг натижасинда Русияда янги бир бало бош кўтарди, большевик балоси!

Большевиклар иккинчи йўла қўзғалишлари биринчиси қаби бўлмади. Бу дафъа буюк иш қурдилар. Петроградни олиб, Керенскийни Русияниң содик болаларини охтариб топиб, тўплаб кетурмак учун майдонларигача кетарға мажбур этдилар. Сўнг хабарларга кўра, Керенский теваракдан тўплаб кетурдиги қўшун билан большевикларни енгмиш ва Петроградни унларнинг қўлиндан янгидан олмишдир.

Олмиш, аммо большевик балоси бошқа бир тарафдан бош кўтарди: Тошканда тўрт кунлик қонли бир урушмадан сўнг, у ерни керенскийчилардан бўшатди. Эҳтимолки, Керенскийнинг Петрограддаги галиблиги Тошканд мағлублигини эътибордан тушурар; эҳтимолки, Керенский

Петрофрад ишини тузатгандан кейин Тошкандни дахи янадан олур. Лекин шунларгина билан большевик кучининг йўқ бўлурини умид этмак тўғри эмас. Большевикларнинг иккинчи чиқишилари билан биринчи чиқишилари орасида-ги айирбодни кўрган кимсалар учинчي бир чиқишнинг қандай бўлурини онглаб олсалар керак.

Биз туркистонийлар учун ҳар ҳолда керенскийчилар билан большевиклар орасиндағи курашнинг битиб кетмадигини кўзда тутиб, ўз йўлларимизни шунга кўра тайин этмак керакдир. Биламизки, ҳозирда курашиб турган бу ойги фирманинг ҳар бири ҳурриятчиидир. Иккисининг ҳам бизга зарарли тушунчалари охирда йўқдир. Зоро, бунлардан биронтаси истибдод тарафдори эмасдир. Телбалик қилиб чопибгина бунлардан бирини ёқламоқ фойдали бўлиб чиқмас. Русияда истибдод тарафдорлари чиқмагунча мусулмон кучини сарф этмак хатодир. Ҳурриятчи икки партия орасинда бўлатурган урушларға қотишмоқ, бунлардан бирини ёқлаб ўзгасидан юз қайтармоқ эҳтиётсизликдир. Бунларнинг ҳам бизнинг сўзимиз шу бўлгулидирки: биз мусулмонлар сизнинг ҳеч бирингиздан нафрат қилмаймиз. Бизнинг миллий ватаний ҳақларимизни фасб этмак фикрига тушмагунча биз ҳеч бирингизга душман бўлмаймиз.

Мана ҳозирда туркистонийлар учун хатарсиз йўл шу йўлдир.

МУХТОРИЯТ

Туркистон мухторияти... Темур хоқонининг чин болалари ёнинда, туркистонли тубчак турклари орасинда, мундан ўғурулї¹, мундан муқаддас, мундан суюнчли бир сўзни бўрлиғига ишонмайман.

Туркистон туркининг қонини қайнатгучи, имонини юксалтгучи бир қувват бор эса, ёлғуз шу сўзда бордир: Туркистон мухторияти.

Элли(к) йилдан бери эзилдик, таҳқир этилдик, қўли-миз боғланди, тилимиз кесилди, оғзимиз қопланди, ери-миз босилди, молимиз таланди, шарафимиз юмурулди, номусимиз фасб қилинди, ҳуқуқимизга тажовузлар бўлди, инсонлигимиз оёқлар остига олинди, тўзимли турдик, сабр этдик.

Кучга таянган ҳар буйруфга бўйинсундик, бутун борли-ғимизни қўлдан бердик. Ёлғиз бир фикрни бермадик, яш-

рунтурдик, эмгакларимизға ўраб сақладик: Туркистон мухторияти!

Маңкама эшикларидан йиғлаб қайтғанда, ёруқсиз турмаларда ётғанда, йиртғучи жандармнинг тепгуси билан ийкілғанда, юртларимиз ёндурулғанда, диндошларимиз осилғанда онгимиз йүқолди, миямиз бузилди, кўзимиз ёғдусиз қолди, бирор нарсани кўролмадик. Шул чоғда, тушкун руҳимизни кўттармак учун шул қоп-қоронғу дунёнинг узоқ бир еринда ойдин бир юлдуз ялқиллаб тура(р) эди. Бирор нарсага ўтмаган кўзимиз шуни кўрар эди. Ул нима эди? Туркистон мухторияти!

Биз аниқ била(р) эдикким, золим Николай ҳукумати қанча яшарса яшасун, адолат ошиқи бўлған... рус демократияси, ҳақфа таянган бир инқилоб, ҳар миллатнинг ўз ҳақларини қайтарур.

Инқилоб бўлди. Русиянинг «қўшма халқ жумҳурияти» усули билан² идора этилури жарланди. Шул эълон узра ясалган Украина, татар ва бошқа миллатлар мухториятлари тасдиқ этилди. Кўнуқ³ Туркистонники эди. Туркистоннинг тарихий хонбалиқлариндан иккинчиси бўлған Хўқанд шаҳринда тўпланған Туркистон қурутойи 27 нўйабрнинг «миллий лайлутурқадримиз бўлған» ярим кечасинда Туркистон мухториятини эълон қилди.

Лекин шуниси борким, бир миллатнинг мухторияти ёлғуз бир съезднинг эълони билан тамом бўлмас. Мухториятни олмоқ ва сақламоқ керакдир. Съезд ўз ишини қилди. Қолғанлари бутун миллатнинг вазифасидир. Мухториятни сақламоқ учун куч лозим. Мухториятни бажармоқ учун ақча керакдир. Буларни миллат ҳозир қилсун.

БУХОРОНИНГ ҲОЛИ

Бухоро ҳукумати ва Бухоро амирининг ич юзи букуп ўртаға чиққан, «маъфиу-л-замири¹» маълум бўлғандир.

Русия инқилоби, императорнинг таҳтдан тушгани, рус ҳукуматининг халқ қўлиға кўчдиги Бухоро ҳукуматига инқилобнинг ҳақиқати ва инқилобчиларнинг тилакларини билдуруди. Инқилобчиларнинг ҳимоясиға сифинган ёшлилардан Бухоро ҳукумати бироқ қўрқди. Кўб ўйловлар, тушунчалар ва қарорсизликлардан сўнг белгули бир қарорга келди. Ўзи учун икки йўл тайин этди: виждан ва имонларини сотатурған «оқча кули» афандиларни сотиб олмоқ ва олтун тузоқға тушмас ёхуд олтунға қарамасларини турли баҳоналар билан у дунёға юбормак!

Бундан биринчи йўлни амирнинг ўзи қабул қилиб, иккинчисини қушбегисига² ҳавола этди.

Амир жаноблари юборған «Эҳсон»нинг қобуғини очиб ярамас, арзимас кимсаларга меҳроҳўрлик³, тўхсобалиқ⁴ рутбаларини бағишишамоқ, ҳатто фоҳиша хотунлариға мадраса мутавалликларини бермак йўли билан ўзига тарафдор тўплаб турубдир. Қушбегиси эса, ангиз исийун⁵ мазмунини эсга кетиур йўллар билан ёзиқсиз, гуноҳсиз кимсаларни маҳв қилмоқ ила машғул!

Ҳукуматдан бўлмаған ва кўнглидагини тилинда олған мазлумларни ўғрилик туҳматила тутдириб, қинағ⁶ иқрор қилдирмоқ баҳонаси билан яланғоч қоринлариға юз-икки юз таёқ ургандан кейин тарбуз суйи ичирадир. Бечоралар тарбуз суйини ичкандан сўнг шишиб ўларлар!.. Сўнг бир ой муддатда шу сурат билан ўлганларнинг сони юз элликдан ортмишdir.

Яқинларда яна қушбенининг пилони⁷ билан бўғдирилған икки ёш бухорийнинг шаҳодатларини газитга ёзған эдик⁸, бу кун олдигимиз хабарга кўра, Бухоро амири амлекига, иккинчисининг ақлиға буюк бир муосийлар⁹ берибдир. Яъни бу жиноятнинг ўз иши ва ҳуқуқини ҳаракати билан исбот қилибдур. Мана шу сўнг ҳодисалар, зулмлар ва инсофсизлиқлар Бухоро ҳукуматининг «маъфиу-л-замири»ни онглатадир. Ортиқ Бухоро ислоҳоти йўлинда чин кўнгил ва ўз тилаги билан баённома чиқарған бир «жинояли»¹⁰ ва у баённомани юрутмоқ учун тайин бўлған бир «вазуротпанаҳи»¹¹ йўқдир. Бунлар ёлғон ва бўш сўзлардир. Бунлар зулм қуллари билан қурулған тузоқлардир. Бунларга ишонмоқ ўзимизни алдамоқдир.

Энди Бухоро ёшлари учун лозимдирким «баённома — ҳамма бунга кўмак этмак»¹² шиорини мияларидан чиқарғайлар. Бухоро инқилобини истар эсалар, инқилобчиларга ярашур ҳаракатлар қилғайлар. Яҳши сўзлар билан, тавозелар билан, ёлборишлар билан Бухоро ҳукуматини йўлга кетурмак бўлмас. Золимнинг «...» табиатига ўхшашиб бир табиати бордир: қочғанга қувар, қувғанга қочар. Золимларнинг шу табиатларини, шу «аҳволи руҳия»ларини, кўзда тутмайин ҳаракат қиласатурғанлар(нинг) хато йўлладирлар, зарар кўрарлар. Кўрқмайин, тортинмайин кескинроқ ҳаракат қилмоқ керак бу кун: Русия харобаларидан чиқған Кафқос, Туркман, Тотор, Туркистоннинг муҳтор ҳукуматлари Бухоро ёшлиғига¹³ ҳар жиҳатдан кўмак қиларлар. Адо-

лат, ҳуррият ва машварат билан идора бўлатурған бу мухториятли ислом ўлкалари ёнинда Бухородаги зулм ҳимоянинг йиқилури муқаррардир. Мунча адолат ва ҳаққоният қўёшлари билан ёруған, ойдинлашған бир қитъянинг ўта сохта, инсофсизлиқ қоронгуси туролмас, йўқолур.

ТУРКИСТОНДА РУСЛАР

Ислом маданияти тарихининг олтунли, юлдузли япрофларидан буюк бир қисми, шубҳа йўқдирким турклар тўғрисида ёзилғандир.

Юнондан Румоға¹, Убадан Константанияга² кўчиб келгандан кейин таъсир этиб, таассублари тарафидан қўл-оёғи боғланиб қолған маданияти билан улум ва фунун Бағдод салтанатининг эгалари бўлған аббосийлар тарафидан³ тургизилди ва тарбиёт кўрди.

Ул чоғларда ер юзини баҳтли муҳаббат кабилари қоплаған аббосийлар салтанати ёлғизфина сиёsat негизи эмас, улум ва фунун тенгизи ҳам эди.

Аббосий салтанати нифоқ, низоъ, ахлоқсизлик, фуур, исроф ва зулм каби кўб ижтимоий қасалларга тутулиб ўлғандан кейин унинг меросини яна ислом сиёsatи билан ислом маданиятини ўз қўлларига олиб турклар сақладилар. Аббосийлардан сўнг улуғроқ ислом салтанатларини турклар қурдилар. Аббосийлар қўлидан чиқиб яна эгасиз қола бошлаган маданиятни турклар асраларидар.

«Бизнинг Туркистонимиз эса мана шу буюк турқ улусининг бешиги бўлмоғи билан ифтихор қиласди...» Ёлғиз шуми?.. Аббосийлардан сўнг ислом салтанатига қоровулиқ қилған турқ хоқонларининг охири ва улуғларида бўлған Темур янглиғ турқ қаҳрамонини Туркистон етиштириди. Яна аббосийлардан кейин «маданияти башария»ни бошлари узра кўтарған турқ олимларининг каттаконлари бўлған Абу Али⁴, Улуғбек, Жавҳарий⁵ ва Форобий каби ҳикмат тиракларини Туркистон чиқарди.

Афлотунлар чоғинда Афина, Румо салтанатида Румо, аббосийлар хулофотинда Бағдод қанча тараққий қилған бўлса Темур ва Улуғбеклар замонида Самарқанд шунча тараққий қилған эди.

Бир кишининг миясиға чоғирнинг қандай таъсири бор эса, бир миллатнинг миясиға дахи салтанат ва маданият ичгусининг шундайин таъсири бордир. Салтанат, бойлиқ ва маданият ичгулари бизнинг миямизни бузди, бизни маст

этди, қўлимиздағи салтанат қиличи билан маданият дафтарини бир ёнға қўйиб сафоат чолгуларини олдиқ. Урдик, чолдик, ичдик, йиқилдик, ёндик ва шунлар учун бир-бirimiz билан урушдик...

Мана шул чоғларда эдиким: Русия давлати бизнинг ўлкаларимизни келиб босди. Ортуқ биз Туркистон турклари Оврўпа маданияти ташигучи бўлған рус миллатига йўлиқган бўлдик. Маданий руслар билан қоришиб унларнинг далолати Оврўпанинг маданий ва ижтимоий усулларидан таъсир олмоғимиз керак эди.

Шуни ҳам айтиб ўтайлукким мундай бир таъсирни рус миллатининг авом табақасиндан олмоғи(ми)з мумкин эмас эди, чунки бизнинг авомимиз унлардан юз маротаба маданийроқ эдилар (ҳозир ҳам шундай). Русларнинг ўқуған, тарбияли кимсалариндан социализм ва қардошлиқ маслақинда юрганлар ҳам императорлик ҳукумати тарафиндан қувилиб, қисилиб турғанлари учун бизга бирор таъсир кўёлмас эдилар.

Колди: рус миллатчилари, рус бойлари ва рус пўплари билан шунларнинг қоровули бўлған император ҳукумати. Биз туркистонлилар ёлғиз шунларнинг қўлинда қолдиқ. Не кўрган бўлсак шунлардан кўрдик.

Энди кўрайлик қани: шунлар бизнинг тараққийимиз ва Оврўпа маданиятидан таъсир олмоғимиз йўлинда бирор иш қилдилар ёхуд қиммоқчи бўлдиларми?!

Рус капиталистлари билан рус пўпларининг содиқ ва ишончли қоровуллари бўлған эски Русия ҳукумати элли(к) йил орасида Туркистондағи турк болаларининг фойдалариға бирор иш кўрдими, кўрмоқчи бўлдими?

Мана шул саволга, Малтаассуф⁶, «йўқ!» дан бошқа бир жавобимиз йўқдир. Юртимиз: элли(к) йиллик бир идорайи аскарийя остида турдиги учун биз Оврупанинг маданий миллатлари билан кўришолмадик, унларнинг ижтимоий ва иқтисодий фикрлариндан истифода қилолмадик. Бизнинг кўзларимизни очдурмаслик учун фикри очиқ тотор қариндошларимизнинг дахи Туркистонда мактаб очмоқлари манъ этилди.

Бизнинг диний ва миллий ҳиссиётларимизни ўлдурмак тилаги билан Ўстраумов каби мутаассиб пўпларнинг идорасинда газит⁷ чиқарилди, мактаб очилди, лекин ўз миллатимиз ва диёнатимизни онглатмоқ учун ўз тарафимиздан очилған мактаблар ва газитлар боғланди, шаръий маҳ-

камаларимизнинг ҳуқуқ ва салоҳиятларидан буюк бир қисми фасб этилди.

Маҳкамаларда, уйларда, йўлларда, тижорий ишларда, ҳатто вагон арбаларинда Туркистон ерлисининг ҳуқуқи Туркистон мусофири бўлған рус ва арманидан тубандада тутилди.

Бухоро ва Хива ҳукуматларининг дохили истиқлолдариға, миллий номуслариға турли баҳоналар билан тажовузлар қилинди. Бу икки ҳукумат ўз ўлкаларинда ўз ҳукмларини юрутолмас бўлдилар. Мамлакат ва миллат қоидалариға бу икки ҳукумат тарафиндан сира бирор ҳаракат содир бўлмади, содир бўлғанда ҳам неча қизғин нўталари ва золимона таҳқир билан йўллари олинди.

Элли(к) йилда(н) бери шундайин ҳақсизлиқлар ва зулмлар орасида бўгулиб келган Туркистон букуп ўз мухториятини Ҳўқандда⁸ эълон қилди. Ҳўқандда ижтимоъ этган⁹ Туркистоннинг тўртинчи қурултойи ўз баённомасинда «Федаратса асосига қурулған Русия жумхурияти ила бирликда қолғани ҳолда Туркистон мухторияти» деган сўзни ёзиб, Рус ҳукуматиға содик қолдигини билдуруди.

Шунинг ила баробар «Туркистонда ақлият ташкил қилған миллатларнинг ҳуқуқларининг ҳар жиҳатдан сақланмоғини ҳам тантанали суратда» эълон этилиб, адолат байроғини кўтарди.

Элли(к) йилдан бери шунча зулм орасинда қолған Туркистон бу кун ўз мухториятини шунча адолат ва садоқат билан эълон қилибdir. Билмадик нечундурким, ҳозирда иш бошинда адолатчи большевиклар муни қабул қилмай туралар..!

АНГЛИЗ ВА ТУРКИСТОН

Мундан икки ой бурун «Туркистонда англиз мудофаасини сақламоқ учун Чин қўшуни келмоқчи эмиш» деган бир хабар чиқғанда «Хуррият» газетаси икки мақола илиа фикрини билдирган¹ ва Туркистон сиёсийларини уйгоқлиққа чақирған эди. Бу кун иш бир оз очилди; Туркистонга англиз вакилларими, англиз жосусларими кела бошлидилар.

Бу вакиллардан Когонда Сапар Бадлўф²нинг уйига кўнған бир ҳиндли Парнаснинг рус расмий доираларинда бердиги маълумотга қараганда бир одам ҳинд инқилобчи-

ларидан эмиш, Ҳиндустонда инқиlob чиқармоқ учун большиевиклар билан музокара қилғали келган эмиш; Шарқнинг эски ҳукуматлариндан бириси айдиги учун рухсат берилса, бечора ҳукуматини кўрмоқчи эмиш.

Бунларнинг юқори доираларга ҳам сўзлари шу эса биз бунларга «яшурун бир мақсад учун келган жосуслар» деб қарапга мажбур қолурмиз. Юқори доираларга тилакларини очибина айткан бўлсалар, у вақт бунларнинг большевиклар билан музокара қилғали келган вакиллари айдуқлалига шубҳа қолмас. Ҳар ҳолда масъаланинг шу нуқтаси маълумдирким бунлар жосус бўлсалар ҳам вакил бўлсалар ҳам тилаклари бирдир. Бунларнинг иккинчиси бир Ҳиндустонни олмоқчи бўлғанлар. Бунларнинг кўзлари бизнинг юртимиздадир.

Англизлар билан Туркистон орасинда Афғон ва Чин ҳукуматлари бордир. Ажабо Британия тулкилари Туркистонимизга бурунларини суқмоқ учун Чин ҳукумати биланми онглашадилар. Афғон ҳукумати биланми?

Оғиз хабарлариға қараганда, ҳар иккиси билан ҳам онглашған; ҳатто Афғон ҳукумати билан иттифоқи кучлироқға ўхшайдирлар. Лекин биз шул Афғон ва Англиз иттифоқини қабул қилмаймиз.

Маълумдурким: бу кун Герман ва Турк давлатларининг биринчи душманлари англиздир. Герман ва турк давлатлари олдида Туркистоннинг англизларга кечмакиндан русларға қолмоғи яхшироқдир. Бир вақлар ўзини турк давлатининг бир кашиши³ атаған Афғон ҳукумати турк сиёсатига шунча молик бўлған бир масъалани қабул қиласми?

Англиз билан иттифоқ этмак — герман ва туркга қарши чиқмоқдир. Афғон ҳукумати бу йўлга киравми? Англиз ҳийласининг таъсири буюқдир, эҳтимол ким, Афғон ҳукумати ҳам олданғандур, лекин бизнинг умидимиз бошқадир.

Афғон ҳукуматининг урушга қотишмоги мумкинdir, унинг кучи бордир, эҳтимолким, вақти дахи бўладир; лекин биз умид қиласмизким, Афғон ҳукуматининг бу ҳаракати англиз фойдаси учун эмас, герман ва турк пилонарига мувофиқ бўлмоқ шарти билан ўз фойдаси учун бу ҳаракат Ҳиндустонга қарши бўлғулидир.

Аммо Англиз ва Чин иттифоқи мумкинdir. Чин ҳукумати Жапун тазиёнотиндан қутулмоқ ва ўлкасининг рус нуфузи остида қолған қисминда ўз ҳукуқини тасдиқ этурмак учун Англиз давлатининг турли хизматлариға ҳозирдир.

Эмди масъаланинг бошқа бир жиҳати қолди. Туркистонни дахи Ҳиндустон каби ютмоқчи бўлған англизлар бу уруш майдонидан қандай чиқарлар? Мағлубми? Мағлуб чиқарлар эса, Туркистонни қайси куч билан сақларлар?

Ўз ҳийлалариға ишонған чидамли англизлар ўзларини шул муҳорибадан оз заар билин соқфина қутқармоқ учун албатта бир пилон чизған ва шул пилонларига ишонғандирлар. Мана шул нуқтаға биноан, сулҳдан бурун Туркистонни олиб душманларини «амру афу»⁴ қаршисинда қўймоқ ва сулҳ мажлисинда кирганда Туркистонни қайтариб берарға мажбур бўлсалар ҳам унинг ўрнинда бошқа ёқдан бирор нарса сақламоқ фикринда бўлсалар керак.

Аммо бизнинг фикримизга кўра, англиз ҳукуматининг бу урушдан оз заар билин соқфина қутулмоғи мумкин эмасдир. Германиянинг оғир ва ёмонроқ зарбаси англизларнинг бошларига инар⁵. Англиз ҳукумати бутун ишдан чиқмайин бу урушдан чиқолмас. Шул суратда Туркистоннинг толеъи⁶ нимадир?

Уни туркистонлиларнинг ўзлари тайин қиласлар, аммо иттифоқ ва иттиҳод айтиб бутун фикрларини бир нуқтада тўплағандан кейин!..

БУХОРОДА ИНҚИЛОБ

«Дунё ҳаводис¹ ўчоғидир» демишлар, тўғри бир сўз.

Йигирма саккиз(инчи) февралда Русияда ҳуррият бўлди, императёр Николай тахтдан тушурилди. Кўнсул Миллер Когондан Бухорога кируб, «Наминор» ҳавлисида ўтурди.

Халқ оғзинда янгиғина бир сўз тушуб қолди: «Бухорода ҳуррият бўлар экан. Муни ёшларнинг тилаги билан рус кўнсулхонаси қила(р) экан».

Кўнсул Миллер Бухоронинг баъзи жамоалариндан баъзи одамларни ёнига киргизиб гапурди.

Шул чоғларида қозикалон Бурхониддин билан раис Абдуллоҳхўжа Садур² ва муфти Аскар Маснаф³ маҳдум қатл этилдилар. Бунларнинг ўрнинда Муҳаммад Шариф маҳдум қозикалон ва Абдулсамад маҳдум раис бўлдилар. Бу ҳодиса Бухоро халқининг қизғин бир ҳаяжонига сабаб бўлди.

Апрелнинг еттисинда амиримиз бир баённома чиқордилар. Апрел саккизида Бухоро ёшлари бойдоқ⁴ чиқориб муборакбод қилдилар. Муллалардан бир жамоа чиқиб шул

бойдоқ чиқорғанларни коғир деб ўлдурмоқчи бўлдилар. Ҳукумат ёшларнинг бирини⁵ тутуб етмиш беш таёқ урди.

Апрел тўқузда қушбеги одамлари ёшларнинг уйларини босдилар. Топғанларини кетуруб «обхона» деган рутубатли бир маҳбусда қамадилар ва иккитасини яна ҳукумат амри билан етмиш беш таёқдан урдилар. Ёшлар қочиб Көгонга чиқдилар. Абдулҳамидхон раисликдан тушди. Маснаф маҳдум раис бўлуб келди. Самарқанддан рус солдатлари келиб обхонадаги ёшларни қутқорди.

Мана шунлар бир-икки ҳафта орасинда бўлуб ўтган ҳодисалар. Ҳар бири — бир маъно! Мен аниқ биламанким, шул ишларнинг ҳақиқат ҳикматлариндан руслар билан ёшлар ва Бухоро беклариндан бошқа кимса хабардор бўлмади. Бухоро ҳалқи на муллабаччалари, на саҳройилари, на косиблари бу қоронғу воқеалардан бирор нарса онглаёлмадилар.

Тўғридир: ҳар ёнга югурдилар, истамаймиз, «ўлдира-миз, fazо⁶ қиласиз» дедилар.

Нимани истамадилар, кимни ўлдурмоқчи бўлдилар, кимнинг fazосига чиқдилар? Бунларни онглағанлари йўқ!. Мана бул рисолани⁷ шунларни онглатмоқ учун қўлимға олдим. Негаким, тилагим ҳақиқатни ҳалқға онглатмоқдир.

Ҳақиқатни бутун очиб онглата билмак учун бул рисолани уч бўлакка тартиб этдим: 1. Бухоронинг ҳоли. 2. Фитна соатлари. 3. Ёшларнинг тилаклари.

БУХОРОНИНГ ҲОЛИ

Иликотимиздағи⁸ ишларнинг буюкроғи, албатта, экинчилик, яъни деҳқонлиқдир. Биз бу ерда ҳукуматимиз билан деҳқонлар орасиндағи ишларни арз қиласиз. Бухоронинг деҳқончилик ерлари тўрт турлидир. Амлок⁹, мулки ҳур¹⁰, вақф¹¹. Бухоро ерларининг тўртдан бири мулки ҳур билан вақф бўлса, бошқаси амлок билан мулки ҳирожий¹² дир.

Мана Бухорода шул амлокни нечук олалар: Бухоро ҳукумати Бухоро теваракиндаги туманларнинг амлокини олмак учун амлокдорлар тайин қиласидар. Аммо вилоятларнинг амлокларини бекордан оладилар. Ҳар вилоятнинг беги ўз вилоятига амлокдорлар кўядир. Ҳар амлокдорнинг неча оти, сайиси¹³ ва хизматкори бордир. Бутун шунларнинг муҳаррифлари¹⁴ бечора деҳқонларнинг устинадир. Амлок-

дорлар Бухоро ерларини икки турли истифо¹⁵ қиласлар. Биринчиси «хасбар»¹⁶, иккинчиси «хирман». Туманлар, Чаржоржўй, Кармина, Хатирчи, Миёнкал ерларини «хасбар» тариқи билан истифо қиласлар. Бухоронинг бошқа вилоятлари хирман тариқи билан истифо қилинадилар. Бу тариқларниң иккиси дахи ямондир. Иккисига ҳам золим ва инсоғиззлик кўб бўладир.

Хасбар тариқи шудир: экин етишгандан кейин амлокдор ўз одамлари билан бало қўшуни каби истифога чиқадир. Кечалар навбат билан деҳқонларнинг уйлариға қўнуб, кундузлар истифо қиласлар. Ҳануз хирман қилмаған устига келиб ҳеч бир нарсани билмаган йўлдошлари билан тахмин қилуб бир нарса ёзадир.

Хирман қилинмаған, бичилмаган экинларнинг қанча чиқорини билмак албатта куч: мундай тахминлар ҳеч тўғри чиқмайдир. Ё амлокдорларнинг ва ё деҳқонларнинг ҳақи албатта кетадир, лекин бизнинг амлокдорлар ўз ҳақларини бошқаға ўткармайлар, балки деҳқоннинг ҳақига жавр қиласрға тиришалар. Бечораниң ўн ботмонлиқ экинини йигирма ботмон тахмин қилуб дафтарда ёзалар.

Хирман истифоси шудирким, деҳқон экинини бичиб, хуббидан¹⁷ чиқориб хирман қиласлар ва амлокдор жанобларини кутиб турадир. Амлокдор келмагунча бола-чақаси очикдан ўлса ҳам меҳнат қилиб етиштирган ҳосилиндан озгина ололмайдирлар. Олса-чи, боши балода қоладир — икки чорак олса, амлокдор хабар олиб келадир ва бечорани ёғочларға осиб қамчинлар билан уруб, уч-тўрт ботмоннинг оқчасини оладир. Истифо замони келгач, амлокдор жаноблари одамлари билан чиқиб юқорида ёзганимиз каби хирманлар орасинда көзиб, тахмин қилиб дафтарларда ёзадир.

Амлокдорлар тахмин қилиб ёздиқлари ҳосиллардан бошлиқ ҳақини шул чоғда олмайлар, ёлғуз тахмин қилиб кеталар. Деҳқон хирманини кўтарадир, масалан, буғдойни элтиб, арzonлиқ чоғинда юз тангадан сотадир. Вақтлар ўтуб буғдой юз элли(к) тангага чиқғандан кейин амлокдор бошлиқ ҳақини талаб қиласлар. Ул вақт бечора деҳқонларидан юз элли(к) тангадан пул оладир.

Энди бир деҳқонни кўзимиз олдинда кетуриб шу ишларни унинг устинда юритайлик, кўрайлик нима бўлар. Масалан, Турсун отли бир деҳқоннинг тўрт танобғина ери бор, кеча уйқусизликлари, кун очликлари орасинда югу-

руб, чопиб, иссиқ-совуқ демай, қўш боғлар, хирман со-
вурар, ўн ботмонғина буғдойни хирман қилиб ҳозирлаб
қўяр, лекин бола-чақалари очлиқдан ўлса ҳам амлокдор
бек келмагунча шунча меҳнат билан ҳосил бўлған буғдо-
йиндан бир ҳовуч ололмас.

Олса, бир ҳовуч еринда бир ботмон буғдойни йигирма
ботмон тахмин қиласлар. Кафсан, от еми, мирзоёна¹⁸ —
нималар дебон бир ботмонча буғдойни олиб кетарлар. Бе-
чора Турсун қолған тўққиз ботмон буғдойни кўтарадир.
Бозорга элтиб, юз тангадан тўққиз юз тангага сотадир.
Ҳафта, ойлар ўтуб буғдой нархи 150 тангага чиқғач, ам-
локдор бек ҳақларини талаб қиласлар ва Турсунбойни йи-
гирма ботмон буғдойнинг учдан бири бўлған олти ярим
ботмон буғдой учун бозор нархи юз элли(к) тангадан тўққуз
юз етмиш беш танга оларлар. Мана бозорга бечора Турсун
бир йиллик меҳнат қилиб чиқардиги буғдойдан етмиш беш
танга зарар тортиб чиқадир.

Лекин иш шунча битдими? Йўқ, яна бир буюк масъала
қолди: Турсун-ку ўз буғдойининг пулларини неча ойдан
еб битирған эди. Амлокдорга бу тўққуз юз етмиш беш тан-
гани қаердан топиб берди? Ҳиндилардан, яҳудийлардан ё
ҳинди табиат мусулмонлардан фойдага кўтариб берадир.
Бизнинг деҳқонларимизнинг уйини куйдирган қайдадир?
(Муни кейинроқда арз қиласман.) Эмди кўрайлук, қани,
бу ҳукумат билан шу амлоқдор беклар ким, бечора деҳ-
қондан имкони(ча) меҳнат қилиб, чиқардиги ҳосилни бу-
тун олалар, бирор кун, бирор йўл билан шу деҳқоннинг
бирор ишига кўмак қилурми?

Албатта, йўқ.

Ҳатто бутун қўлимиздан тортиб олдиқлари экинларнинг
сийини ҳам кетуруб бермайдир. Шунинг учун ҳам деҳқон-
нинг уйини куйдирадилар.

Йилда бир дафъа ариқларни қазмоқ керакки, бу ишни
бухоролилар «ҳашар» дейлар. Ариқдан сув ичатурған бутун
деҳқонлар йилнинг олти ойинда шул ҳашар учун кунда
бир мардикор (ишчи) бергулидир. Бера олмасалар бир
мардикорнинг кундалиқ оқчасини ҳукуматга бергулари ло-
зимдир. Муҳорабадан¹⁹ бурун бир мардикорнинг кундали-
ги 10 танга эди, аммо шу кунларда қирқ танга (олти сўм).
Ўн таноб ери бўлған бечора бир деҳқон ҳар йилнинг олти
ойинда ё бир мардикор тутиб ҳашарга берадир ва ё шу
мардикорнинг олти ойлиқ оқчасини ҳукуматга берадир,

бошқа чораси йўқдир. Бир мардикорнинг шу кунларда олти ойлиғи 7200 тангадир. Аммо илгари 1800 танга бўла(р) эдики, бу ҳам бечораларга оз оқча эмасдир.

Тухумга²⁰, хўкузга, от аробаға пул берган бечора деҳқон ҳар йил ҳашар учун мунча оқчани қаердан топиб берадир?

Олдиғи ҳосилданми? Уни-ку амлоқдор олиб кетди, бечора деҳқон бу оқчани ҳиндилардан фойдаға кўтариб берадир. Бундан бошқа пойтахтнинг атрофиндаки ерларға сувни адолат юзасиндан бўлиб бермак учун бир мироб (яъни сув беги) бор, бу одам сувни тақсим қилиб бермак еринда қўнуғини (навбатини) деҳқонларга сотиб турадир. Сув беги жаноблариға йилда бир неча дафъа оқча бермаган деҳқонлар сув ичолмайлар.

ЗАКОТ

Бухоро хонлигинда икки турли закот бор: биринчиси мол закоти. Шаръий бўйинча ҳар мусулмон ўз оқчасига йилда бир дафъа закот берадир. Лекин Бухоро савдогарлари ўз оқчалариға йилда беш-олти, ҳатто ўн дафъа закот бералар: масалан, бир савдогар Бухородан йигирма минг тангалик мол олиб, Қаршиға элтиб сотса, бир закот берар. Яна у ердан шу оқчага мол олиб Бухорога келса, бир закот берар. Ва яна Бухородан шу оқчага мол олиб Қаршиға қайтса, бир закот берар. Шундайин ўн йўла кетиб, келса ўн йўла закот оларлар. Бунинг зарари ёлғуз савдогарнинг ўзинда бўлса сўз йўқ эди. Чунки савдогардир, бойдир, озғина кўброқ оқчаси кетса ҳам зарар қилмайдир. Лекин у савдогар бу ортуқ ердаги закотларни мол устига қўйиб сотадир. Демак, бундан ҳам қашшоқлар ҳам деҳқонлар зарар торталар.

Иккинчи закот — качи закотидир²¹; қўй билан качидан олинадир. Қўй билан качининг закоти ҳақиқатан қирқдан бир бўлса ҳам, саррофона, котибона²² ва, билмасам, нималар деб йигирмадан бирга тушуриб қўялар. Бунлардан бошқа чакана закоти²³ деб нисобға эришмаган қўйлардан шариатға маҳолик закот олалар. Закоти олинған қўйлар ва качиларнинг таниндаки йўниндан²⁴ дахи закот олмоқлари кўб буюк масхаралиқ эмасми?

Закотда зулмларнинг каттароги шулким: қўй ва качи закотини дафтар юзиндан оларлар. Масалан, ўтган йили

маним қирқ қўйим бор эди. Келиб дафтарда ёзиб закотини олиб кетдилар. Сўнгра маним қўйларим ўлди ёинки сотиб битирдим. Бу йил бирта ҳам қўйим йўқдир. Лекин закотчи бек келгач, дафтарни очиб кўралар, ким, маним отимда қирқ қўй ёзилған; иши битди, мендан бир закот олиб кеталар. Қўйим йўқ десам онинг дафтарида бор деярлар «бор эди, лекин сотиб битирдим» десам тингламайлар. «Йўқ, бермайман» десам уриб, осиб ола(р)лар²⁵.

ЖОҲИЛОНА ТААССУБФА МИСОЛ

Бухоро шаҳрининг ўрамларина¹ ушбу мазмунда бир эълон ёпишрилған эди: «Янги чиқған жадидлар болаларимизнинг эътиқодларини бузалар, муналар ҳунарларинда ҳеч ким боласини ўқутмасин, ўқутса шул кишини ўлдиражакмиз, жадидлар живлашуబ² ўлтурмасунлар, агарда живлашуబ ўтурсалар, биз онларнинг бошларини кесармиз, жадидлар намоз бирла рўзани, закотни ўтамайлар, муналар кофиirlар, қонлари ҳалол» (Бу эълонла бир ҳадисда³ ёзилған).

Бошқа мамлакатларда мундай маъносиз, имлоси бузук, ахмоқлик аломати бўлған эълонлар, ёзувларнинг аҳамиятлари бўлмаса-да, Бухоро каби ўрунда афкори умумиянинг мундан мутаассир бўлуви мумкин. Шул сабабли мундай жоҳилона таассубфа қарши илтифот этмай қолув бизнинг учун мумкин тугул⁴.

Ёзув ёза билмай туриб, шу ший эълон ёзувлариға «жадид»ларнинг маслаклари нинди⁵ нарсадан иборат эканлигини билдирурга ҳожат бор.

Бухоролиларнинг тижорат, ахлоқ ва илм, саноат ва ҳунар, майшат жиҳатларинда бутунлай ортда қолғанликларини «эълон» ёзучилар билмасалар-да, бошқалар била-лар. Тижорат майдонларинда, таҳсил мадрасаларинда, ахлоқ тўғивларинда⁶ ўз ишларининг қоидасини ва зибарини⁷ бир яҳудий қадар билувчи онгли кишимиз йўқ. Дунёning телефон ва телегроф ҳамда темур йўллар каби фанний мўъжизаларини кўруб-да шунларнинг сирларини ўгранурга тиришучи одамимиз йўқ. Ҳатто мадрасаларимиздан чиқуб-да бир жамоатнинг кофиirlигини эълон этучиларимизда дуруст ёза билмайлар.

Шу ҳолни яратуб, бундан ризо бўлуб туручи бирғина мусулмонда бўлмаса керак. Мана шу ший⁸ равишда бўлған ижтимоий хасталикларимизга даво изловчилар «жадид»лардир.

Жадидлар «миллатимиз, халқимизнинг бу даражада тубан қолувларини, шу ший мартабада ёмон кунларға тушуларини нодонлиғлари сабаб бўлди, бизнинг учун ўқув, илм ва маърифатга ёпишув(имиз) лозим. Ватанимиз, мамлакатимиз ва миллатимиз илм нури бирла ёқтурсун, дин ҳам дунё илмлари бирла жиҳозлансун. Бу ҳол энди бизнинг учун фарз бўлди, эски мактабларда саккиз йиллар ўқубда, Эрон халқларининг ичқилик ва ишқ каби сафоҳатлариндан иборат бўлған адабиётдан бошқани билмовчи болаларимиз янги мактабларга киrub дин ҳам дунё учун фойда бературған лозим нарсаларни ўқисунлар, ҳисоб ва ёзув билсунлар, тўрт турли фан ўқир учун мадрасаларимиздá ўн саккиз йил ётуви шогирдларимиз ўн икки йил мадрасани-да тамом шартина етишдуруб ўн беш фан ўргансунлар, мадрасадан чикуб-да бошқаларни акфор⁹ қилуш тугул, балки мусулмон қилуб эълон ёзучиларимизнинг иммоларини киши кулдурмак даражада бузуқ бўлмасун, савдоларимиз ҳунар ва саноатимиз, экунчилик¹⁰ ишларимиз буқунги каби забун ҳолда турмасун, балки тузалсун яхшилансун!» дейлар. Муни «жадид»лар шуйтиб равишда сўйлайлар ва шу ший йўлда юрийлар.

Ушбу мақсадларимизга эришур учун биз «жадид»лар Бухорода мактаблар очдиқ, лекин Бухоро ҳукумати ненди фалсафаға кўрадур¹¹ бизнинг мактабларимизнинг давомими мусоада¹² қилмади, яшатмади. Шул кундан берли биз мактабсиз қолдук.

Мундан сўнг: «Мактаб йўли бирла бўлмаса бошқа бир йўл бирла тиришуб қарайлиқ!» деб тижорат йўлина кирдик ва Бухоро ҳукуматидан рухсат олуб бир китобчилук ширкати ва бир кўмоч нарсаси ширкати¹³ тузувдик.

Китобхонамида газит ва журнallар бирла бирликта ҳадис ва тафсир ҳамда дарс китоблари келтуруб эски мадрасаларнинг шогирдларина уч юз ҳақ бирла дарс китоблари сотдирамиз. Кўмоч ширкати даҳи юз молларини уч юз баҳо бирла сотуб фойдасини(нг) кўбиси «жадид» бўлмаган ширкатлар орасинда тақсим этуб турадир. Демак, бизнинг ижтиҳодимиздан¹⁴ «жадид» бўлмаган ва «жадид»ларни яротмай турған одамлар фойдаланалар.

Энди «жадид»лик маслакинда бўлғанларнинг ўз ҳолларини-да бир оз таъруф қиласли:

Бу «жадид»ларнинг кўбраклари эски мадрасаларда, дарсларини энг яхши равишида тамом этучилар бўлуб орала-

ринда бу кунда зўр мударрислар ва олимлар бор. Мунлар тафсир ва ҳадис дарслари ўқуталар, ўқутмағанлари-да дарс ўқитув лозим бўлғанда ўқитувга маҳталдиirlар. Мунлар юзлар бирла ҳадиси шарифларини хатосиз ёдлағанлар ва дуруст онглайлар. Энди Пайғамбардан ривоят этилатурған бир ҳадисни-да дуруст ёза билмаған, имло ҳунариндан-да маҳрум одамлар чиқсунлар-да шу шундай одамларни акфор этсунлар, акфор бирлагина қаноат этмай, қонлари ҳалол бўлув бирла фатво берсунлар. Шу шийми инсоф? Буми мусулмонлиқ?

У отиш ўйновчилар¹⁵, ароқи иучилиар ва бутун амрларини фиску фужур йўлида ёздиричилар Бухорода оз тутул. Милийўnlар бирла инсонларнинг қонларини сув каби оқузиб туручи ва юз минглар бирла болаларини, хотунларини етим ва кишисиз қолдиручи бу кунги зўр суқишдан ибратла ҳамма кайф ва сафо мажлислари қуруб мусулмон болаларини ўйнатучилар-да кўб. Шу шийдай ҳалқлар озғина-да тақтиъ қилинмағанлари ҳолда ислом ва мусулмонларнинг тараққийси учун тортишучилар акфор қилинсунлар, қонлари мубоҳ кўрилсун! Диёнат шу шийми? Буми одамчиклик?!

Куръони карим мусулмонлиғни даъво қилиб салом беручиларни акфор қилудан манъ этадир. Мусулмонларни акфор қилучилар билсунларки, «Мусулмон кишиларини акфор қилучилар агарда шул киши коғир бўлмаса, ўзлари коғир бўлурлар» мазмунида ҳадиси шарифлар Бухорий¹⁶ бирла Муслим¹⁷ саҳиҳларинда бор.

Эълончи афандилар, фитна кўзғатучи ўрнинда Куръон бирла Ҳадис ўқуб шундай олий сўзларни ўргансалар ва билған нарсаларини дуруст ёзарға тиришсалар яхшироқ ва мусулмончароқ бўлур эди.

Бу мақолани ёзувимиз ўлимдан қўрқувдан тутул. Биз ўлумдан қўрқмаймиз. Ҳақ йўлда ўлдирилув ва ўлув ботиллиқ¹⁸ узринда яшовдан яхшироқ. Хайрлироқ. Биз муни Куръони каримда ўқуб шунға аён кетурганмиз. Балки муни ёзувдан мақсадимиз бухоролиларни инсофга даъват этув ҳамда ҳукуматимизнинг диққатини жалб қилувдир. Ҳукуматимиз мундай масъаладан сукут этмасун, балки бу ишни тафтиш ва тадқиқ қилсун эди. Агарда айб бизда бўлса, тейишли жазони берсун, йўқса шундай эълон ёзучиларни топуб майдонға чиқарсун. «Онларға тейишли жазо берсун эди» демаймиз. Жазо бермасун, балки танбех ва насиҳат қилсун.

«Онларга жазо бермасун» деган сўзимни виждоним, иймоним бирла ёздим. Чунки шул одамлар-да, саодатлари ва тараққийлари учун тортишатурған миллатимизнинг кишиларидир. Модомики, биз бу миллатнинг баҳтиёр бўлувини орзу қиласиз, эълон ёзуб ёбишдиручиларнинг саодатлари-да бизнинг учун матлубдир. Бизнинг маслакимиз муҳаббат ва маърифат ҳамда марҳаматга бино қилинадир.

Дуруст, агарда бу тўғрида биз гуноҳли тугул эсак, ҳукумат тафтиш этуб шул эълон ёбишдиручиларни топсун, аммо жазо бермасун, балки насиҳат йўсиндан онларга Сиз мундай фитналар кўзгатиб юрмангиз, мундай йўқ ишлар бирла шуғулланув ўрнига мактабга киrub ёзув ўрганингиз. Имлонгизни тузатингиз, мундан шу илмлари комил одамлар ҳузурина боруб тафсир ва ҳадис ўқунгиз десун...

ШАРҚ СИЁСАТИ

Бир кун қон тенгизларинда ботған, тамуғ ўтларинда кўмилган Шарқ бир кун тинчлик ва тараққий бешиги эди. Бу кун оёқлар тагинда эзилган Шарқ бир кун маданиятнинг йўлбошчиси, билим ва ҳунарнинг ўчоги эди. Оврўпа дунёси ваҳшат ва билмаслик чўлларинда обдираб¹ шовқинтошқин юрар экан, Шарқ дунёси бутун инсоният оламини саодат ва тинчлик ўчоқлариға эришдурмак учун иш кўруб турар эди. Оврўпа(да) бир маҳалла оқсоқоллиғи йўқ экан, Шарқнинг «кўзқучинос», «бараҳма», «исо», «зардущт» ва Муҳаммадлари бутун одам ўғулларини бир нуқтада тўплаб тўғри ва билғили йўлга киргумзак учун тиришар эдилар. Чинлилар ёзиш учун қоғоз ясағанда оврўпалилар ўнг-сўл қўлларини бир-бириндан айира олмас эдилар. Замон бузгунлариндан қутулуб тарих дунёсинда қолган Хитой маданиятининг излари бу кун даҳи оврўпалиларни ҳайрон қилмоқдадир. Бу кун тирикликнинг ҳар ёғиндан қараганда тараққий ва саодатнинг сўнг босқичини босиб ўтган оврўпалилар орасинда Ҳиндустонда бўлиб ўтган маданият замонларини кўрмагани учун қайғурған билгучилар бордир. Оврўпалилар дин ва килисо² таассуслариға берилиб, билмасликнинг энг теран чуқурлариға тушған чоғда араблар, мусулмонлар Юнон, Эрон ва Ҳиндустонда кўмулуб қолган маданиятни тиргуздилар. Ҳинд ва Юнонда унутилиб қолған билим, ҳунар, ҳикмат ва фалсафани бир ўрунда тўпладилар. Андалус, Миср(ни) бирор маданият мактаби, та-

раққий ўчоги, билим бешиги қилдилар. Бағдодда — араб санъатчилари соат ясаб, Оврупага йубарғанда Париснинг³ у палладағи ангеллари⁴ «бу қути ичида шайтон»лар бор деб соатни ташлаб қочған әдилар. Бугунги маданият ва мағур Оврупанинг шаҳарларинда ҳам тинчлик ва осойиш йўқ экан, Бағдоддан Туркистонғача тинч ва осуда бормоқ мумкин эди. Мусулмон маданиятининг эгалари ёлғуз ўзларининг эмас, бутун бошарият дунёсининг тинчлик, тараққий ва саодати учун тиришар әдилар. Унлар ҳозирғи маданий йиртгучилар⁵ каби ўзлариндан бўлмаған миллатларни ҳайвон санамас әдилар. Тўғридурким, мусулмонлар даҳи бошқа миллатларга қаршу уруш очдилар: тўғридирким, мусулмонлар даҳи бошқаларнинг ўлкаларини олурға тирищдилар ва олдилар, лекин унларнинг жаҳонгирлиқлари бу кунги маданий Оврўпанинг жаҳонгирлиғи каби олинган ўлкаларнинг улусларини таламоқ, эзмак, йиқитмоқ учун эмас, унларни янглиш йўлдан қайтармоқ, унларнинг орасинда кириб «ҳақ» дея топилган ўз фикрларини унларга қабул этдирмак, бутун дунё улусини «ҳақ» ва «ҳақиқат» теграсинда тўпламоқ учун эди. «Байтулмуқаддас»ни, Мисрни, Андалусни, Истанбулни олған мусулмон ҳукуматларининг у ерлардаги халқа берган ҳуқуқлари, қолған ривоятлари тарих бетлариндан ўчурилмақдадир. Араб бошлиқлари бир ўлкани олғанда у ердаги улуснинг тинчлигини сақламоқ учун бироз кўшун кўяр ва шул кўшуннинг чиқимлари учун бироз солуғ олар әдилар. Бироқ ёвнинг юрушига чидамасдан шул ўлкани ташлаб чиқмоқчи бўлғанда улус оқсоқолларини чақуруб «биз бу солуғ оқчаларини тинчлигингизни сақламоқ учун сиздан олған эдик. Бундан кейин тинчлигингизни сақлай олмаймиз, шунинг учун бу оқчаларингиз бизга ҳаромдир» деб олған солуғларини қайтариб кетар әдилар. Африқоға кирган мусулмонлар Амриқо ва Африқони босқон маданий оврупалилардек ерли халқни битирмак учун тиришмадилар. Унларға маданият бердилар. Амриқоға кўноқ бўлуб кирган Оврупа маданийлари Амриқо ерли халқини битираётдилар, буни билмаған йўқдир. Африқони босиб олған Оврупа жаҳонгирлари у ердаги қора халқни ўлат каби ўлдуруб туралар. Ҳолбуки, мусулмонлар Африқонинг Жазойир, Тунис, Фас⁶ каби ўрунларини олғач, у ерларни тараққий этдурдилар, халқини тинчлантурдилар, унлардан буюк одамлар етушдирдилар. Шарқ ўзининг тарихи, сиёсати, ҳунари, инсофи, адолати, ахлоқи ва хидмату эъти-

борлари билан унча юксалмиш, у қадар тараққий этмиш эдиким, тасаввури ҳам бизнинг мияларимизга сифмайдур. Шарқ маданий йиরтгучи эмас эди. Шарқ бошқаларнинг халқларини олмас эди. Шарқ башариятнинг юксалиши учун тиришар эди. Шарқ маданият ўчоғи, инсоф бешиги, ахлоқ мактаби, билим мадрасаси эди. Биз, шарқлилар, башариятга қылған хидматларимиз учун бу кунги қонли Оврупаға қарши яхшиғина маҳтана олурмиз. Биз, шарқлилар, маданият йўлинда тутдигимиз хидматларда давом этганда буқун башарият дунёсини кўб юксак мавқеъларда кўрмак мумкин эди. Негаким, Шарқ билим, ҳунар йўлинда Оврупа жаҳонгиrlаридек ўртоқ қони ичмак ва орқадош уйин таламоқ учун эмас, инсонлик дунёсини юксалтироқ учун тиришар эди. Ёзуқлар, эсизларким, Шарқ ўз йўлинда давом эта олмади, маданият тарихининг энг буюк ва энг тугал қоидалариндан бири шудир: бир улус тирикчилигининг ҳар тўғрисинда юксалиб, тараққий қилиб тинчланса, бирор ёқда кучлироқ бирон бири кўринмаса, ўлкаси кенгайиб, оқчаси кўпайса, ул улуснинг бора-бора ахлоқи бузулур, тотлифи йўлдан чиқа бошлар. Биз, шарқлилар, даҳи тинчлик ва роҳат сўнгинда бузулиб қолдик, йўлдан оздиқ, эзгу тилакларимизни унуга бошладик. Билим ва ҳунардан юз қайтардик, бирлик ва ахлоқдан айрилдук, оқчага берилдик, оқчага сотилдук, шунинг сўнгида Хитой, Турк, Форс, Араб ва Ҳинд мамлакатлариндан ҳар бири ўз қўнуғи билан, ўз навбати билан тинчлик ва тараққий босқичлариндан қуллиқ, йўқсулиқ чуқурларига юмалаб туша бошладилар. Шарқнинг бутун ишлари онгсиз беклар, тушунчасиз ҳонлар, миясиз муллалар, билимсиз эшонларнинг қўлиға ўтди. Бунлар Шарқнинг бутун тузук ва интизомини бузуб юбордилар. Ҳонлар ўз қоринларини тўйдирмоқ учун халқни бир-бири билан урушдирдилар, мамлакатнинг жонли ва муҳим ўрунларини сотдилар, муллалар ўз иставлариға «дин» отини тоқиб бозорға чиқардилар, дин, тангри, пайғамбар, учмоҳ ва тамуғ орқали Шарқ халқини талай бошладилар. Шарқнинг тараққий йўли кўмуди. Саодат ва тинчлик эшиклари боғланди, саодатнинг энг юксак тепасига чиққан Шарқ йўқсулиқнинг энг теран чуқурига тушди. Шарқнинг Хитойи, Эрони, Туруни, Арабистон билан Ҳиндустони бариси бир турткى ўт билан, билмаслик ва фафлат ўти билан ёниб битди. Шарқ фафлат ва билимсизлик тамуғларига юмалаб ётатурған чоғда Оврупа

кўзи уйқусиндан янгигина тура(р) эди. Оврупалилар узун ва заарли фафлат уйқусидан уйғонгач, оч қолған йиртгучилар каби Шарқ устига отилдилар. Дунёнинг энг ёғли бир бўлаги бўлган Шарқ йиртгучи ҳайвонлар орасинда қолған семиз, лекин кучсиз бир қўй ҳолатини олди. Оврупа йиртгучилари Шарқнинг ҳар ёниндан солдурдилар. Тиш, тирноқлариға илинган ерларини йиртиб, узуб олабердилар. Бояқиши Шарқ ўз жонини қутқарғали кўб тиришди, тебранди, қичқирди, додлади, югурди, ҳамла қилди, қочди, қўркутди, ялинди, эсига келган ҳар йўлға кириб кўрди. Бирор осуғ⁷, бирор унум, бирор фойда кўра олмади, негаким, унга охсум⁸ бўлған йиртгучиларнинг кучлари кўб, тиш-тирноқлари ўткир эди. Англизлар Ҳиндустонни ютдилар, Мисрни босдилар. Аданга келиб Арабистонға қўл узатдилар. Рус империалистлари Қафқасиёни таладилар, Туркистонга кириб, Хитой, Афғонга, Эронга кўз тикдилар. Франсўзлар Тунис билан Жазойирни фасб этиб, Фаластинга юкундилар. Ўзининг ибтидоийлиги билан тинчгина яшаб турған бояқиши Африқо қитъаси Оврупа жаҳонгирлари орасинда бўлинди. Бу олиш-беришларнинг ҳеч бири урушсиз бўлмади. Оврупанинг оч «қирғий»лари ўзларининг билимсиз, жоҳил деҳқонларининг бошлариға нўхталар⁹ солиб Шарқға тортдилар, унлар бирор нарсани онгламасдан Шарқдағи ишчи ва деҳқонлар узра солдурдилар, унларнинг ёзуғсиз тинчгина ётған орқадошларини урдилар, ўлдурдилар, таладилар, талатдилар. Шарқнинг ёзигисиз кишиларини ўз бойлариға қул қилиб бердилар. Оврупанинг ишчи ва деҳқонлари бу олиш-беришдан нима қозондилар? Битмас яралар, туганмас қайгулар, бошқа ҳеч йўқ...! Оврупа жаҳонгирларининг Шарқ сари юришлари бошқаларнинг қонини тўкуб ўз курсоқларини тўлдирмоқ, ўзгалирнинг уйини ёндуруб, ўз қозонларини қайнатмоқ учун эди. Лекин унлар тилакларини улусга билдирмас эдилар. «Шарқ ҳалқи ваҳшийдир, уларни маданийлашдурмак учун борармиз», «Шарқ ҳалқи билимсиздир, унларға билим тарқатмоқ учун борармиз», «Шарқ ҳалқини хоч буйруқлариға бўйсундирмак учун борармиз», деб ўз ишчи ва деҳқонларини алдаб, бизим устимизга юборур эдилар. Унлар бу ёлғон баҳона ва сўзларни ёлғуз ўз аскарлари орасинда эмас, биз шарқлиларға ҳам уялмасдан айтиб туралар: «Сиз, шарқлиларға маданият йўқдир, сизлар ибтидоий ваҳший кишилар эрурсиз, сизни ислоҳ этмак, тартиб бермак, ўқут-

мак, маданийлашдурмак керакдир, бу иш бизнинг (яни Оврупанинг) вазифаларимиздир. Ер юзининг энг обдон бўлаги бўлған Шарқни ишга солмоқ, башарият дунёсининг энг катта йиғини бўлған шарқлиларни ваҳшатдан кутқармоқ бизга фарзdir. Мана шунинг учун биз (оврупалилар) Шарқfa келдик. Шарқ ҳукуматларининг бир қисмини олдик ва қолған қисмини ҳам олмоқчи бўлуб турармиз» деярлар. Бу сўзларнинг Шарқ тўғрисиндағи бир қисми тўғридир. Воқеан, билимсиз қолмишdir, Шарқ Оврупаға қарағанда кўпдан-кўп орқада қолмишdir. Лекин Оврупанинг Шарққа маданият бериши ёлғондир. Оврупа жаҳонгирлари Шарқдан олған мамлакатларда тараққий ва маданият деган нарсани қатъиян кўргузмадилар, кўргузмакка тиришмадилар. Оврупанинг бизга берадиган нарслари белгилидир: сафоҳат, ахлоқсизлик, қумор ва шаробхўрлик. Шарқнинг дин ва одатлариға қатъиян тўғри келмаган фоҳишаҳоналарни ўлқамизда Оврупа жаҳонгирлари очдилар. Бутун башарият ҳаётиға, маишатиға, ишига раҳналар солғучи шароб дўконлари юртимизға шул Оврупа бойлари «ҳиммати» билан қурулди. «Фаранг»¹¹ деган кўрқунч касал Шарқfa Оврупа жаҳонгирларининг босқинлари билан келди. Ҳулоса: Оврупа жаҳонгирлари Шарқfa бугунгача ахлоқсизлиқ ва бузуқлиқдан бошқа бир нарса бермадилар.

Шарқfa маданият мактаблари, инсоният мадрасалари очармиз деб келган Оврупа жаҳонгирлари фоҳишаҳона ва майхонадан бошқа бир нарса очмадилар. Ажабо, Оврупа жаҳонгирлари бу ишларини билибми қилдилар, билмасданми қилдилар? Албатта, билиб қилдилар, жўрттага қилдилар. Үнларнинг тилаклари бизға маданият бериб, бизда маориф тарқатиш, бизни тараққий этдурмак эмас, турли фоҳишаҳоналар, майхоналар очиб, бизнинг ахлоқимизни бузмоқ, бизнинг соғлиғимизни хароб этмак ва уруғимизни қурутуб, бизни ишдан чиқармоқ ва ўз қўлларига муҳтоҷ қилиб қўймоқдир. Үнлар Шарқ ҳалқини бутун йўқ қилиб, Шарқни ўзларига моя¹² қилмоқчи эрурлар. Оврупа жаҳонгирларининг бир «кулгули» ва «йўқэтур» сиёсатлари Шарқнинг мусулмон дунёсининг ҳар ёғинда бир турлигина жорийдир. Англиз бойлари Ҳиндустон ҳалқини битирмак учун қандай тадбирлар кўриб, қайси йўллар билан кетсалар, франсуزلар Жазойир ва Тунис ҳалқини битирмак учун шулгина тадбирларни қўриб, шулгина йўллар билан кеталар.

Оврупа жаҳонгирлари Шарққа туткан сиёsat йўллари шунлардир: Шарқнинг ахлоқини бузмоқ, кўнглини диний ва ми́ллий муқаддасатиндан¹³ совутмоқ, шарқлилар орасинда айрилиқ ва ёвлиқ солиб бир-бирлариға қилич чекдурмак, шарқлини ишсиз, ялқов, оч ва яланғоч қилиб ўзлариға қул этиб олмоқ, ювош-ювош шарқлининг қўлиндан ер ва қимматли нарсаларини юз турли ҳийалалар билан тортиб олмоқ, Шарқ халқини турли йўллар билан секин-секин йўқ қилмоқ...! Англиз ва франсуз жаҳонгирлари томонидан Хитой, Ҳинд ва Мисрда очилган фоҳишахона ва майхоналар, йуборилган пўплар ва миссионерлар, очилган мактаблар, бариси шунинг учундир. Русия Николай ҳукумати бизнинг Туркистонимизда ҳам шул тадбирлари-ни кўрмадими?

Оврупа жаҳонгирлари дунёning энг ёмон зулмини қила-туруб, ўзларини одил ва инсонпарвар айтдилар. Қани, кўрайлик-чи, бунлар бизнинг мусулмон ва Шарқ дунёсиға қандай адолат қонунлари тутуб, қандай инсоният-парварона ишлар қилғанлар? Оврупа жаҳонгирларининг қоидалари, буюк қурсоқлилари, Шарқдан кўб ер олғанлари англиз ҳукуматидир. Шарқнинг олтун хазиналари бўлған Ҳиндустан қитъалари англизлар жаҳонгиригининг қўлидадир. Лекин бу ҳокимлик адолат қонунларига мувофиқ тенглик негизларига қараб кўрулмаган. Бу қаров қонли ҳокимликнинг асоси зулм ва инсофисизлиқdir. Ҳиндустаннинг эгалари бўлған ерли халқ билан қўноқ бўлуб келган иккичу қадрсиз англиз орасинда тенглик йўқдир. Ҳиндустанда ерлилар учун бошқа, англизлар учун бошқа маҳкамалар бор. Ерлилар учун айри зинданлар, англизлар учун айри турмалар бор. Англизлар учун ясалган маҳкама, турмалар қонунли, адолатли, ҳафзсиҳатига¹⁴ мувофиқ ва тинч ясалган. Ерлилар учун қурулған маҳкама ва зинданлар эса тартибсиз, бузуқ, золимхона, қоронғу ва қўрқунч бир шаклда қурулған. Ерлилар учун тузулган «жазо» қонунлари англизлар учун тузулған қонунлардан кўп фарқлидир. Бир пичноқ кўтариб юрган, бир англиз итига тош отган, бир товуқ ўғирлаган бир ерли тутулса, неча ойлик қоронғу ва кирли турмага буюруладир. Бир ҳиндлини ўлдурган, бир бонкани урган англизга эса энг қулай, энг кичкина бир жазо бериладир ёхуд авф этиладир. Ҳиндустанда бир англиз итига тош отиб, олти ой зинданга буюрилган ерли кўбдир, лекин юз ҳиндлини ўлдуруб, қонун ёнинда масъул бўлған бир англиз топилмайдир. Англиз жаҳонгирлари-

нинг Ҳиндустондағи пилонлари Ҳиндустон халқини оқчасиз, яп-яланғоч күюб ҳалок этмайдыр. Англиз ҳукумати Ҳиндустондан йилда 4 юз эллик милийн сүм оладыр. Оврўпанинг сиёсати қонунларига қарағанда ҳар ўлқадан ҳукумат хазинасига кирган оқчанинг шул ўлканинг ободлиги ва тараққийси учун сарф бўлиши лозимдир. Англиз ҳукумати шул оқчадан милийнгача сўмини Ҳиндустон маорифи йўлинда сарф қиласадир. У ҳам Ҳиндустондағи англиз болаларини ўқутмоқ учундир. Икки юз милийн сўмини Ҳинданглиз бўйунтуруғи остинда сақлағучи Ҳинд аскарийга сарф қилиб, қолғанин ўз қопчуғига тиқадир. Шунча оқчадан Ҳиндустон халқи учун бир чақалиқ фойда йўқдир. Ҳар йили Ҳиндустон халқининг юздан учтаси очлиқдан ўлуб кетадир. Ўзларини инсоният ошиғи атаган англиз жаҳонгирлари бунга кулубгина қарамоқдан бошқа иш кўра олмадилар. Унларнинг Ҳиндустонда қозониши кунда йиғирма сўм, ҳиндлини кунда бир сўмдир. Бунинг сабаби нимадир? Англизнинг қўлини бунча очиб, ҳиндлининг қўлини бир-бирила боғлаған кимдир? Бир ҳиндлини бир англизча ишламакдан манъ қилған қувват қайси қувватдур. Шубҳа йўқким, англиз ҳукуматидир. Англиз жаҳонгирларининг Мисрда юрутған сиёсалари Ҳиндудағи сиёсатлариндан яхшироқ эмасдир.

Ўзларини дунёнинг энг маданий, энг инсофли ва инсонпарвар деб топилған Фарансия жаҳонгирларининг зулмларини кўрган киши англизларга раҳмат айтмасдан туралмайдир. Қирқ-эллик йилдан бери усмонли ҳукуматиндан тортиб олдиги Тунис ва Жазойир мусулмонларига қарайлик, унларнинг ҳолларини кўз олдина кетурайлик. Фарансиянинг жаҳонгир ҳукумати ўзининг бутун маъмурлари билан Тунис, Жазойир мусулмонларини йўқ қилмоқ учун онт ичганга ўхшайдир. Ҳуррият, мусовот¹⁵ ва ҳуқуқи башарнинг бешиги бўлған Фарансиянинг қонунлари Жазойир билан Тунис кунига солмаган, Тунис ва Жазойир ҳавосинда тириклик қилиб юрган мусулмонлар ҳуррият ва инсоният ҳомийси бўлган — фарансузларнинг боғланган қўллари ва бўғозланган тутқунлари эрурлар. Фарансиянинг энг яқин бир қишлоғинда солинган мактабининг изи ҳам Туниснинг энг катта бир шаҳринда топилмайдир. Фарансиянинг энг аҳмоқ бир боласига берилған сўз эрки (сўз ҳуррияти) — Жазойирнинг энг улуғ бир файласуфиға ҳам берилмайдир.

Тунис, Жазойир мусулмонлариға «хуррият», «хуқуқ», «адолат» деган анқо қушлари кўлға солмайлар. Фарансиянинг маъмурлари ва юзбошилари Тунис ва Жазойирга келганда илон каби огули, шайтондек ёвуз, сомондай енгил, «Қорунға» ўхшаш бой бўлуб қоларлар. Тунис ва Жазойир халқининг номуслари билан ўйнаб, жонлари билан тижорат қилиб турарлар. Туниснинг экин ерлари мусулмонлариндан бутун олунуб фарансуз бойлариға берилган, ерли халқнинг қўлинда экин ери сира қолмаган, барисини франсуз бойлари алдаб-сулдаб, қўркутиб, уриб олғанлар.

Бу кун бутун Тунис экинчилари фарансузнинг энг қадрсиз хидматчилари бўлуб ишлайлар. Фарансузларнинг бутун фикрлари Тунис ва Жазойир мусулмонларини иш қилиб йўқотмоқ ва унларнинг ерларига эга бўлмоқдир. Оврупа жаҳонгирлари бир миллатни йўқ қилмоқ учун ҳаммадан бурун у миллатнинг миллий ва диний ахлоқини бузалар. Ундан кейин миллий тилини чуруталар. Фарансузлар Жазойир ўлкасинда бу ёвуз фикрларини бироз юрута олмишлар. Бундан олти йил бурун Тунис ва Жазойирға саёҳат учун борғани мисрли бир ёзғучи ўз саёҳатномасинда шул сўзларни ёзадир: «Фарансия бузуқлиғи Жазойирнинг кентларинда унча таъсир қилмаган бўлса ҳам, шаҳар кишиларига хўб ёмон таъсир этган. Миллий ахлоқлариндан асар йўқ, миллий тиллари йўқола ёзған, Жазойир халқининг бир бўлаги ўз тилларини сира билмайлар. Фарансузча гапуралар, бир бўлаги билсалар ҳам, тугал билмайлар. Гапурсалар сўзларининг ярими арабча, ярими фарансузча бўлуб чиқадир. Яна шу мисрли сайёҳ айтадир: «Бир яғинчоқларига¹⁶ бордим. Яғинчоқда ҳозир бўлған кишиларнинг бариси араб эди. Бироқ сўйлашлари фарансузча бўлар эди. Танишларимдан бирига айтдимким: мана шул мажлисада бироз гапирсан бўлурми?

Танишим: Қайси тилда гапурасан?

Мен: Арабча.

Танишим: Бунлар бирортаси ҳам арабчани онгламайдир.

Мен: Бунлар араб эмасларми?

Танишим: Араб, лекин ўз тилларини унугтганлар...!

Мана шул сўзларнинг ҳар бири фарансузларнинг туб тилакларини яхшифина билдирадир.

Оврупалилар, айниқса, фарансуз ва англизларнинг тилаклари бизни битирмакдир. Биз унларға қанча дўст бўлсак,

қанча яхшилик қилсак, ўз жонимизни йўлларинда қурбон этсақ, яна бўлмас, унлар бизга яхши кўз билан қарамаслар, бизни битирмак фикрини ташламаслар, ниятиким, умумий урушнинг биринчي йилларинда Тунис мусулмонлари Фарансия ҳукуматига мурожаат қилдилар: «Қанча асткар истасангиз берармиз, ҳаммамиз уруш майдонлариға бориб ёвларингиз билан урушармиз, жонимиз ва молимиз билан сизга кўмақчи бўламиз. Сиз ҳам бизга ўз фарансузларингизга берилган ҳуқуқни берингиз! Бизга ўтгай кўзи билан қарамангиз, Фарансияда юрутулган адолат қонунларини бизнинг ўлкада ҳам юритингиз, дейлар. Фарансия ҳукумати қабул этмади.

Ҳиндустонлилар ҳам шул урушда англизларга қанча хидмат қилдилар, қонларини англиз фойдаси йўлида сувдек тўқдилар. Ҳинд мусулмонлари ўзларининг халифалари бўлған Туркияга ҳужум этдилар, Дардония¹⁷ ёнинда қанча диндошларини шаҳид этдилар. Англиз ҳукумати ёлғузғина шул ҳинд оқчаси ва шул ҳинд қўшуни¹⁸ билан Олмония ва Туркияни енга билди. Уруш битгандан кейин англиз ҳукумати шул жонкуяр ҳиндлilarга қараб: «сизнинг кўмагингиз билан шунча иш бўлди, мана бу ҳақни олинг, сиз маним дўстларимсиз» дейдими? Албатта, йўқ...! Бу кун ҳинд халқининг уйи яна шул англиз тўпи билан йиқилиб ётар, бу кун ҳинд улусининг боши яна шул англиз қиличи билан кесилиб турадир.

Шул беш йиллик урушда Эрон ҳукумати англиз йўлдошлирига кўб яхшилик қилди. Диндошлари бўлған туркларга үйшилмади, қўшилған қабилаларга «ёғий» деб қаради, ёв муомаласи қилди. Англиз қўшиниға йўл берди. Уруш битгач, малъун англизлар унга хўппок-да¹⁹ бермадилар. Эрон вакилини сулҳ мажлисига киргазмадиларким, Эрон истиқлолини қабул этмадилар демакдир. Эрон шоҳини Лўндирага чақирдилар. Шоҳ Лўндирага бориб, эҳтимолким, англиз кучи остинда Эрон истиқлолининг ўлум қофозинда қўл қўйуб келар.

Русия императўрлик ҳукуматининг бизга қилған зулмлари англизнинг Ҳиндустонда қилған зулмлариндан қолишмас эди.

Оврупа жаҳонгирларининг бунча ҳақсизликлари, бундай ёвузиқлари ёлғуз мусулмон дунёсиға эмас, бутун Шарқфа қарши эди. Неча юз йилдан бери чет ёқфа чекилган «оч қорним, тинч қулогим» деб ўтурған сиёsat дунёси-

нинг ҳеч бир ишига қатнашмаган Чин халқининг дағи роҳати шул Оврупа жаҳонгирлари томонидан бузулди. Бундан қирқ-эллик йил бурун Жопўниё ҳалқи ҳам шул Оврупа жаҳонгирлари томонидан эзилиб турға эди.

Оврупа жаҳонгирлари Шарқдан, тўғридан-тўғри ўз қўллариға ўткан ўлкаларигагина бу зулм ва бу инсофсизликларни қилмадилар. Бу кунгача қўллариға ўтмаган ўз бошли, мустақил Шарқ давлатларини ҳам эздилар, таладилар. Англиз, фарансуз жаҳонгирларининг Туркия ўлкасинда қиласан ишлари давлатлар ҳуқуқига, инсоф ва адолат қонунига бутун мухолифдир. Букун ҳар эронлининг юрагини очиб кўрганлар англиз ханжари билан очилган кўб яраларни кўрарлар. Туркиянинг тошлар ва кесаклариндан ҳар бирини кўтариб қарағанлар Оврупа қиличи билан тўкулган қон томчилариға учарлар. Туркиянинг доҳилий ишларига қўл узатмоқ, Туркиянинг тараққий йўлини боғламоқ, Туркия ҳукуматининг эътиборини йўқ қилмоқ оврупалиларга ўйинчоқ бўлуб қолған эди. Мустақил, бетараф ва сулҳчи бўлған бояқиш Эрон ўлкаси Англиз ва Русия жаҳонгирларининг оқчалари билан ҳозирланган ихтилол²⁰ ва исёнлар ва ўз бошли бўлған бу ҳукуматнинг доҳилий ишларига қўл узатмоқфа кимсанинг, «бошқа бир давлатнинг» ҳақи йўқдир. Лекин, бу қонун Шарқ давлатлариға юрутумайдир. Оврупанинг энг қадрсиз ва энг сойиғсиз²¹ кичкина бир ҳукумати бўлған Қорабоғ ҳукумати Шарқни қадрли ҳукумати бўлған Туркиянинг доҳилий ишларига қотиша, қўл узота эди. Оврупанинг инсофи, маданий давлатлари унинг бу ишига кулубгина қарай эдилар. Тунис ва Жазоийда мусулмонларни сойимлиги ва муқаддас шайхлари хонақоҳ ичиндан тортилиб, дор ёғочига осилдилар. Туркияга тобеъ бўлған «Қариб»²² отасиндаги мусулмонларнинг ёзуғсиз болалари она қориндан чиқатуруб ўтга солиндилар, мустақил бир Шарқ давлати бўлған Эроннинг буюк мужтаҳид²³лари Русия ва Англиз кўнсулларининг тилаклари билан дорға осилдилар. Николай ҳукумати замонида рус қўшини Имом Али Ризонинг²⁴ шарафина тўпга тутдилар, англизлар бутун мусулмон дунёсининг муқаддас имоми бўлған Ҳазрат Алининг равзасига²⁵ тўп отдила, инсофли ва маданий (!) Оврупа давлатлариндан бирортаси ҳам товуш чиқармади. Лекин Туркияда бир арманинг бурниндан ёлғондан қон чиқғанда Истанбул соҳили Оврупа уруш кемалариндан тўлар эди. Бу маданий йиртғучилар Истан-

булни олиб ваҳший мусулмонларни (!) у ердан қувмоқчи бўлар эдилар. Бунча зулм, бунча инсофсизлиқ ва бунча ваҳшийликдан Оврупа жаҳонгирларининг тилаклари ўлкалари олинмай қолған Шарқ давлатларини ҳам битурмак, бутун Шарқ ерларини олиб Шарқ ҳалқини қул қилмоқ эди. Бу иш Оврупа жаҳонгирларига бир оз қийин тушди. Шарқ ҳукуматларини битурмак, Шарқ ўлкаларини босмоқ қулай эди, бироқ олинган ўлкаларни ўзаро бўлушмак қийин эди. Қайси мойли бўлагини ким олар эди, сұяксиз таъмли ўрунлари кимга тегар эди. Оврупа жаҳонгирларини кўбрак тушундирган нарса мана шул улашмоқ эди.

Оврупа жаҳонгирлари щул масъалани эсга олгач, ишлари қийинлашди. Мойли бир кесим эт устига йигилган очитлар каби бир-бирига қарашлари ўзгарди, кўзлари қотиша бошлади, ҳар бири ўзгасига отилмоқ, уни эзмак истади. Шарқнинг энг ёғли қисмлари бўлған Миср ва Ҳиндустон англиз қўлинда эди. Шунинг учун бошқа жаҳонгир давлатлар шунга кўз тикдилар. Ҳар бирлари щул мойли кесимларни англиз тирноқлариндан тортиб оларга тиришдилар. Русиянинг Туркистонни олиши, Фарансиянинг Мисрга истиқдол тиловлари, Олмониянинг Туркияга яхшиликлари барчаси щул «Ҳинд учун кураш» деган масъаладан чиқған эди. Йўқса, Фарансиянинг Миср мусулмонлариға дўстлиги Олмониянинг Туркияга дўстлиги каби ёлғон ва бўш эди. «Ҳинд учун кураш» деган масъала бора-бора улғайди, «Шарқ учун кураш» шаклини олди. Оврупа жаҳонгирларининг ҳар бири бутун Шарқға ҳоким бўлмоқ учун ўзгасининг кўзини чиқармоқчи эди. «Шарқ» деган бу гўзал севгили хонимни бутун ўзиники қилиб олмоқ учун энг тиришган давлат Русия императўрлиғи эди. Русия жаҳонгирлари Қафқас ва Туркистонни олғандан кейин Ҳиндустон сари икки йўл ҳозирлаған эдилар: «Истанбул ва Миср орқали Ҳиндустон», «Афғонистон ё Эрон орқали Ҳиндустон». Англизлар Русия жаҳонгирларининг бу тушунчаларини онглаған эдилар. Шунинг учун бор кучлари билан Афғон, Эрон, Бухоро, Туркия ҳукуматларининг ўз бошлилик (истиқдол)ларини сақлашга тирищдилар, бироқ Русиянинг кучи кундан-кун кўпая бошлади. Русия шул ҳолга келдиким, бу кун-эрта Ҳиндустонга юруш қиларини ҳар ким сезди, Ҳиндустонни англизлардан тортиб оларига ҳар ким ишонди. Бу «бало»дан қутулмоқ учун англизларга биргина йўл қолған эди: ишқилиб, Русиянинг бо-

шига бир таёқ урмоқ. Англизнинг шайтон сиёсати учун бу иш қийин тушмади. Англизлар Жопўниёга ёндошдилар. Жопўниёни Россия узра солдилар. Россия жаҳонгирлари тегишли таёқни Жопўниёдан еб, сулҳ қилғандан кейин англиз билан онглашмоқ ва келишмакнинг кераклигини билдилар. Англизлар билан сўйлашиб онглашдилар, мушоҳадалар ясадилар.

Оврупа жаҳонгирлари бир йўла бир-бирлари билан ёв бўлуб, бир-бирила уруша берганда бунинг сўнгги ўзлари учун яхши тушмас эди. Шунинг учун баъзилари ўзаро сўйлашиб келишдилар, уюшмалар ясадилар. Россия, Англиз, Франсия давлатлари бирлашиб «илашган уч давлат» («эътилофи мусаллас» давлатлари) бўлдилар. Олмониё, Италия, Австрия-Можористон давлатлари бирлашиб «уюшган бир давлат» («иттифоқи мусаллас» давлатлари) ясадилар. Бу давлатлар сўздагина умумий сулҳни сақламоқ, умумий урушнинг йўлини боғламоқ учун ясалған бўлсалар ҳам ҳақиқатда буюк ва санкарсиз бу уруш учун тайёрлик кўруб тура эдилар. Бу икки «давлатлар тўдаси» («ҳайъати дувалия»)-дан ҳар бир топқон бойликлариндан кўбрегани уруш яроқлари тайёрламоқ йўлинда ҳормай, тинмай сарф қиласр эдилар. Билим ва ҳунарнинг кўмаги билан шаҳар сингари кемалар, томуғ кўринишли тўплар, тоғ гавдали учғучлар ясаб тура эдилар. Бунларнинг бариси дунёнинг тараққийси учун эмас, кучсизларни эзмак учун, Шарқни ютмоқ учун эди. Бояқиши Шарқнинг ютулмаған давлатлари ўзлари учун энг осиғли йўл деб шуни топдиларким, Оврупада бир-бирига қарши ясалған шу икки тўдани орасиндағи душманликдан фойдаланиб, ўз борлиқларини сақласунлар. Бир кун англиз ва йўлдошлариға ёлбордилар, бир кун Олмония ва ўртоқлариға ялиндилар. Шул иш билан ҳурликли, қоронғулар орасинда ўз борлиқларини сақлай олдилар. Шарқ ва Фарб ишлари шул йўлларда юруб келатурғанда 1914 да Сарой ўрамлариндан биринда «серб» йигитининг тўппончасиндан бир учкун чиқиб бутун дунё ёнфинига сабаб бўлди. Бутун Оврупа жаҳонгирлари орасинда очилган бу қонли уруш Шарқ мазлумларига кўб яхши фурсат беради, Шарқнинг кутилиш соати келган эди. Шарқнинг бунда вазифаси катта-кичиқ, мусулмон, мажус демасдан бирлашмак: бир-бирининг қонини ичиб турган Оврупа йиртғучилари қаршисиндан бир куч ва бир қўл бўлуб чиқмоқ эди. Билимсиз қолған Шарқ бу тўғри йўлни кўра олмади. Бу фурсатни ҳам

қочирди... Шарқли яхшиликни унутмас. Шарқли сиздан бир яхшилик кўргандан кейин сизга тирсак кўрсатмас. Шарқда кўбчилик эътибори билан Оврупа даражасинда капитол, сармоя, бойлик йўқдир. Шарқ улуслари кўбчилик эътибори билан экинчи ва ишчи эрурлар. Шарқ экинчилари орасинда рус алповутлари ёнглиғ ер эгалари топилмайдир. Шунинг учун Шарқ уйғонгач, сутсиолизм асослариндан қаттиғ суратда бош тортмас. Тўғрисини айтганда, Русия ҳукумати Шарқ билан келишмак ва иттифоқ этмакка мажбури.

МАКТУБЛАР

БУХОРО ВАЗИРИ НАСРУЛЛОҲЕЙ ПАРВОНАЧИ АФАНДИ ҲАЗРАТЛАРИНА ОЧИҚ МАКТУБ

(Эй Вазоратпаноҳ¹, биз тартиботи жадидага муҳтоҷмиз)

Аниқдирки, ҳеч қайси миллат ҳеч бир замонда бизда бўлганидек юрти ҳароблик, ҳалқи фалокат, аёнлари пасткашлик, идора аҳли фасод, золимларнинг қон сўриши, ажнабийлар калакалари, истиқболининг мушкуллиги каби иллатларга мубтало бўлмаган! Бутун мамлакат ва миллатни шу аҳволга келтириб қўйдикки, дунёдаги энг қийин ва ташвишли кунларда яшётган одамлар ҳам бизнинг аҳволимизга маъюс тортиб, қон йиғламоқдалар. Ҳар қанча кўз ва қулоқларингизни беркитиб олсангиз ҳам бу қадимги ислом миллатининг фарёди ва бу муқаддас мамлакатимизнинг ҳароблигига ачинмай туролмайсиз. Лекин бу жимгина ачинишдан не фойда? Бу кетма-кет келаётган мусибатлараро Сиз каби комил шахснинг ҳаракатсиз ачиниши ва сукут ҳолати қачонгacha давом этади? Бу кун мазлум ислом миллатининг энг ойдин фикрли зиёлилари жаҳолат ва гафлатнинг икки отига миниб ўз камситилишининг пайини қирқиш учун чопмоқдалар. Муқаддас ва меҳрибон она ватанимизнинг ўз ҳақини таниган фарзандлари зулм темир панжасидан тортиб уни фанқ саҳросига² томон тортмоқда. Бу кун залолат ва гумроҳлик занжирининг асири бўлган бизнинг ҳолимизга Ҳазрати Раббъ ул-иззатнинг³ раҳми бўлиб юборилган Сизсиз ва бизнинг тождор олий ҳазрат падари меҳрибонимизни⁴ ҳозирги ва келгуси мушкуллillardan Сизгина хабардор эта оласизки, (амир) бизнинг ишларимизни назоратига Сизни жалб этган. Яъни Ҳазрати Холиқнинг қарами ва адолатпарвар подшоҳимизнинг лутфи Сизни нафақат бу умри паришон ва истиблодпеша бўриларга ўлжа бўлиб, қўрувчисиз қолган қўйларга меҳрибон чўпонликка эмас, балки уларнинг ишларини танзим қилиш⁵, тартибга солиш учун юборғандир. Биз Сизнинг ишга тайинланган кунингизни ўз ҳаётимизнинг муқаддимаси деб билдик ва ишга маъмур бўлиб киришган кунингизни ўз миллий байрамларимиздек нишонладик.

Таассуфки, бугунга қадар интизор кўзларимизни қанчалар тикмайлик, истиқболимизнинг саодати учун ташаббус бўладиган бирор ишни Сиздан кўрмадик.

Эй, меҳрибон она Ватаннинг баркамол фарзанди!

Эй, Бухоро эзилган миллатининг бесабот тарафдори!

Сиз умр бўйи ўзининг ноз ва тантаналарга бой оғушида Сизни тарбиялаган азиз ва муқаддас ватанингизнинг ишларини хароблик ва паришонликнинг қора кунларига улоқтириб қўйиб, унинг остидан ўт ёқиб келаётган балоларга мубтало қилиб, нега жим ўтирибсиз?! Ҳамиша ҳақ динимиз ва шаръий Пайғамбаримиз Мұхаммад (С. А. В.)нинг адолатлари соясида тинчлик ўрнатиб келинган ватанимиз кимсасизми ё хароб ҳолдами қолди! Минг хил ҳавфу ҳатарларга дучор бўлди! Соатма-соат Сизга умидвор тикиланган кўзларимиз юмилмоқда, Сиздан ёрдам ва најот амалларини кутишдан толмоқда. Сиз нега жим ўтирибсиз? Шу мазлум ислом умматининг умиди, ҳаётимизнинг баракоти Сизнинг сайъ-ҳаракатингиз ва ҳимматингиздир. Бу баҳтсиз ислом миллатининг хизмати ва муқаддас шаръий динимизнинг мустаҳкамланиши, албатта, Сиздан лозимдир.

Бу муқаддас хизмат йўлида бир дам бўлсин сусткашлик қилишга Сизнинг ҳаққингиз йўқ! Сўзингизнинг нуфузи ва улуғвор таъсири бўлгани ҳолда бу куфрони неъмат хабаридан ожизлигингизнинг маъноси нима? Нима сабабдандирки, сиз ўзингиздан лозим хизматларни ошкор, очиқ қилмайсиз? Турли фирмалар орасида улуғ ишларнинг ташаббускори бўлаётган ўша ҳиммат арбобларининг Сиздан не устўнлиги бор? Не монеълик борки, тартиботи жадида воситаси билан миллий саодатимизнинг янги истиқболли йўлларини очиб, қадримиз ва тақдиримизни аъло даражада шарафлай олмайсиз? Бир зоти комилнинг ҳаққи учун Ватанимиз ҳамдўст ва ҳамдин кишиларга тўла бўлса қанчалар савоб?! Бир миллатнинг ҳаёти учун қайғуруб, Аллоҳнинг фазлу карамига сабаб бўлмоқдан қайси шуҳрат ортиқроқдир? Раият орасида Сизга нисбатан ихлос ва муҳаббат бор, бу Яратганинг карамидирки, Сизни фавқулодда нуфуз соҳиби қилиб бошимизга юборди. Олий ҳазрат тождор падари бузрукворимиз, адолатпарвар подшоҳимиз бизни тарбият ва танзим⁶ этмак амрини Сизга берган. Не тўсиқки, Сизни бу муқаддас хизматдан қайтарсин?! Магар бошқалар гафлатда қолған бўлсалар, Сиз-да гафлат қилманг. Бошқалар гафлатининг ташвиши Сизнинг

гафлатингизчалик бўлмайди. Наувзабиллоҳ⁷, бундай муқаддас вазифани бажаришда сусткашлик қилсангиз эртага интиқом олғучи Аллоҳнинг ҳузурида нима деб жавоб берасиз?!

Нуширавон⁸ намўрд ки номи неку гўзошт
(Нуширавон ўлмади, чунки яхши ном қолдирди).

ЁПИШМАГАН ГАЖЖАКЛАР (Ўртоқ Бойбўлатовга очиқ хат)

Дўстим, ойлар, йиллар тиришиб, бир асар чиқарған муҳаррир¹ дўйстларнинг шу асар ҳақидағи муҳокамаларини тинглашдан, асарнинг камчиликларини ўрганишдан, албатта, мамнун бўлади.

Менинг «Ўзбек адабиёти намуналари» аталған арзимас бир асарим² ҳақинда фикрингизни билдирамаслик учун анча уриниб, 3-сон газетни тўлдириганингизни кўриб мамнун бўлдим³, ўқиб ҳам чиқдим. Ҳамма гапдан бурун Сизга ташаккуримни билдираман. Лекин баҳтга қарши мақолангизни шунчалар кенгайтиргансизким, кенглиги асл мақсаднинг йўқолишига сабаб бўлған. Бизда болалар орасида «Кўзим кўрмайдир» деган бир ўйун бор: Бир бола кўзини қаттиқ боғлагандан кейин қўлиға узун бир таёқ олиб, ўртада туради. Бошқалар унинг оёғини олмоқ учун атрофдан ҳужум қиласидилар. Таёқли бола таёғини кўтариб «кўзим кўрмайдир» деб, тез-тез айланаберадир, таёқ кимга тўғри келса, шунга тегадир. Мақолани ёзганда сизнинг қаламингиз ҳам шул кўзи кўрмас боланинг таёғига ўҳшаған: айланған, айланған, кимга тўғри келса, шунга теккан, орада менинг китобим унуглилар, жуда оз ўрин олған.

Ҳар ҳолда мақолангиз кўбрак менинг шахсимга қаратилгани муносабати билан жавоб тарзида эмас, дардлашув шаклида бир нарса ёзаман. Менинг асаримни бошлаб тартибиға эътиroz қилганингиз кўриладир. Адабиёт тарихимизни қоплови⁴ «Феўдализм», «Савдо сармояси» каби даврларга ажратишимиға қарши каби кўринасиз. Лекин ўз фикрингизни, яъни қандай тақсим қилиш лозимлигини ёзмағансиз. Адабиёт мутахассиси ёки адабиёт тарихи билан машгул бир одам бўлса эдингиз, шу баҳона билан сизга «ёпишмоқ» мумкин эди. Лекин мен биламанким, сиз адабиёт тарихининг одами эмасиз, мақолангиз эса тасодиғий бир ҳодисадир. Шунинг учун бу тўғрида маъзур кўраман сизни. Лекин шуни айтиб ўта-

манким, адабиёт тарихини тақсим қилишда марксизм усулининг талаб қилғани йўл менинг тақсимимдир. Бу тақсимни ўзбек адабиёти тарихига тадбиқ қилишнинг ўзи катта ҳам янги бир иш. Бунинг ҳудудини тайин қилишда баъзи янгилишларнинг бўлуви мумкин. Лекин уларни кўрсатиб, исбот қилиб, сўнгра тил текириш⁵ керак эди. Сиз мақолангизда бу томонга яқинлашған даврларни бир-биридан ажратган хусусиятларнинг йўқлиғидан шикоят қилғансиз, лекин сиз ҳар даврнинг намуналарини ўқидингизми? Масалан: «Савдо сармояси» даври билан «Феўдализм» даврининг намуналари орасидағи шаклда ва мазмундағи айрималарни кўра олдингизми? Ёки кўриб, қаноатланмадингизми? Қаноатланмаган бўлсангиз сиз бу даврларни бир-биридан ажратган қандай хусусиятлар истайсиз (ки намуналари бўлмасин). Масъаланинг бу томонларидан (яъни энг муҳим ва фойдалиқ томонларидан) мақолангиз сукут қиласидир. Ҳолбуки, шу томонларни очиқ кўрсатганингиздагина менинг китобимнинг камчиликларини кўрсатган ва менга бир нарса ўргатган бўлур эдингиз. Буни ҳам сизнинг адабиёт тарихининг одами бўлмасдан тасодифан майдонга чиқғанингизга бағишлайман. Мақолангизда чигатой адабиёти ва унинг пролетар адабиётига асос бўлиши тўғриларида кўбрак туриб, бор кучингиз билан ҳужум қиласиз. Фитрат сўз бошида «Чигатой адабиёти пролетариат адабиётига асос бўладир деган» деб, қоравул қичқирасиз, ҳатто менинг бош сўзимда ўзингизга ёрдам қилгудек кўринган бир-икки жумла ҳам келтирасиз. Чигатой адабиётининг пролетар адабиётига асос бўлишини даъво қилмоқ нари турсин, бош сўзимда чигатой адабиётини мафкура ёғидан ярамаганини сўйлаганман. Менинг «намуналар»им босилмаса эди, сиздан бошқа ҳеч кимнинг қўлида унинг нусхалари бўлмаса эди, бош сўзимдан кўчирганингиз бир-икки жумланинг балки сизга фойдаси бўлур эди. Нима чораки, китоб Ўзбекистонда босилиб тарқалған. Сизнинг мақолангизни ўқуған ҳар ким менинг бош сўзумни ҳам ўқуй оладир. Ўқуғач, сизнинг менга туҳмат қилиб турганингизни ҳам онглайдир. Мен сўз бошимдағи ибораларнинг масъалаға дахлдорлиқ қисмини тамоман кўчираман, янгидан ўқишингизни ва эътиrozингизни шунга таяндириб, янгидан майдонга чиқишингизни талаб қиласман: «Биз ўзбекларнинг ва, умуман, Ўрта Осиё туркларининг тарихига оид арабий, форсий, туркий тилларда бир кўб асарлар ёзилған. Бироқ бу асарлар биз-

нинг сиёсий ҳаракатларимизни тор бир рамкада кўрсатмакдан бошқа ишга оз ярамакладир. Халқимизнинг, ўлкамизнинг ижтимоий-иқтисодий ҳоллариға оид хабарларни бу асарлардан истаб топиш жуда қийиндир, баъзан мумкин ҳам бўлмайдир, чунки йўқдир. Адабий тарихимизни текшириш эса, мана шу камчиликларни тўлдиришга катта ёрдам қиласидир. Феўдалларнинг, умуман, ҳоким синфнинг омма билан муносибатларини, оммага қараашларини, зиёлиларнинг, шоирларнинг ҳоким синфга муносибатларини, ҳоким синф фойдасига қараб оммани қандай овутғанларини, олдағанларини, ҳоким синфнинг кайф-сафони (Бобирча, «айш ва фисқи») қайси даражаларга чиқарғанларини ёлғиз адабиёт тарихимизда қўришимиз мумкиндири.

Бундан бошқа, тарихий санъаткорларимизни текшириш, уларнинг тажрибаларидан қўрмоқ истаганимиз пролетар адабиёти учун фойдаланиш ҳам кераксиз бир ҳаракат бўлмайдир. Мана шу қисқафина изоҳот бу китобни қандай тилак билан тартиб қылғанимизни билдирган бўлса керак.

Мана шу сўз бошимда менинг томонимдан айтилган гаплар. Мана шу гапларга эътироозингиз бўлса, айтишга ҳақлисиз. Йўқса, менинг сўзларимни бош-оёгини кесиб ташлаб, ўз мақсадингизга яроқлиқ бир ҳолга киргизиб, сўнгра эътироуз қилишингиз илмий бир ҳаракат саналмайдир.

Китобимнинг З-бўлимига «Савдо сармояси» даври исмини берғанимдан ҳам рози бўлмайсиз, шу истилоҳотнинг охирида каттакон бир ? (сўроқ) аломати қўясиз. Биз темурйлар даврини «савдо буржуазияси» даври деймиз. Темурийларнинг жаҳонгирлиги(ни) Ўрта Осиё савдо сармоясининг тараққийси билан изоҳ қилмоқчи бўламиз. Бунинг учун қўлимиизда етарлик материаллар бор. Сиз шунга рози эмаслигингизни чиройли бир савол аломати билан ифода қиласиз, бу даврни нима деб атамоқ тўгрисида фикрингизни билдиrmайсиз. Сиз шуни унутасизки, савол аломати қанча чиройли бўлса бўлсин, илм учун бир нарса бермайдир. Бизнинг фикримизга қарши экансиз, фикрингизни билдириинг. Айтинг-чи, темурийлар даврига қандай исм берасиз?

Бундан сўнг мақолангизда менинг таржимайи ҳолимни текширишга киришасиз. Менинг бир вақтлар мутасавиф, панисломист, пантуркист бўлғанимни турли далиллар билан исбот қилмоқчи бўласиз. Пilonингиз яхши. Мақтанар-

лиқ пилон, агар сиз менинг «Намуналар»имни бурунги панисломистлигимнинг, пантуркистлигимнинг давоми эканини, бу асарим билан мазкур фикрларнинг биттасини ўзбек оммасига тақдим қиласигимни исбот қила олса эдингиз, ишингиз кўб муваффақиятли чиқар эди. Лекин буни қила олмағансиз. Бу кун бир кўб кишиларнинг мозийлари ҳақида гапириш мумкин. Лекин, бу гапиришгина етарли эмас. Уларнинг мозийлари билан бугунги ишлари орасидаги муносибат ва алоқани кашф этиш керак!

8—10—йилларда (яъни, 18—20 йил бурун) ёзилған асарларимдан шоҳидлар келтирасиз. Азизим, менинг қўлимга қалам тутиб, асар ёзғанимга йигирма йил тўлғанини ўзингиз ҳам эътироф қиласиз. Бу йигирма йил орасида мен ўзбекча, тоҷикча юз ўн печатний листлик асар ёздим (мақолалар ҳисоб эмас). Буларнинг ҳаммасини Шўро ҳукуматига, пролетариат мафкурасига ярарлиқ асарлар эканини ҳеч даъво қилмадим ва қилмайман-да. Ишнинг бу томонини онгламоқ учун таржимайи ҳолимни ўзимдан тингланг.

Мен Осиёнинг энг қора диний марқазларидан ва қора бир усули идорага тобеъ бўлған Бухорода 1884 йилда туғилдим⁶. Биринчи тарбияни эски усулдаги диний бир мактабдан олдим. Мактабдан чиқғач, диний бир мадрасага кириб олдим, намоз ўқидим, мутаассиб бир мусулмон эдим. Ҳатто Бухорода янги бошланған жадидлар ҳаракатига қаршилиқ ҳам қилдим. Сўнгратлари жадидлар ҳаракатига оралашдим. У замондағи зеҳниятнинг таъсири эски жадидларнинг ташвиқ ва ёрдами билан Туркияга таҳсил учун бордим. Мана шу вақтларда мен диний реформа тарафдори эдим: динни фан билан келиштириш, фанга тўғри келмайтурган хурофот қисмини диндан чиқариш, динни тозалаш хаёлларига ишонган эдим. Воқеан эса, панисломизм гоясининг чуруган бир хаёл эканин кун сайин оча бордим. Панисломизмнинг бўлмағур хаёл эканини онглагач, пантуркизм хаёлига берилдим. Бу вақтларда ёзғаним асарларда диний реформистик фикрлар кўрилиб турадир. Сиз эса, мазкур асарлардан менинг мутасаввиф эканимни чиқарасиз. Тасаввуф билан озғина таниш бўлса эдингиз, у китобларда мазкур маслакнинг асарини кўра олмағанингизни ўзингиз онглар эдингиз.

Мен ҳеч бир вақт тасаввуфга мансуб бўлмадим. Лекин адабиёт тарихини текширучи бир муаллим бўлғаним сифати билан тасаввуфни жуда кўб текширдим. Бу кун тасав-

вуфнинг ҳар томонини, энг қоронғу сирларини биламан. Ҳатто, шу кунларда «Ўрта Осиёда тасаввуф тарихи» исмли бир китоб⁷ вужудга келтирмак учун тиришмакдаман. Тасаввуфнинг қандай заҳарли, қандай заарарли бир маслак эканини ҳар кимдан ҳам яхши билиб олғанман. Лекин ҳеч вақт мутасаввиф бўлмаганман.

Сўнгларали ҳаёт мени пантуркизмда қотиб қолишда кўймади. Мен ўзбек миллатчисига айландим. 17—18-йилларда Ўрта Осиёда пантуркизм ҳаракати кенгаймоқда эди, айниқса, Тошкентда пантуркизм фикри билан суфорилган турли тўдалар ташкил бўлди.

Турк тилларини, турк адабиётини бирлаштириш шиори остида «иш» кўрилди. Мактабларда усмонли адабиёти она тили дарслари ўрнида қабул қилинди. Мана шу ҳаракатга қарши ўзбек тили, ўзбек адабиёти шиорлари остида «Чигатой гурунги» ташкил қилинди. «Чигатой гурунги» ўзбек миллатчилиги: ўзбек тили, ўзбек адабиёти шиорлари остида пантуркист тўдаларга ва шунга берилиган ўнг жадидларга қарши курашди. Сиз «Чигатой гурунги» пантуркист эди» деб қичқирасиз. Айниқса, шу кунларда «Чигатой гурунги»ни пантуркист дейиш мўда ҳолига кириб борадир. Ҳолбуки, «Чигатой гурунги» ўз замонида пантуркизм, панисломизм ҳаракатлариға қарши курашмоқда эди. Сизга иккита факт кўрсатай: бутун мактабларимизда «Умумий турк тили, умумий турк адабиёти» шиорлари ҳукм сурганда «Чигатой гурунги» ўзбек тили, ўзбек адабиётини ўргатиш учун Хадрада пулсиз дарс беришни эълон қилди. Муаллимликка мен, Шокиржон Раҳимий, Қаюм Рамазон тайин этилдик. Дарсга бир кўб муаллимлар давом этмакчи бўлиб келдилар. У вақтларда Тошкент маориф шўйбасида пантуркистларнинг тўдачилик ёрдамчилари ҳукм сурар эди. Мана шулар бир дарсдан кейин бизни қувдилар, талабаларни тарқатдилар.

Бир кеча «Чигатой гурунги»нинг мажлиси бўлған эди. Гурунг аъзолари томонидан ёзилган асарларни ўқиб, муҳокама қилмоқда эдик. Тошкентнинг энг катта ташкилотининг бирида турған бир ўртоқ⁸ винтовка кўтариб келиб, мажлисимизга бирдан кирди. «Чигатой гурунги» нинг мақсадини сўради. «Сиз динга қарши фикр тарқатар экансиз, Муҳаммад пайғамбарнинг меъроҗини инкор қилар экансиз» деб тафтишга киришди ва бизни «мундоқа йўлсиз ҳаракатлар»дан манъ қилиб кетди. Мана буларнинг ҳаммаси

пантуркистларнинг ифвоси билан бўлар эди: «Мен «Чигатой гурунги» пролетар мафкурасини ташир эди» демайман, буни даъво қилиш жиннилиқдир. Тузук, «Чигатой гурунги» бевосита сиёsat билан машғул бўлмоқни истамади, ёлғиз тил, имло, адабиёт билан шуғулланди. Лекин унинг айрим аъзолари ўша вақтда сўл миллатчи эдилар. Шунинг учун айта оламизким «Чигатой гурунги» жадидларнинг сўл қаноти бўлиб, у жадидлардан тил, имло, адабиёт ва динга қарши ҳам пантуркизм ва ўзбек миллатчилиги билан ажралар эди. Мана бу тафсилот «чигатой гурунги»нинг кўрсатилган илмий ишларда пантуркист, панисломистларга нисбатан инқилобий йўл тутганини кўрсатади. Агар сиз «Бу илмий тўгаракнинг аъзолари ўзбек миллатчилари эдилар, шунинг учун бу тўгарак қарши курулған бир ташкилот эди» десангиз, нон орасидан кир изламақдан бошқа бир иш қилмаған бўлурсиз. «Чигатой гурунги» 20-йиллағарча давом қилди. Бу вақтгача унинг ўз олдига қўйған илмий юмушлари бажарилган эди. Янги имло шўро маориф комиссарлиги томонидан мактабларга киргизилган шўро ҳукумати томонидан «Ҳар миллатнинг мактаб тили ўз она тилида бўлсиң» деб эълон этилган асос билан ўзбек тили таъмин этилган эди. Бир тарафдан, коммунистлар фирмасининг миллий масъсалани тўғри ҳал қилмоқда бўлғани ва мустамлакачилик асосларини емиришда кескин йўл тутгани кун сайин очиқ кўрина бошлаган, ўзбек миллатчиси бўлиб туришда ҳам мъқул бир сабаб қолмаған эди. «Чигатой гурунги» тарқалди. Унинг аъзолари битта-битта ўз хатоларини эътироф қила-қила фирмсаfiga ўтдилар ва бор кучлари билан бу кунгача хизмат қилмоқдалар.

Эмди ўзимнинг дин билан муносибатим ҳаққинда сўзлашайлик. Мен юқорида айтғаним каби бир вақтлар диний реформа тарафдори эдим. Динни хурофтдан ажратиш деган хаёлга берилған эдим. Мана шу диний реформа кетидан юриш, мени динсизлиққа⁹ олиб борди. Дин хурофтдан ажралса, нари томонда ҳеч бир нарса қолмаганини кўрдим. Диннинг фан билан ҳеч бир вақт келиша олмағанига ишондим ва шунинг натижасида диндан қайтдим, динга қарши фикр тарқатдим. Менинг динсизлигим ўзбеклар ва тожиклар орасида ҳаммадан бурун, ҳаммадан кўбрек машҳур бўлған. Бу нуқтани инкор қилиб бўлмайди. Динсиз, худосиз бўлған бир кишининг мутасаввиф бўла ол-

маслигини онгламоқ учун жуда оз бир муҳокама кучининг сизда борлигини, рухсат берсангиз, қабул қилайлик.

Мақолангиз бир ерида мени Туркия султонига мактуб ёзиш билан айблайсиз. Мен умримда Туркия султонига мактуб ёзмадим, бу менга тамоман туҳмат! 1908 йилда ёзғаним бир асаримда Бухоро хонлигида ҳукм сурган диний таассубни ва шунга таянган идора усулини эслайсизми? У вақтда Бухорода бир калла 2 тийин эди. Ҳибс қилиш, ўлдириш, сантсор¹⁰ қилиш кундаги одатлардан эди. У замонларда китоб ёзишнинг ўзи «кофир»лик эди. Мен шу вақтларда биринчи асаримни ёздим¹¹. Бухоронинг идора усулини, таълим-тарбия усулини, бир кўб расмий идораларни танқид қилдим. Бу китоб Бухорода тарқалар эди.

Унинг ноширлари бўлған Бухоро жадидларини таҳликага туширмаслик учун амирға қаратиб бир сўз боши ёздим ва шунинг билан, гўё, танқиднинг унга эмас, маъмурлариға оид бўлғанини кўрсатдим. Бу замондаги Бухоронинг жавоби эди. Шунинг билан мени Бухоро амирининг тарафдори дейиш ҳам мумкин эмас, меним Бухоро амирига қарши ҳар вақт қурашганим ва қурашган ташкилотларга раҳбарлик қилғанимни билмаган йўқ.

Сўнг тўрт-беш йилда ёзғаним «Арслон», «Умар Хайём» каби асарларимни, ҳатто танқид қилғанингиз «Намуналар»дағи даврлар тақсимини шу йўл билан олиб боришга тиришдим. Мазкур ишларимда янглишлар бўлуви мумкин. Лекин буларни(нг) воқеаларини таҳлил қилғанда бўлған янглишлардан ҳисоб қилиб, танқид қилиш, хато жойларни кўрсатиш керак. Ҳар бир янглиш янги янглиш деб ўйланган нуқтани, менинг йигирма йил бурунғи панисломистлигим билан изоҳ қилиш тўғри илмий бир ҳаракат бўлмайдир. Азизим, Ўрта Осиёнинг оламга маълум бир маданияти бўлған, бу маданиятнинг туркий асарлари қолган. Бу асарларнинг ҳаммасиға бирдан «ахлатлар» дейиш, сизнинг муҳокамангизнинг кирлигидан чиқсан янги бир истилоҳ бўлса керак.

Мен ўзимнинг йигирма йиллик мутолаам, жуда кучсиз бўлмаган кутубхонам соясида шу йўлда ишламоқдаман. Албатта, ишларимда янглишлар бўлуви мумкин. Янглишларимни жой-жойи билан кўрсатиш керак, кўзни юмиб, оғизни очиб сўкишнинг илмий фойдаси йўқ.

Мақолангизда катта ҳарфлар билан «Маориф ва ўқитгучи» журнали Фитратнинг ношири афкори эди дейиш

мумкин» деб ёзасиз. Буниси эмди уёт! «Маориф ва ўқитгучи» Рамздан бурун бор эди. Рамз замонида ҳам давом қилди. У ҳар вақт маориф комиссарлигининг ношири афкори бўлиб давом қилди. Журналнинг бутун давом муддатида мен ёзған мақоламнинг сони ўнга бормайдир. У қандай қилиб менинг ношири афкорим бўлсин?! Бироз ўйланг, Ўзбекистоннинг марказида фирмә ва шўро идораларининг кўзлари остида чиқған бир журнал уч-тўрт йил менинг ношири афкорим бўлади-ю, шуни сиздан бошқа ҳеч ким онгламайдими? Сиз бу демагўги билан кимни таҳрир қилганингизни ўйладингизми?!

«Маориф ва ўқитгучи» журналида Яссавий ҳақида ёзғаним мақоладан сўз очасиз¹². Мен у мақоламда Яссавийни санъат ёғидан, мағкура томонида қаттиқ танқид қилдим, унинг заарли эканини, унинг таъсирига қарши курашмоқ кераклигини сўзладим. Ёлғиз унинг баъзи шеърлариға олданиб, унинг йўқуллар томонида турғанин қабул қилмоқчи бўлдим. Сўнгратари эса, фикримнинг янгиш эканини онгладим. Сизга ёқмаған «Намуналар»имнинг муқаддимасида Яссавий ҳақинда бошқача фикр юргиздим. Сиз «Намуналар» ҳақинда танқид ёзмағанингиз ҳолда Яссавий ҳақинда унинг муқаддимасидағи сўзларимдан кўз юмиб, «Маориф ва ўқитгучи»даги мақоламға ёпишасиз.

Бундан кейин Чигатой адабиётининг «мундарижаси» ва «шакли» ҳақинда фикр юргузасиз. Бошлаб Чигатой шоири деб Навоий билан Яссавийни кўрсатасиз. Азизим, сизда чигатой сўзига қарши қизиқ бир ҳолат пайдо бўлған, ўзингизга ёқмаған ҳар кимни чигатой деб сўкмоқчи бўласиз, ишнинг бу қадари чегарани ошишдир. Яссавий Чигатой шоири эмас. У Чигатой адабиётидан бурун ўткан бир шоир. Сўнгра Навоийдан намуналар олганда менинг тартиб қилганим ва сизнинг танқид қилганингиз китобдан олмайсиз-да, Навоининг ўз девонидан, диний мавзудаги байтларни оласиз. Сизнинг у намуналарингизни кўрган киши менинг китобимдан олғанингизни гумон қиласадир-да, менга хужумларингизни қисман ҳақли кўрадир. Сиз ҳам шуни истайсиз. Ҳолбуки, Навоининг динсиз бир шоир эканини мен даъво қилмадим. Унинг диний парчалари бор ҳам кўбдир. Лекин менинг «Намуналар»имдаги асарлари бу қатордағи асарлар эмас.

Навоийдан олган байтларни таржима қилишингиз бир оз «вадудона» бўлған, кўби тўғри эмас. Сўнгра Навоий би-

лан Яссавийдан берганингиз намуналарға суюниб, «Чигатой адабиётининг шаклидан ҳам фойдаланиш мумкин эмас» дейсиз. Лекин сиз шакл билан вазнни бир-биридан ажратса олмағансиз. Шакл деб вазн билан айрим сўзларни оласиз. Ҳолбуки, шаклга ифода тарзи, мажоз, истиора ва шеърнинг бутун (поэтик) хусусиятлари кирадир.

Навоининг вазнидан фойдаланиш, албатта, мумкин. Мундан бошқа(си) Яссавийнинг вазнидир. Яссавий ва Яссавий мактаби шоирларида бармоқ вазнининг чиройлик намуналари бор, фойдаланиш мумкин. Сиз Яссавийни чигатой шоирларининг аruz вазнида ёзганлари ўйлаб, шу хатоларға тушгансиз. Ҳатто кўчирганингиз Навоий билан Яссавий шеърлари орасида бўлған вазн айрмасиға ҳам диққат қилмағансиз...¹³

ИЗОХЛАР

ДРАМАТИК АСАРЛАР

«ЧИН СЕВИШ»

Бизгача нашр ҳолида етиб келган Фитратнинг илк саҳна аса-ридир. 10-йилларнинг сўнтида ёзилган бу томоша, 1920 йили чоп қилинганд. Муаллифнинг ўзи асар ҳақида «беш пардали иш-қий, ҳиссий фожия» деб хабар беради. Пьеса воқеалари Ҳиндистоннинг Дехли шаҳрига кўчирилган бўлса-да, 10-йилларнинг сўнгига Туркистон ва Бухорода кечган воқеалар билан уйғун ҳолда тасвирланади.

Пьеса 1991 йили қайта нашр этилган: «Санъат» ж., 4-, 5-, 6-, 7-сон. Нашрга тайёрловчи Сирожиддин Аҳмад. Асар 1996 йилда Фитратнинг «Чин севиш» номли китобидан ҳам ўрин олган (Т., F. Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашиёти, 1996). «Чин севиш» ҳақида қуйидаги тақриз ва мақолалар чоп қилинганд: Чўлпон. Чин севиш, «Иштирокиён» г., 1920, 25 ноябр; Вадуд Маҳмуд. «Чин севиш» постановкаси ҳақида. «Қизил байроқ», 1921, 17, 22 сентябр; М. Раҳмонов. Фитрат драматургияси ва унинг саҳна талқинлари, «Санъат» ж., 1991, 4—6-сон.

* * *

1. **Черик** — лашкар, қўшин.
2. **ёношмоқ** — яқинлашмоқ, ёндошмоқ.
3. **«Бир оз кул»** — Фитратнинг бу шеъри мустақил равишида «Ўзбек ёш шоирлари» тўпламида чоп этилган.
4. **Англетара** — Англия.
5. **Султон Абдулҳамид** — Туркиядаги усмонилар сулоласининг сўнгги султонларидан. Ганаззулга юз тутаётган салтанатни сақлаб қолиш мақсадида қатор маданий тадбирларни амалга оширган. Бу ерда унинг Англия, Франция каби ривожланган давлатлар билан алоқаси назарда тутилади.
6. **Ирлония** — Ирландия, Англиянинг шимолидаги давлат назарда тутилади. У инглизлар томонидан забт этилган, ҳозирга қадар Шимолий Ирландия давлатидан айри равишида Буюк Британия таркибидадир.
7. Бу воқеа I Жаҳон урушининг сўнгроғида юз берган. Урушдан муваффақиятсиз чиққан Англия ва Франция давлатлари урушнинг сарфини қопламоқ мақсадида Шарққа ташланадилар. Франция қатор Африка мамлакатларини, жумладан, Тунисни ўз мустамлакасига айлантиради. Драмада шу ҳақда сўз юритилади.
8. **фламанг килисолари** — насронийларнинг ибодатхоналари назарда тутилади. Мустамлака даврида насронийлар мусулмон

ўлкаларида ибодатхоналар қуриб, қўнғироқ орқали ўз тобеъларини ибодатга чақиргани ҳолда, мусулмон мачитларида азон айтиш манъ қилинган.

9. **тўлим** — тўплам. Бу ерда «қайғулар уяси» маъносида.
10. **тинар** — сукут.
11. **дўлоб** — шкаф.
12. **хўжа** — муаллим.
13. **тува** — товланувчан, ялтироқ, турли.
14. **очун** — дунё.
15. **осигез** — фойдасиз.
16. **кат** — сўрӣ.
17. **ёношмайсан** — яқинлашмайсан.
18. Бу сатрлар Фитратнинг «Шарқ» асарида тасвирланган манзарани ёсга солади: «Хотунларнинг пардаси, Қариларнинг гавдаси йиртилган, эзилган». Бизнингча, шеър худди драма ёзилётган пайтда қоғозга тушган бўлиш эҳтимоли бор. «Бир оз кул!» шеърининг «таржима ҳоли» бу тахминга асос беради.

«ҲИНД ИХТИЛОЛЧИЛАРИ»

Фитрат замондошларининг хотирлашича ва айрим манбаларнинг гувоҳлик беришича, драма «Чин севиш» асари эълон этилгандан кўп ўтмаёқ яратилган (1921—1922). 1923 йилда Берлинда ўзбекистонлик талабаларнинг сайъ-интилишлари билан араб ёзувида чоп қилинган. 1990 йили ҳозирги ўзбек ёзувида қайта нашр этилган (қаранг: «Шарқ юлдузи», 1990, 4-сон, 34—58-бетлар, нашрга тайёрловчи ва сўз боши муаллифи Ш. Турдиев.)

Ушбу нашрга асарнинг Берлин нусхаси асос бўлди. Бунда 1990 йилдаги нашрда йўл қўйилган хатолар тўғриланди ва қисқартиришлар тикланди.

Нашрга тайёрловчи шу кун имло талаблари билан боғлиқ ҳолда асос матннинг фақат тиниш белгиларинигина таҳрирдан ўтказди, холос.

Драма ҳақида қўйидаги тақризлар эълон қилинган: Вадуд Маҳмуд. «Ҳинд ихтилолчилари» ҳақида, «Туркистон», 1923, 17, 19, 23 октябр сонлари (В. М. имзоси остида); Вадуд Маҳмуд. Фитрат афандининг янги асарлари, «Туркистон», 1923, 14 ноябр; Ишчи. Ҳинд ихтилолчилари. «Туркистон», 1923, 12 май; Аҳмад Шукрий. Турк адабиётида идеализм ва реализм, «Кўмак» (Берлинда чоп этилган журнал), 1923, 1-сон, 13—14-бетлар; Ш. Турдиев. «Ҳинд ихтилолчилари» фожиаси ҳақида, «Шарқ юлдузи», 1990, 4-сон, 32—34-бет.

* * *

1. **Фўта** — салла, ҳинд салласи.

2. **найзор** — шиппак, дараҳт қобуғидан тўқилган шиппак.

3. **оийлған бўлиб** — чўчиғансимон.
4. **бойғинлик** — дилбарлик.
5. **чўқуғулари** — тумшуқлари.
6. **бошмоғи** — панжаси.
7. **тегиш** — лозим, керак.
8. «**Ишонмаганлар ишонганларни енга олмаслар**» — Ҳадиси шарифдан.
9. **тамуғ** — дўзах, жаҳаннам.
10. **пучмоғ** — бурчак, бу ерда: жаҳаннам ичи.
11. **мажус** — мажусий.
12. **кўпар** — тураг.
13. **ушоқлар** — болалар (мурожаат).
14. **умузларига** — елкаларига.
15. **турон сандуоччларимиз** — турон капалаклари.
16. **ҷофир** — май, қадаҳ. «Сагана бошида ҷофир ичмак» — бу ерда: ғайридинларнинг қабристондаги қилиқларини киноя қиляпти.
17. **менгиз** — ранг-рўй.
18. **экинчи** — деҳқон.
19. **эм бермоқ** — даволамоқ — бу ерда: текин даволаш маъносида.
20. **холилари** — гиламлари.
21. **Халифат ул-муслимин** — мусулмонлар халифаси (султони). Бу ерда: турк султони Абдулҳамид II нинг Олмония билан иттифоқчилиги назарда тутилади.
22. **Имом Маҳди** — мусулмон мифологиясида, айниқса, шиалар орасида охир замон пайтида имом Маҳди (яширган имом) келиб, адолат ўрнатади, деган тушунча мавжуд. Шундан келиб чиқсан ҳолда, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида, шунингдек, Ҳиндистон, Эрон ва Суданда маҳдийлик таълимотини асос қилиб олган қўзғолонлар ҳам бўлиб ўтган.
23. «**Ал-Халил**» газети — Ҳиндистонда XX аср бошларида чиқиб турган мусулмон ислоҳотчиларининг нашри. Бу ҳақда Фитрат бошқа асарларида ҳам маълумот беради.
24. **Амратсар** — Ҳиндистон шимолидаги шаҳарлардан бири. Бу шаҳар газнавийлар ва бобурийлар даврида мусулмон шаҳарларидан бўлган.
25. **сакхийлар** — Ҳиндистондаги (Шарқий Ҳимолайдаги) Сакхим вилоятида яшовчи элатлар. Улар кўпроқ вилоятнинг маъмурӣ маркази Гангтока ерлашганлар. У жой 1947 йилга қадар инглиз мустамлакаси саналган. Бу ерда: уларнинг мустақиллик учун ҳиндлар билан бирга кураши ҳақида гап боради.
26. «**Ки аз савдои, на хато, на хат бўйи мушки май ояд**» — Бедилдан. Таржимаси: Бу шундай савдоқи, на хато ва хатдан май ҳиди келади.

27. «Худой ҳиззаму мажал» — «Худонинг берган насибаси» маъносида.

28. «Хайру масаналлоҳ» — таваккал.

29. **Меърожи шариф** — яъни: «Ражаб байрами билан». Пайғамбаримизнинг Буроқ отли тулпорда Маккадан Ал-Халил, Байт-Лаҳм ва Қуддуси шарифга, сўнгра эса Оллоҳ даргоҳига кўтарилиши билан боғлиқ байрам. Ражаб ойи (еттинчи ой)га тўғри келади.

30. **эмлоғ** — шифохона.

31. «**Қўлимизда шамол-да йўқ**» — «қўлимизда имконимиз йўқ» маъносида, яъни «эркимиз ўз қўлимизда эмас».

32. **Доктор Иқбол** — Ҳиндистоннинг панжобли мусулмон шоири Муҳаммад Иқболнинг инқилобий шеърлари ислоҳотчи мусулмонларнинг «Ал-Халил» газетасида доимий суратда босилиб турган. Келтирилган парча шойрнинг «Эрк учун» шеъридан. У ҳақда қаранг: Джаваҳарлал Неру. Открытие Индии. Книга вторая, Москва, 1989, с. 109—113.

33. **мужоҳид** — ислом йўлида нафсни енгиб курашмоқ. Бу курашда голиб келганлар «ғози», курбон бўлганлар «шаҳид» дейлади.

34. **обдираб** — аланглаб, жовдираб.

35. **аҳли китоб** — муқаддас қитоблар (Таврот, Инжил ва Забур) тушган халқлар.

36. **мушрикий** — шериклик. Худо ягона эмас, унинг шериклари бор, деган таълимот тарафдори. Бунинг асосида кўпхудолилик ётади. Ислом дини эса яккахудолик асосига қурилгани учун, мушрикийликни куфр деб билади. Бу ерда асар қаҳрамони «аҳли китоблар» бизга мушрикийлардан кўра яқинроқдир, деган соҳта таълимот билан инглизларни оқламоқчи бўлади.

37. **орқадошча** — ўртоқларча.

38. Инглизлар томонидан маҳаллий ҳокимларни ўз халқига қарши қайраш учун берилётган «шамс ул-уламо», «хон баҳодур» ва ҳоказо мансаблар назарда тутилмоқда.

39. «**Омон-омон**» — мунгли халқ куйларидан бири. Фитрат «Ўзбек мусиқаси ва унинг тарихи» китобида бу ҳақда маълумот берган.

40. **ўқсиз** — стим, ёлғиз.

41. **оҳсум бўлди** — интилди, ташланди.

42. **сорилмоқ** — чирмашмоқ.

43. **қўзғату битик** — хитобнома, прокламация.

44. **бурут** — мўйлов.

45. «**Мусоғир оға**» — Ҳиндистонда чиқиб турган газеталардан бири. «Ал-Халил» газетаси мусулмон ватанпарварларининг нашри бўлса, «Мусоғир оға» инглиз ташвиқоти билан шуғулланувчи нашр эди.

46. сўзни узатмоқ — гапни чўзиб юбормоқ.
47. ҳариф — бу ерда: рақиб.
48. яроғ — қурол.
49. умуз — елка.
50. ратсиз — тўхтовсиз, чегарасиз.
51. мафора — фор.
52. бани Истроил — жуҳудларга нисбатан «бани Истроил болалари» ибораси қўлланилади.
53. тонуқ — гувоҳ; нишона.
54. садоқ — ўқдон, камоннинг ўқи, ёй учун тайёрланган қути.
55. ўрон — пароль.
56. бот — тез.
57. булжор — тўпланиш манзили.
58. ошоқ — ҳимоя тўсиги.
59. чатма — пистирма.

«АРСЛОН»

Фитратнинг бу драмаси 10-йилларнинг сўнгидаги ёзилган бўлишига қарамай, илк бор 1926 йили Тошкентда «Ўзбекистон Давлат нашриёти» томонидан чоп этилган, шу йилнинг ўзидаёқ саҳнага чиққан. Бизнингча, сиёсий ҳаётдаги ер ислоҳотининг ўтказилиши асарнинг нашр этилишига туртки бўлган. Муаллиф китобнинг сарлавҳасидаёқ шундай ёзади: «Жумҳуриятимиз томонидан муваффақият ҳам адолат билан ижро этилмакда бўлған ер ислоҳотига бағишлайман». Асарни нашрга тайёрлашда Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик илмгоҳи хазинасида сақланётган нусхага асосландик, бироқ китоб сўнгги саҳифалари (114-бетдан кейинги)сиз муқовалангани учун, унинг бошқа жойда сақланётган нусхаларидан ҳам фойдаланишга тўғри келди. Асарнинг 1996 йилдаги нашри (Фитрат. Чин севиш, Т., F. Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1996) билан солиширилиб, қайта нашрга тайёрланди. Асар ҳақида қўйидаги тақризлар маълум:

1. Комил Алиев. Арслон, Қизил Ўзбекистон, 1927, 28 февраль, 49 (663)-сон.
2. Тўлқин. «Арслон» пьесасининг қўйилиши, Қизил Ўзбекистон, 1929, 22 ноябр.
3. А. Алиев. Фитрат ва унинг «Арслон» асари, Гулистон, 1989, 12 -сон. 22—24.

«Арслон» драмасининг китоб ҳолидаги нашри Фитрат саҳна асарларининг аввалги нашрларидан нисбатан мукаммаллиги, шаклнинг ўзига хос тартиб берилиши билан фарқланади. Бу фарқ ва ўзига хосликни аниқроқ тасаввур этиш мақсадида бу ҳақда изоҳларда ҳам сўз юритилди.

1. «Биринчи парда» деб қўйилган сарлавҳадан сўнг, алоҳида саҳифада айни шу пардада иштирок этувчиларнинг исмлари (жами 12 киши) саналади. Ундан сўнг эса, ҳар бир кўриниш ва мажлисларда иштирок этувчилари ҳам қайта саналади. Бу каби тақрордан қочищ мақсадида, ҳар парда иштирокчиларининг номма-ном саналишини нашрда тушириб қолдирдик.

2. «Авлиё туғининг ёлови» — азиз-авлиёлар қабрига қўйиладиган туғларнинг учига отнинг қилидан тайёрланган ёловлар боғлаб қўйиларди. Худди шу нарса назарда тутилади. Бундай лавҳа Фитратнинг «Ҳинд сайёхи баёноти» асарида ҳам бор.

3. **нешлаб** — нима қилиб.

4. **тонуғ** — гувоҳ.

5. **аврод** — бомдод намозидан сўнг ўқиладиган дуолар.

6. **кент** — шаҳар, бу ерда аҳоли яшайдиган жой, қишлоқ маъносида.

7. «**Кун ўртадан сўнг**» — бу ерда бир сўз тушиб қолган бўлиши мумкин: «кун ўртадан кетгандан сўнг» деб ўқилса, мақсадга яқин келади.

8. «**боқи**» — луғавий маъноси: қолдик, бу ерда: ҳашарга чиқмагани учун тўланаидиган ҳақ ёки солиқ маъносида.

9. **тик** — пахта ёки каноп толасидан тўқилган мато, газмол.

10. **нимча** — оғирлик ўлчови, шу кунги ҳисобда 400 граммча келади.

11. **ёзук** — гуноҳ.

12. **ҳақ ул-абад** — қул ҳақи.

13. **ёбон** — дала.

14. **сайғи** — дастмоя, са вдогарчиликка сарф қилинадиган бўлинмас, йўқотилмас маблағ.

15. **кансан** — ердан олинадиган солиқ.

16. **чаноқ** — суюқ овқат солинадиган сопол идиш.

17. **ўрт** — ўт, олов, гулхан.

18. **севар** — севган киши; бу ерда: Тўлғун назарда тутилади.

19. **амлокдор** — мулқдор.

20. **чиққан экан** — харидор бўлган экан, совчи қўйдирган экан маъноларида.

21. **айиладир** — қайрилмоқ.

22. «уни қайғурмадим, сени қайғурдим» — уни деб қайғурмадим, сени деб қайғурдим шаклида қабул қилиш мумкин.

23. **ўсаллиқ** — шошқалоқлик; талвасада ҳаракат қилиш.

24. **кетсиз** — охири йўқ.

25. **қирғосиз** — чегарасиз.

26. **узайган** — чўзилган.

27. **олчин** — «аршин»нинг бузилган шакли. Ҳозирги ўлчовда 0,71 смга teng келадиган узунлик бирлиги. Бу ўлчов метрик ўлчов бирлигига қадар кенг қўлланилган.

28. **бўрк** — бош кийим, қалпоқ.
29. **панаълат** — «Падарингга лаънат»нинг қисқа шакли.
30. **ҳукми куш** — ўлим ҳукми, «кушидан» — қатл қилмоқдан олинган.
31. **сақлов** — вақтинча тутиб турувчи зиндан.
32. **ўқунадир** — юкинадир; мулозамат қилмоқ.
33. **Худони ҳозур кўринг** — худодан қўрқинг, маъносида.
34. **ўтру** — қарши, рўпара.
35. **нимистр** — «министр» сўзининг бузилган шакли. Ўша давр учун неологизм бўлган бу сўзининг бузулиб талаффуз этилиши табиий эди.
36. **хизматона** — хизмат ҳақи.
37. **ёқтироқ** — юқорироқ.
38. Таржимаси: «Ихлосли (бизга) қилич соҳиби бўлган ясавулбошига шу билан (ушбу мактуб билан) маълум қиласизки, Арслон ва Ботур номли гуноҳкорларни озод қилиниши ҳақидаги фуқаронинг ҳоҳиши жаноби олий томонидан қабул қилиниб, уларни зиндандан озод этиш билан жаноб олий ҳақига дуо қилинглар».
39. **нарса-коралари** — гаровга олиш мумкин бўлган ҳовлижой ёки қимматли мол маъносида.
40. **сингир** — суяк.
41. **томоқ** — овқат, таом.
42. **жил** — занжир, кишанларни туташтирувчи занжир.
43. **экинчилик** — дәхқончилик.
44. **шафо** — шифо, айрим тарихий манбаларда ҳам «шафо» деб юритилган.
45. **Шоми шарифнинг Ҳиндустон деган шаҳридан...** — домланинг саводи ва илми ҳам ҳаминқадар эканини англатиш учун шу нотўғри ибора қўлланилган. Аслида Шом (Сурия) ва Ҳиндустон айри-айри мамлакатлардир.
46. Таржимаси: Дўстимиэнинг бир ишорати билан ўзимиздан иш бошлаймиз.
47. Таржимаси: Дўстлардан бир ишорат бўлса, биз уни ба-жармоққа масъул.
48. **ҳиж** — «ҳиждаҳ», яъни «ўн саккиз» сўзининг қисқа шакли. Бу ерда «ўн саккиз қофоз пулга олганман» демоқчи.
49. **соғ** — ўнг.
50. **бот** — сўнг.

«ВОСЕЛЬ ҚЎЗГОЛОНИ»

Фитратнинг «Восеъ қўзголони» номли тарихий драмаси 1927 йили Самарқандда «Шўриши Восеъ» номи остида тожик тилида нашр этилган. Муаллифнинг ўзи сўз бошида баён қилишича, «бу

томуша тожик тилида яратилган илк саҳна асаридир». Асарга ҳижрий 1301 йили (милодий 1885) амир Абдулаҳадхон подшо-лигининг бошлангич даврида аввал Ҳовалинг қишлоғида, ке-йинроқ Балжувонда жорий этилган «закоти чакана» деб номлан-ган ғайриқонуний солиқ устига яна ҳар бир эчки учун «бир то-қадан карбос» ундириш ҳақидаги фармонига қарши жувозкаш Восеъ бошчилигидаги ҳалқ қўзғолонлари асос қилиб олинган. Фитрат бу мавзуни бадиий адабиётда нисбатан биринчилардан бўлиб ёритган эди. Сўнгра бу мавзуда М. Турсунзода, А. Деҳотий, F. Абдулло ва С. Улугзода каби тожик адиблари либретто, драма, роман, достон каби жанрларда асарлар битганлар.

Бу драма тожик тилидан Раҳим Муқимов ва Ҳ. Болтабосев тар-жимасида илк бора нашр қилинмоқда. Таржимада, албатта, нуқ-сонлар ҳам бўлиши мумкин. Бу ҳақидаги ўқувчиларимизнинг муло-ҳазаларини кейинги нашрларда ҳисобга олишга ҳаракат қиласиз.

* * *

1. **Мулла Назир** — тарихий шахс. Асардаги асосий қаҳрамон билан биргаликда воқеаларда қатнашган ва Китоб шаҳрида қатл қилинган, асарнинг прототипларидан бири.

2. **Мизробхон қўзғолони** — 1880 йилларнинг бошларида Ҳова-лингда бош кўтарган қўзғолончиларнинг бошлиқларидан. Амир у билан музокара ўтказиб, уни Балжувонга вақтинча ҳоким қилиб тайинлаган, сўнгра эса, Бухорога чақириб олиб, қатл қил-ган. Восеъ ана шу ҳаракатларнинг ҳам иштирокчисидир.

3. **тоқа карбос** — тоқа (бир кийимлик), карбос — пахтадан тўқилган бўзга ўхшаш қалин газмол.

4. **ҳирож** — ердан олинадиган солиқ.

5. **Гайм** — тоғда ўсадиган қайрағочга ўхшаган дарахт, сояси қуюқ, шохлари зич бўлади.

6. **ангда қолмоқ** — гафлатда қолмоқ.

7. **дактур** — Бухоронинг шарқидаги қишлоқлардан бири.

8. **«Ал-авзу биллоҳ** — Аллоҳдан паноҳ сўра.

9. **чўбдаста** — калтак, жазо таёфи.

10. **амлокдор** — луғавий маъноси: катта ер эгаси, Бухоро хон-лигига туман ҳокими.

11. **барк** — ўрам.

12. **Норак кўпруги** — Жанубий Тожикистонда Вахш узра қўйил-ган кўприк.

13. **тавқ** — томоқ, бўйин.

14. **сиёғи** — шакли, кўриниши.

15. **ғазо** — мусулмонларнинг умумий уруши.

16. **сақлов** — қамоқхона.

17. **шоф** — қилич; ҳар икки томони кесадиган тўғри қилич.

18. **муфофа** — расмий мактублар солинадиган ёғоч қути.

19. «Аморатпеноҳо олийжоҳи бақиятуд» — Олий мартабада абадийсиз.
20. жонсупорлиқ — жонни фидо қилиш.
21. муборизатпеноҳ — жангчи, паҳлавон, паноҳда сақловчи.
22. вожибул азён — бажарилиши шарт бўлган (фармон).
23. мирохурбоши — отбоқарларнинг бошлиғи, амир отхонасининг мири.
24. аморатпеноҳ — амирлик вазифасида турувчи.
25. ибрат ус-сорин — ибратли амр, буйруқ.
26. чил — тахтакач, бўйин ва қўлни бирдай тутиб турувчи ёғоч сиртмоғи.
27. Сурхақоб ёки ҳозирда «Сурхоб» деб юритилади — Вахш дарёсининг Мўксув ва Обиҳингов дарёлари қуилиш жойидаги қисми шундай номланади.
28. танча — камзул (шевада қўлланилиши).

ПУБЛИЦИСТИК АСАРЛАР

Фитратнинг публицистик мақола ва лавҳалари, хабар ва номлари 1910 йилдан кейин яратила бошлади. Дастрлаб унинг мақолалари форс тилида «Таъруфи муслимн» газетаси ва «Сират ул-мустанаҳийм» (Тур-киядаги вақтли нашрлар) ҳамда «Бухорои шариф», «Турон» номли газеталарда чиқиб турди. 1917 йилдан сўнг «Хуррият» газетининг муҳаррирлиги ишига ўтгач, газетанинг деярли ҳар бир сонида унинг хабар, йўқлов, шеър ва сочмалари эълон этилди. Нисбатан изчиллик касб этиши учун унинг «Хуррият»да чиққан бир қатор мақолаларини ва хабарларини китобхонлар ҳукмига ҳавола этдик.

Бундан ташқари Фитратнинг «Очиқ сўз» номли татар тилидаги жаридадан «Шўро»да кўчириб босилган «Жоҳилона таас-субға мисол» мақоласи жадидчиликнинг моҳиятини ойдин тушунирувчи раддия бўлганидан ва истеъоддли адабиётчиларга қарата замонининг «ур тўқмоғи» саналган Ж. Бойбўлатовга ёзган жавоб хатларини ҳам айни шу руқнда бериш маъқул кўринди.

«МУСУЛМОНЛАР, ФОФИЛ ҚОЛМАНГ»

(«Хуррият», 1917 йил, 25 август, 33-сон)

Қайта нашри: «Ёшлиқ», 1991, 10-сон, 44—45-бетлар (Н. Авазов нашрға тайёрлаган). Мақола Самарқанд шаҳри думасига сайловлар олдидан ёзилган.

* * *

1. **Дума** — Русиядаги сайлов тизимига кўра мустамлака ўлкалардаги ҳалқ вакиллиги органлари ҳам дума деб юритилган.

2. вакил қилиб ўтуурп — Самарқанд шаҳри кўпмиллатли бўлгани учун шаҳар думасига, асосан, турк, рус ва яхудий миллатига мансуб кишиларгина сайловларда қатнашиш ҳуқуқини олганлар.

3. таҳрири нуфус — Самарқандда 1917 йил 18—20 авгуустларда сайлов олдидан аҳолини рўйхатга олиш ўтказилган, ўша назарда тутилади.

«ШЎРОЙИ ИСЛОМИЯ»НИНГ ХАТОСИ

(«Ҳуррият», 1917 йил, 5 сентябр, 36-сон)

Қайта нашри: «Ёшлик», 1991, 10-сон, 45-бет (Н. Авазов нашрға тайёрлаган). Сайловларда иштирок этётган ҳар бир фирмә қатори «Шўрайи исломия» ташкилоти ва унинг рус «ўй эгалари» фирмәси билан ҳамкорлиги ҳанқид этилган.

* * *

1. Шўрайи исломия — 1917 йил 1 апрелда мазкур ташкилотнинг 1 қурултойида таъсис этилган жамият. Собиқ ўнг жадидлар, асосан, шу жамият қурувчилари эдилар. Унинг дастури қурултойда Мунаввар Қори нутқида эълон этилган.

2. Үй эгалари — Туркистонда мавжуд рус партияларидан бири.

3. галос — овоз.

«БУХОРО УЛАМОСИ»

(«Ҳуррият», 1917 йил, 48-сон)

1. Бани Ҳошим — Курайш қабиласининг Ҳошим ибн Абдуманнофдан туғилган фарзандлари, яъни унинг авлодлари бани Ҳошим номи билан юритилган. Пайғамбаримиз Мұхаммад (С. А. В.) ҳам шу уругдан бўлиб, тўртинчи бўғинни ташкил қиласди (Мұхаммад ибн Абдуллоҳ ибн Абдумуталлиб ибн Ҳошим). Ҳошим ибн Абдуманноф ўғлининг фарзанди Абдумуталлиб вафотидан сўнг уруғ ичида ўзаро нифоқлар кўчайиб кетади. Айниқса, бани Ҳошим авлодлари билан Абу Суфён авлодлари ўртасида нифоқлар кескин жангларга айланиб кетган. Бунинг биргина мисоли Бадр ғазотидир.

2. Бани Умавия — Абу Суфён авлодларидан бўлиб, Пайғамбаримиз ва ҳақорёллардан сўнг халифаликка мушарраф бўлган Муовия ибн Суфёндир. У Имом Ҳасан истеъфосидан сўнг халифаликка муқаррар бўлган бўлса, халифаликда наслий сулолани расм қилдири (бунгача халифалик Пайғамбаримиздан бошлаб бир кишининг ҳаққи эмас эди, мусулмонлар кимни сайлашса ўша халифа бўлар эди). Дастреб, унинг ўғли Язид, сўнг Валид бинни Абд ал-Малик ва сулоланинг охирги бўғини Марвон бинни Мұхаммад бўлган.

3. **даштлик** — душманлик, нифоқ маъносида. Юқоридаги сулолалар ўртасидаги нифоқ каби буҳоролилар билан кўлоблилар ўртасида ҳам нифоқ бўлиб, маълум маънода мана шу нифоқ XX аср бошларида Буҳоронинг таназзулини келтирган сабаблардан бириди.

4. **Садриддин Мулла Тўхмақ ўғли** — Буҳоронинг амир Музаффариддин ва амир Абдулаҳадхон давридаги қозикалонларидан. Шу кишининг сайъ-ҳаракатлари билан қозикалонлик Буҳорда наслий шакл олган. Шундайлардан бири унинг набираси Бурҳониддин эди.

5. **мустаҳиқ** — лойиқ, сазовор.

6. **аминона** — Буҳоро амирлигидаги солиқлардан бир тури; ердан олинадиган солиқ бўлиб, вақф ерларидан ташқари шаръий-диний масалаларда фойдаланиш учун амирнинг ҳаққи деб белғиланган солиқлардан. Қозикалон Садриддин даврида урф бўлган.

7. Қуръони каримнинг «Ал-Бақара» сурасидаги жумла.

8. **тубчак** — туб аҳолиси, асил буҳоролилар назарда тутилади.

9. Мақола сўнгига «Боқияси (яъни давоми) бор» ибораси келтирилган. Бироқ айни шу номдаги бошқа мақола чоп этилмаган.

«СИЁСИЙ ҲОЛЛАР»

(«Хуррият», 1917 йил, 49-сон)

1. **ярашароқ** — ярашиқлироқ.

2. **ўзгариш** — Октябр инқилоби.

3. **Рифо** — Рига шаҳри. Русиянинг Болтиқбўйини эгаллаш илинжидаги жанглардаги муваффақиятсизлиги назарда тутилади.

4. **эътимод** — юпанч, таянч.

5. **муттафиқ** — бирлашган, иттифоқчи.

6. **орқаси айсимас** — натижасиз.

7. Биринчи жаҳон урушидаги Олмония ва Италия қўшинларининг ўзаро курашлари назарда тутилган. Италян қўшинлари Алп тоғларини ошиб ўтиши билан ўз ички мудофаасидан узоклашиб кетади. Олмониянинг Италия ичкарисига йўл очиши воқеалари назарда тутилмоқда.

8. **монеъ** — тўсик.

«МУХТОРИЯТ»

(«Хуррият», 1917 йил, 5 декабр).

Мақола «Фан ва турмуш»нинг 1990 йил, 10-сонида (30—31-бетлар) қайта нашр қилинган (нашрга тайёрловчи Ш. Турдиев).

1. **ўғурли** — ҳайбатли, буюк.

2. **«қўшма ҳалқ жумҳурияти» усули** — Русиянинг федерация асосидаги бошқарилуви назарда тутилади. Дастлаб, бошқа рес-

публикалар иттифоқдош жумхуриятлар бўлиб эмас, балки Россия худудидаги муҳтор (автоном) жумхуриятлар бўлиб бирлашганлар.

3. **қўнуқ** — навбат, гал.

«БУХОРОНИНГ ҲОЛИ»

(«Хуррият», 1918 йил, 62-сон)

1. **мағъиу-л-замери** — замирига (остига) яширилган нарса.

2. **қушбегиси** — Бухоро амири Олимхоннинг қушбегиси Насруллоҳий парвоначи назарда тутилади. Ҳозирги бош вазирга яқин лавозим.

3. **мехроҳўр** — ўйифилган солиқларни қабул қилувчи.

4. **тўҳсобалиқ** — Бухоро амирлигидаги олий ҳарбий вазифалардан. Негадир лугатларда «тўқсабо» деб форсча талаффуз билан берилган. Бу асл туркча сўз «Фарҳанги забони тоҷики»да нисбатан тўғри ёзилган: Фарҳанги забони тоҷики, 2-жилд, Москва, 1969, 383-бет.

5. **ангиз исийун** — «ангиз» қасд, қасос. Қасос олишни тезлашиб маъносида.

6. **қинаб** — қийноқ, азоб бериш.

7. **пилон** — режа, план.

8. «Хуррият» газетасининг 57—58-сонларидаги Бухородаги аҳволга тааллуқли мақолалар назарда тутилади.

9. **муосий** — гуноҳкорлик.

10. **жинояли** — жинояткорона демоқчи. Бухоро амири Олимхоннинг 1918 йил 17 март Фармони назарда тутилади. Фармоннинг тўла матни учун қаранг: Ф. Ҳўжаев. Танланган асарлар, уч томлик, I-том, Тошкент, 1976, 108—109-бетлар.

11. **вазуротпаноҳ** — вазирлар кенгаши.

12. «баённома» — ҳамма бунга кўмак этмак» шиори ёш бухоролилар партиясининг «Колесов воқеалари» деб номланган воқеаларга ча бўлган шиори бўлиб, дастлаб улар амирдан ислоҳот талаб қилган эдилар. Кейинроқ март воқеаларида амир гарчи ислоҳот ваъда қилган юқоридаги баённомани чиқарган бўлса-да, воқеалар рус ҳарбийларининг аралашуви билан жанговар тус олиб кетганди.

13. **Бухоро ёшлиғи** — ёш бухоролилар партияси.

«ТУРКИСТОНДА РУСЛАР»

(«Хуррият», 1918 йил, 63—64-сонлар)

Қайта нашри: «Шарқ ўлдузи», 1992, 4-сон, 183—184-бетлар.
Нашрга тайёрловчи ва сўз боши муаллифи Ҳ. Болтабоев.

1. **Юнондан Румоға** — Грециядан Туркияга қадар.

2. **Убадан Константанияга** — Юнонистондаги шаҳар Убадан Константинопол, (яъни Истанбулга) кўчган маданият.

3. Ислом тарихида умавийлардан халифаликни қўлга олган абсолютийлар эронли Абу Муслим воситаси билан халифаликни эгаллаган бўлиб, уларнинг даврида мусулмонлик жаҳон миқёсида катта шарафга эга бўлган. Хорун ар-Рашид, Маъмун сингари халифалар этишиб чиққан. Улардан сўнгги ислом жаҳонгирлигининг маркази Мовароуннаҳр ва Рум бўлган Темур Кўрагон ва Боязид темурийлар ҳамда усмонлилар сулолалари назарда тутилади.

4. **Абу Али** — Абу Али Ибн Сино.

5. Жавҳарий Абу Наср Исмоил ибн Ҳаммод (940—1008) — Фаробда туғилган. Кўпроқ Бағдодда яшаган тилшунос олим ва файласуф. Асосий асари «Тожу л-луға ва саҳоху-л-арабийя» («Луғат тожи ва арабчанинг ҳақиқийси») асаридир. Араб тилида ёзилган бу асарнинг 1865—75-йиллар давомида Қоҳирада нашр этилган нусхаси машҳурдир.

6. **маалтаассуф** — ажабланиш белгиси: таассуф.

7. «Туркистон вилоятининг газети» ва унинг русча нашри «Туркестанские ведомости» ҳамда унинг муҳаррири Остроумов назарда тутилади.

8. 1917 йилнинг 28 ноябрида Кўқонда эълон этилган Туркистон Мухторияти назарда тутилади. Бу ҳақда Фитратнинг «Мухторият» мақоласига қаранг.

9. **ижтимоъ этган** — қўшилган, бириккан, жам бўлган.

«АНГЛИЗ ВА ТУРКИСТОН»

(«Ҳуррият», 1918 йил, 29 март, 82-сон)

1. «Ҳуррият» газетасининг 64-сонидаги «Англиз ўйунлари» ва «Тақсими аъмол» (67-сон) мақолалари назарда тутилади.

2. **Сафар Бадлов** — Когонда (янги Бухоро) яшаётган рус муҳожирларидан бири. Амир Олимхоннинг маслаҳатчиси ва ноиби Миллернинг буйруғига кўра Когонда кўплаб рус ва яхудий бойлари тўпланган эди.

3. **кашиш** — тортилган, жалб этилган.

4. **амру аву** — афв этиш ҳақидаги буйруқ. Бу ерда: амнистия.

5. **инар** — келар, тушар.

6. «Туркистоннинг толеъи» ҳақида Фитрат айни 10-йиллар охиридаги сиёсий воқеаларни чуқур таҳлил этган «Шарқ сиёсати» (Тошкент, 1919) рисоласида батафсил маълумот берган.

«БУХОРОДА ИНҚИЛОБ»

(«Ҳуррият», 1918 йил, 69—72, 75-сонлар)

Мақола «Колесов воқеалари» деб ном олган Март воқеаларидан (1918) аввал ёзилган бўлиб, унда ёш бухоролиларнинг Тош-

кентга кўчиши, унинг аъзоларининг амир томонидан қамоққа олиниши ва Самарқанддаги солдатлар томонидан озод қилиниши каби воқеалар акс этган. Мақола мазмунидан ва Фитратнинг ўз сўзларидан маълум бўладики, бу асар алоҳида рисола шаклида тартиб берилган эди, бу ерда келтирилаётган қисмлар унинг бошлангич боблари, холос. Кейинги Март воқеалари, «Ҳуррият» газетининг ёпиб қўйилиши рисоланинг тугалланишига халақит берган кўринади. Рисола кейинчалик ҳам на алоҳида шаклда, на бошқа вақтли нашрларда эълон қилинмаган. Бироқ шу тугалланмаган парча ҳам Фитратнинг Бухоро экинчиси (дэҳқон)нинг аҳволидан нақадар чуқур бохабарлиги, уни ўзгартириш учун дилдан уринаётганига гувоҳ бўла олиши мумкин.

* * *

1. ҳаводис — ҳодисалар.

2. **раис Абдуллоҳҳўжа Садур** — вақф ва дин ишлари билан шуғулланувчи амалдор Бухоро хонлигидан раис деб юритилган, у кўпинча садрлардан бўлгани учун, қолаверса, бу мансаб диний ишлар билан боғлиқ бўлгани учун садр ва эшонлар қўйилган. Абдуллоҳҳўжа эса, Фитрат бошлиқ жадидчиларнинг талаби билан амирнинг буйруғига кўра қатл қилинган эди (бу ҳақда Фитратнинг аввалги мақолаларида ҳам сўз юритилади).

3. **муфти Аскар Маснаф** — шариат масалаларини талқин қилувчи ва шул ҳақда ҳукм чиқарувчи Бухоронинг юксак лавозимдаги шахсларидан. Қозикалон Бурҳониддин билан бирга бу лавозимдаги кишилар ҳам қатл қилинган эди. Бу ҳақда қаранг: Фитрат. Бухоро уламоси, «Ҳуррият», 1917, 48-сон.

4. бойдоқ — намойиш.

5. Бу шахс Ф. Хўжаевнинг шаҳодатига кўра (Ф. Хўжаев. Асарлар, I жилд, Тошкент, 1976, 118-бет) Мирза Насрулла эди. 17 марта амир чиқарган манифест муносабати билан намойиш ўтказилган бўлиб, бу намойиш иштирокчиларидан, яъни ёш буҳоролиларнинг фаолларидан бир нечасини Амир «обхона»га қаматган эди. Калтакланган Насрулла эртасига ёқ вафот этади. Мақоланинг қўйироғида Фитрат яна икки киши калтакланганини ёзди. Улар С. Айний ва Мирбобо эдилар. Қамоқдан улар билан бирга Отахўжаев ва Юсуфзодалар ҳам озол этилади.

6. **«Фазо»** — мусулмонларнинг ялпий уруши, мазлумларнинг золимларга қарши урушидир. Бу ерда: камбағал мусулмонларнинг ўз душманларига қарши уруши назарда тутилади.

7. **«Рисолани... қўлимга олдим»** — Таассуфки, бу рисола оҳирiga етмаган. «Бухоронинг ҳоли» деб номланган биринчи қисмдан айрим мақолалар чоп этилди, холос. «Фитна соатлари» деб номланган иккинчи, «Ёшларнинг тилаклари» деб номланган учинчи қисм эса, кейин ҳеч қаерда эълон этилмаган. Бизнингча, у ёзилмай қолиб кетган.

8. **иликот** — қўлимиздаги; бу ерда: кундалик маъносида.

9. **амлок** — бу ерда: амлок — мулуклар, яъни давлат томонидан солиқ олинадиган маҳсус рўйхатдаги ерлар.

10. **мулки хур** — озод ерлар, яъни солиқ олинмайдиган ерлар.
11. **вақф** — мулкдорлар томонидан диний муассаса, масжид ёки мадраса тасарруфига берилган ерлар. Унда ишлаб, кўрган фойдалари айни муассасалар учун сарф бўлади. Вақф ерларини сотиш ёки бирорвга хатлаб бериб юбориш манъ қилинади.
12. **ҳирож** — ердан олинадиган солиқ, бу ерда: мулки ҳирожий — солиқ талаб этиладиган ерлар.
13. **сайис** — иш юритувчи.
14. **муҳарриф** — сарф-харажат.
15. **истифода** — фойдаланмоқ.
16. **хасбар** — хос (маҳсус) ва бар (самара, натижа) сўзларидан ҳосил қилинган бу тушунча солиқ ундиришнинг бир усули бўлиб, бунда ҳосил битмай туриб (кечаси ё кундуз тўсатдан) ерлардан олинадиган ҳосил тахмин қилиниб, ёзиб кетилади. Мана шу тахмин бўйича Бухоро деҳқонларининг ерларидан солиқ ундирилган.
17. **хубб** — севиш, муҳаббат билан, бу ерда: хуббидан чиқариб — кўнгилдан чиқариб, астойдил, муҳаббат билан маъноларида.
18. **Кафсан, от еми, мирзаёна** — кафсан маҳаллий туман маъмурияти учун (туман бошлиқларининг идоравий сарфи учун) олинадиган солиқ; от еми — амир сарбозларининг отлари учун деган баҳона билан олинадиган дон солиғи; маҳаллий ҳокимиётдаги хат, ҳужжат ишлари деб олинадиган солиқ мирзаёнадир.
19. **муҳораба** — урӯш, бу ерда: Биринчи жаҳон уруши назарда тутилади.
20. **тухум** — уруғ, бу ерда: уруғлик маъносида.
21. **качи закоти** — қўй, эчки каби чорва молларидан келадиган фойданинг қирқдан бири миқдорида олинадиган солиқ. Бу ерда: «качи-кичи — эчки» маъноларида ишлатилади (шевага оид сўз).
22. **сарфона, котибона** — сарф-харажатлар учун, котиблар учун деган баҳоналар билан қирқдан бир эмас, балки йигирмадан бир миқдоридан олинадиган закот.
23. **чакана закоти** — нисобга (ҳисса, миқдор, бу ерда: ҳисобга қўшилмаган маъносида) эришмаган уй ҳайвонларидан олинадиган солиқ. Масалан, ҳисоблаш пайтида бу қўй ва эчкилар йўқ бўлиб, улар рўйхатга олишдан кейин туғилган. Улар учун чакана закот олининган.
24. **таниндан (танидан) йўниндан (йўсининдан)** — закот олинган уй ҳайвонларининг танидан (ҳисобидан) яна закот олиш (худди савдогарлардан бир неча бор закот олингани каби).
25. Мақола тугалланмаган эканини юқорида айтилди (буни ушбу фикрнинг тугалланмаганидан ҳам билса бўлади).

«ЖОҲИЛОНА ТААССУБФА МИСОЛ»

Мақола «Очиқ сўз» газетасидан (санаси кўрсатилмаган) олинниб, «Шўро» журналининг 1917 йил 15 январ сонида (Сана 10, Адад 2, 34—35-бет) босилган. Айни ўша манбадан олинниб нашр-

га тайёрланди. Фитратнинг ушбу мақоласини бизга тақдим этгандари учун япон олими Хисао Кўматсу жанобларига лутфан миннатдорчилик билдирамиз.

* * *

1. **ўрамларина** — Бухоро шаҳрини ўраб турувчи деворлар, кўргон назарда тутилади. Мақола дастлаб татар лаҳжасида эълон этилгани учун унда татарча сўз ва грамматик белгилар кўпdir.
2. **живлашиб** — қаршилик билдириш.
3. Бу эълоннинг остига бир ҳадис ҳам ёзилган бўлиб, унинг сўзлари келтирилмаган. Бизнингча, Фитратнинг «Мунозара» асарида келтирилган ҳадислардан бири шунга мазмунан мос келади.
4. **тугул** — эмас. Бу ерда: мумкин эмас.
5. **ниндай** — нима, қандай нарса.
6. **тўгувларинда** — яратиш, тарбия бермоқ. Бу ерда: ахлоқ тарбияларида.
7. **зибар** — безак, зийнат.
8. **ший** — шу, шундай.
9. **акфор** — қуфр қилмоқ, кўпликда: кофирлар.
10. **экунчилик** — дехқонлик.
11. **ниндай фалсафага қўрадир** — қандай фалсафага асосланади.
12. **мусоида** — «мусоид» ёрдам берувчи. Бу ерда: ёрдам бермади маъносида.
13. **кўмоч нарсаси ширкати** — Бухорода жадидлар томонидан очилган тижорат ширкатларидан бири.
14. **ижтиҳод** — тиришиш, сайъ-ҳаракат.
15. **отиш ўйновчи** — қиморбоз. Бу ерда: ошиқ отувчи.
16. **Бухорий** — асли исми Абу Абдуллоҳ Мұхаммад ибн Исмоил ал-Бухорий (810—870). «Ал-жомиъ ас-саҳиҳ» китобидаги ҳадислар назарда тутилади.
17. **Муслим** — Муслим ан-Нишопурӣ машҳур мұхаддис назарда тутилади.
18. **ботиллик** — ноҳақ, асоссиз. Бу ерда: беҳуда.

«ШАРҚ СИЁСАТИ»

Фитратнинг «Шарқ сиёсати» рисоласи I жаҳон урушидан кейин давом этажетган ва урушда қатнашган Оврупа мамлакатларининг Шарқни ўзаро бўлиб олиш сиёсатига қарши миллий руҳда ёзилганлиги билан алоҳида аҳамиятлидир.

Фитратнинг шу номдаги рисоласи дастлаб «Иштирокион» газетасида (1919 йил, 23, 25, 26 октябр) сўнгра эса, Тошкентда алоҳида рисола ҳолида чоп этилган. 1991 йилда Бухородаги «Навқирон Бухоро» илмий маркази томонидан қайта нашр этилган.

Асарнинг илк нашри асосида тайёрланди ва кейинги нашри билан солиширилди.

* * *

1. **обдираб** — довдираб, аланглаб.
2. **килисо** — черков.
3. **Парис** — Париж.
4. **ангел** — фаришта.
5. **йиртгучи** — йиртқич.
6. **фас** — Марказий Африка.
7. **осуғ** — фойда.
8. **оҳсум** — Бу ўринда «ҳамла» маъносида.
9. **нухта** — тизгин.
10. **хос бўйруқлари** — насронийлик талаблари.
11. **фаранг** — таносил қасаллиги.
12. **моя** — сармоя жойи.
13. **муқаддасатин** — қадриятлар.
14. **ҳафз сиҳати** — гигиена қоидалари.
15. **мусовот** — тенглик.
16. **яғинчоқ** — клуб.
17. **Дардония** — Дардонел бўғози.
18. Инглизларнинг Ҳиндистон ҳисобига ортирган бойликлари назарда тутилади.
19. **хўппок** — ҳеч нарса, ҳемири.
20. **ихтилол** — инқилоб.
21. **сийғезиз** — фойдасиз.
22. **Кариб** — орол номи.
23. **мужтаҳид** — жиҳодга кирган.
24. **Имом Али Ризо** — татар олимни ва адиби Ризо Фахруддин.
25. **Ҳазрат Али равзаси** — Ҳазрат Али барпо қилган боғ.
26. **ёзақдилар** — қаратдилар.

МАКТУБЛАР

Бухоро вазири Насруллоҳбей Парвоначи афанди ҳазратларина очик мактуб

Фитратнинг бу мактуби илк бор 1910 йили Истанбулда чиқадиган «Таъруфи муслимин» («Мусулмонлар таърифлари») номли «диний, сиёсий, тарихий, фалсафий ва аҳволи олам»дан баҳс қилувчи ҳафталик мажалла саҳифаларида (1328/1910 йил, 25-адад, 2-жилд; 8 декабр, пайшанба) зълон қилинган. Мактуб Амир Олимхон Бухоро таҳтига ўтиргандан кейин Насруллоҳ Парвоначининг бош вазир лавозимига тайинланиши муносабати билан ёзилган. Фитратнинг Истанбулда чоп этилган илк асарлари каби бу мактуб ҳам форс тилида битилган. Гарчи мажалла турк тилида чиқиб турган бўлса ҳам Фитратнинг бу мактубини айни ҳолда, яъни форс тилида чоп этган. Асар форс тилидан таржима қилиниб, зълон қилингани. Дастваб, «Ўзбекистон ада-

биёти ва санъати»нинг 1996 йил 9 май сонида эълон қилингандан (мутаржим Ҳ. Болтабоев).

Фитратнинг бошқа жадидчилик руҳига ҳамоҳанг бўлган бу мактуб улуғ адибимиз салоҳиятининг янги қирраларидан китобхонни хабардор этади деб ишонамиз.

* * *

1. **вазоратпеноҳ** — вазирларни паноҳига олган. Бу ерда: бош вазир лавозими.

2. **фано саҳроси** — йўқлик гирдоби.

3. **Ҳазрати Рабъу-л-иззат** — Аллоҳнинг сифатларидан бири билан унинг муборак номи тилга олиняпти.

4. **Падари меҳрибонимиз** — Бухоро таҳтига янгигина чиққан Амир Олимхон назарда тутилади.

5. **тандзим қилиш** — низомга, тартибга солиш.

6. **тарбият ва тандзим** — тарбия ва тартиб.

7. **Наузибиллоҳ** — Аллоҳдан паноҳ сўрамоқ.

8. **Нуширавон ёки Ануширвон** — машҳур Эрон (сосоний) ҳукмдорларидан бўлиб, истибдодпеша саркардалар орасида фақат яхши ном билан, яъни адолатли подшоҳ сифатида тарихда қолганига ишора.

«ЁПИШМАГАН ГАЖЖАКЛАР»

«Жалил Бойбўлатовга очиқ хат» шаклида ёзилган ушбу мақола 1919 йил «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 15—16 сентябр (215—216) сонларида эълон қилингандан бўлиб, Ж. Бойбўлатов қаторчиқишиларида Фитратни «пантуркизм» ва «панисломизм»да айблайди. Айниқса, Фитрат томонидан тузилган «Ўзбек адабиёти намуналари, I жилд» (1928) ва сўз боши муаллифи Отажон Ҳошим кескин танқид остига олинганди.

* * *

1. **муҳаррир** — муаллиф маъносида.

2. Абдурауф Фитрат. Ўзбек адабиёти намуналари. I китоб. Самарқанд — Тошкент, 1928 йил.

3. Фитратнинг «Ўзбек адабиёти намуналари» китоби муносабати билан «Қизил Ўзбекистон» рўзномаси саҳифаларида Ж. Бойбўлатов чиқиш қилиб, фақатгина ушбу китобни эмас, умуман, Фитрат ижодини кескин танқид қилган эди.

4. **қопложи** — қамрови.

5. **текириш** — текизиш.

6. Бошқа кўпгина манбаларда Фитратнинг туғилган йили деб 1886 йил санаси кўрсатилган. Хусусан, С. Айний шундай маълумот беради: «Абдурауф Фитрат Бухорий — туғилган йили 1304

ҳижрий» (яъни милодий 1886 га тўғри келади). Қаранг: С. Айний. Намунаи адабиёти тожик. — М.: 1926, III қисм. Шунингдек, Фитрат ҳаёт пайтида эълон этилган «Катта Совет қомуси»да ҳам шу сана келтирилди. Қаранг: Фитрат Абдурауф. БСЭ, М., 1936, т.57. 6.656.

7. «Ўрта Осиёда тасаввуп тарихи» номли китоб ёзаётгани ҳақида бир неча бор маълумот беради, бироқ бу иш охиригача етмаган. Тугалланмаган қўллёмзманинг тақдиди эса номаълум. Фитрат томонидан келтирилган «захарли», «зарарли» сўзлари унинг тасаввупга муносабатини белгиламайди. Бу фақат давр тақозоси билан юзага келган, ноҳақ танқиддан ўзини ҳимоя қилишнинг бир йўли, холос. Фитратнинг ўзбек адабиёти тарихи ҳақидаги қатор ишлари билан танишишининг ўзиёқ бу фикрни тасдиқлади.

8. Юсуф Алиев (1891—1946) назарда тутиляпти. Туркистон Компартиясининг арбобларидан бўлиб, ўша пайтда Туркистон Ички ишлар халқ комиссарининг ўринbosари эди.

9. Бу ўринда динсиз сўзини атеист сўзи билан алмаштирмаслик керак. Чунки Фитрат томонидан ёзилган асарларни синчиклаб кузатганда бу нозик айрма очикроқ қўринади.

10.сангсор — тошбўрон қилиш.

11. Гап «Мунозара» хусусида кетялти. «Мунозара»нинг Истонбул нусхасида ўзига хос «Муқаддима» ва «Хотима» ёзилган бўлиб (Ҳожи Мўйин таржимасида бу тушиб қолган), унда Фитрат Бухоро амирига мурожаат этиб, мамлакатнинг қолок аҳволини баён қилган эди.

12. Тилга олинган мақола «Маориф ва ўқитгучи»да босилган. Қаранг: журналнинг 1927 йил, 6—8-сонлари.

13. Фикрнинг нотугаллигидан ва Фитрат услубидан (у деярли ҳар бир илмий ишининг бошланишида тилга олинган истилоҳга қайтади ва кўпинчча, ўнга бўлган муносабатини тақроран таъкидлаш билан асарини тугаллайди) сезиладики, «хат»нинг давоми бўлган. Буни Фитрат замондошларидан Л. Азиззода ва М. Раҳим Қизи тасдиқлаган. Мақоланинг якуни таҳририят томонидан «қайчилangan» бўлиши мумкин. «Идорадан» номи остида берилган редакцион мақолачадан газетнинг ўша пайтдаги адабиётга нисбатан тутган «позиция»сини билса бўлади:

«Идорадан» — Фитратнинг бу мақоласи Чигатой адабиёти масаласига оид бир неча муҳим пайтларини очиб беради, бироқ бу билан чигатойизм унсурлари ва уларнинг қолдиқлари билан кураш тамом бўлмайди. Идора бу масала теварагида очган музокарани давом эттиришни лозим топади.

МУНДАРИЖА

Драматик асарлар

Чин севиш	5
Ҳинд ихтиолчилари	42
Арслон	92
Восеъ қўзғолони	165

Публицистик асарлар

Мусулмонлар, гоғил қолманг!	193
«Шўрай исломия»нинг хатоси	194
Бухоро уламоси	195
Сиёсий ҳоллар	196
Мухторият	198
Бухоронинг ҳоли	199
Туркистонда руслар	201
Англиз ва Туркистон	203
Бухорода инқолоб	205
Жоҳилона таассубга мисол	210
Шарқ сиёсати	213

Мактублар

Бухоро вазири Насруллоҳбей Парвоначи афанди ҳазратларина	
очиқ мактуб	226
Ёпишмаган гажжаклар	228
Изоҳлар	237

Адабий-бадиий, илмий-публицистик нашр

АБДУРАУФ ФИТРАТ

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

III жилд

Тошкент «Маънавият» 2003

Муҳаррир *A. Жўраев*
Рассом *C. Аъзам*

Техн. муҳаррир *T. Золотилова*
Мусаҳҳих *Ш. Илҳомбекова*

Теришга 17.07. 2002 й. да берилди. Босишига 24.12.2002 й.да руҳсат этилди
Бичими 84×108 1/32. Таймс гарнитураси. Офсет босма усулида босилди
Шартли б.т. 13,44. Шартли кр.-отт. 13,86. Нашр. т. 13,46. 5000 нусха
Буюртма № К-9344. Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашириёти. Тошкент, Буюк Турон, 41. Шартнома 27-
Тошкент матбаа комбинатида чоп этилди. Тошкент, Навоий
30-уйй. 2003.